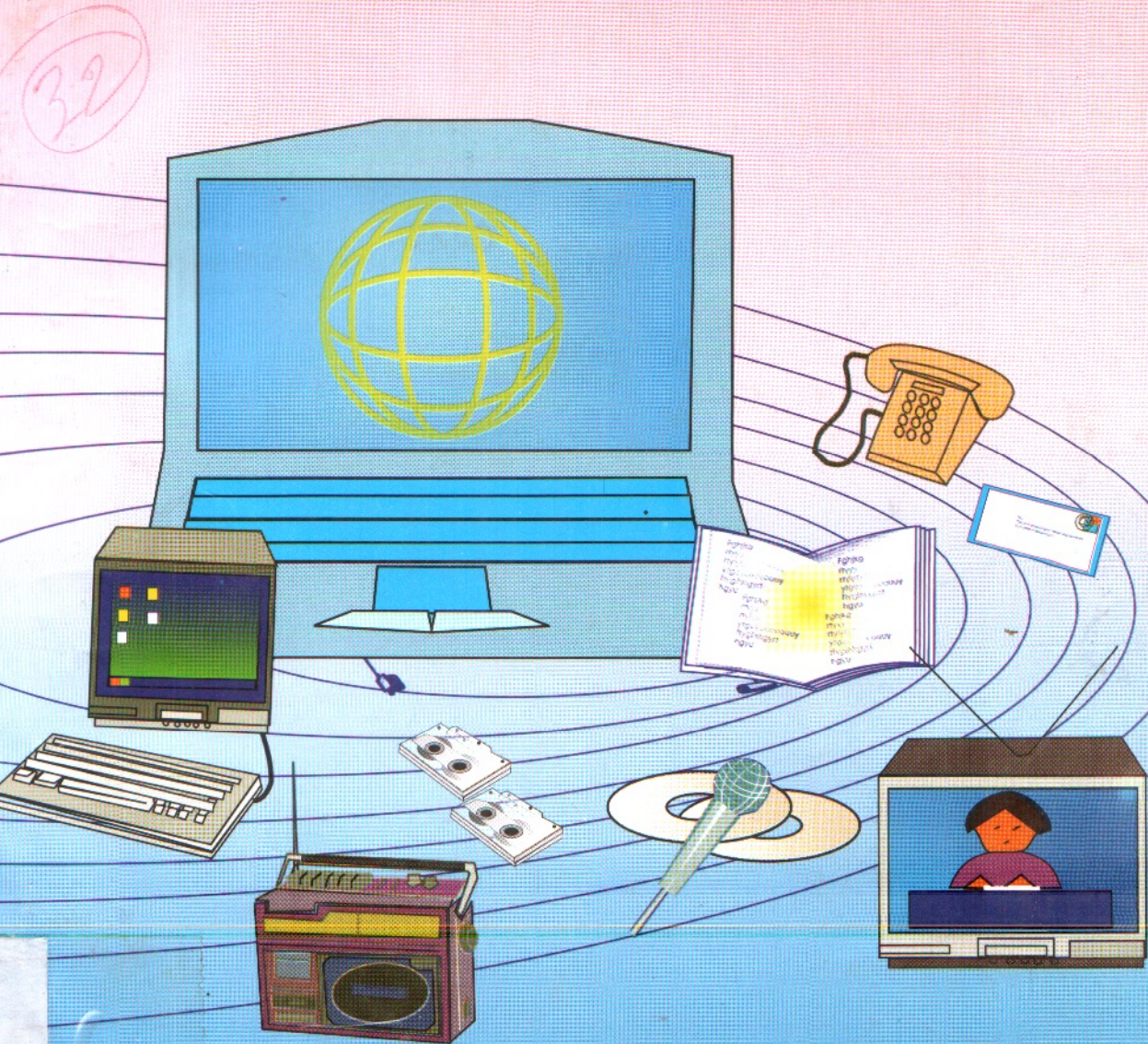

दूर शिक्षा

DISTANCE EDUCATION

२०६५

दूर शिक्षा Distance Education

अतिरिक्ताङ्क, २०६५

Additional Vol. July, 2008

सल्लाहकार

डा. रामस्वरूप सिन्हा
लक्ष्मीप्रसाद खत्री
विष्णुप्रसाद पौडेल
वीरेन्द्रकुमार भट्ट
रामप्रवेश यादव

सम्पादन

डा. बासुदेव काफ्ले
रामहरि श्रेष्ठ

यादवचन्द्र निरौला

रमेश भट्टराई
बालकृष्ण चापागाई

नेपाल सरकार
शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

२०६५

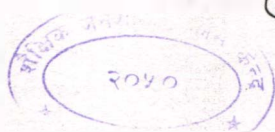
प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

G2632

©शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०६५

(लेख रचनाहरूमा अभिव्यक्त गरिएका विचार लेखकहरूका निजी विचार हुन् ।)

आवरण डिजाइन

● सुमन ब्रजाचार्य

नेपाल सरकार
मा. प्रदिप नेपाल
मन्त्री
शिक्षा तथा खेलकुद

च.नं.:-

प्राप्त पत्रको च.नं.:-

निजी सचिवालय
केशरमहल, काठमाडौं

फोन नं. ४४११४९९
४४१४६९०

मिति:-
२०६५/०३/२२

विषय:-

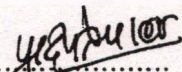
शुभकामना

शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न मानव संसाधनको पेसागत कार्यक्षमता अभिवृद्धि/विकासका लागि कार्य गर्दै आएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट वार्षिक रूपमा प्रकाशित हुँदै आएको “दूर शिक्षा विशेषाङ्क” को प्रकाशनको निरन्तरताले मलाई खुशी लागेको छ ।

शिक्षा देश विकासको मेरूदण्ड हो र यसको समग्र विकासका लागि विद्यालयीय शिक्षाको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । यसै सन्दर्भमा शिक्षा क्षेत्रमा आईरहेका नयाँ प्रविधिताई आत्मसात गर्दै समाजले चाहेको जस्तो गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने मानव संसाधनको विकास गर्ने जिम्मेवारी पाएको यस केन्द्रले खोजमूलक र अनुभवले खारिएका विचारका साथै नयाँ चिन्तनहरूको सङ्गालोको रूपमा यो सामग्री प्रकाशन गर्न लागेकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस पत्रिकामा प्रकाशित शैक्षिक एवम् अनुसन्धात्मक लेख रचनाहरू शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत र चासो राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गर्दै यस प्रकारको प्रकाशनमा हाम्रा अनुभवहरूले सिकाएका पाठहरूका साथै परिवर्तित सन्दर्भमा अपनाउनुपर्ने नयाँ दृष्टिकोणहरूलाई समेत स्थान दिनका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रदिप नेपाल
मन्त्री

नेपाल सरकार

मा. मोहन सिंह राठौर

शिक्षा तथा खेलकुद राज्यमन्त्री

निजी सचिवालय

केशरमहल, काठमाडौं ।

फोन नं. ४४९९३९३

मिति:- २०६५/०३/१२

बिषय:-

शुभकामना ।

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना भएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट वार्षिकरूपमा प्रकाशित हुँदै आएको "दूर शिक्षा विशेषाङ्क" को नयाँ अङ्क प्रकाशनको निरन्तरताले मलाई खुशी लागेको छ ।

शिक्षाको समग्र विकासका लागि विद्यालयीय शिक्षाको महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको छ । त्यसैले यो क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जिम्मेवारी भएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले छोजमूलक र अनुभवले खारिएका विचारका साथै नयाँ चिन्तन बोकेका विचारहरूको सङ्गालोको रूपमा यो सामग्री प्रकाशन गर्न लागेकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत र चासो राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गर्दै यस प्रकारको प्रकाशनको निरन्तरताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

मोहन सिंह राठौर

राज्यमन्त्री

शिक्षा तथा खेलकुद

SECRET

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 01-10-2001 BY 60322 UCBAW/SJS

THIS DOCUMENT IS UNCLASSIFIED
DATE 01-10-2001 BY 60322 UCBAW/SJS

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 01-10-2001 BY 60322 UCBAW/SJS

THIS DOCUMENT IS UNCLASSIFIED
DATE 01-10-2001 BY 60322 UCBAW/SJS

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED
DATE 01-10-2001 BY 60322 UCBAW/SJS

नेपाल सरकार

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय

(.....शाखा)

फोन नं. { ४४११७०४
४४१२०१३
४४१८१९१
४४१८७८४

केशरमहल,
काठमाडौं, नेपाल ।

पत्र संख्या:-

चलानी नं.:-

मिति: ..२०६५।३।२५.....

विषय :-

शुभकामना

त्यस केन्द्रबाट वार्षिक रूपमा प्रकाशन गरिने दूर शिक्षा विशेषाङ्क यस वर्ष पनि प्रकाशन हुन लागेकोमा मलाई खुसी लागेको छ ।

शिक्षामा सबैको पहुँच तथा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने तथा व्यवस्थापकीय क्षमताको अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य सरकारले लिएको सन्दर्भमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले विगतमा खेलेको भूमिका सराहनीय छ । सबैका लागि आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा प्रदान गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारले विभिन्न उपाय अपनाइआएको सन्दर्भमा दूर शिक्षाको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ ।

यस विशेषाङ्कमा प्रकाशित लेख-रचनाहरू शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई उपयोगी हुनुका साथै यसले समेटेका सामग्रीहरूले शिक्षाको पहुँच, गुणस्तरीयता तथा व्यवस्थापकीय क्षमताजस्ता उद्देश्य पूरा गर्न सम्बन्धित सबै पाठकहरूलाई मार्गदर्शन गर्नेछ, भन्ने विश्वासका साथ यस प्रकाशनमा संलग्न सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

श्रीप्रसाद पाण्डे
सचिव

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

पत्र संख्या:-

चलानी नं.:-

विषय :-

शुभकामना

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय

(.....शाखा)

फोन नं.

४४११७०४

४४१२०१३

४४१८१९१

४४१८७८४

केशरमहत,

काठमाडौं, नेपाल ।

मिति: .....२०७५।३।२२.....

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट वार्षिक रुपमा प्रकाशित हुँदै आएको "दूर शिक्षा विशेषाङ्क" प्रकाशन गर्न लागेको खबरले मलाई खुशी लागेको छ ।

देश विकासको मेरुदण्ड बनेको शिक्षा हो र यसको विकासका लागि कार्यरत शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गतको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले खोजमूलक र अनुसन्धानात्मक विचारहरूको सङ्कालोको रुपमा यो सामग्री प्रकाशन गर्न लागेकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

आउँदा दिनहरूमा पनि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत र चासो राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुने खालका शैक्षिक तथा नयाँ दृष्टिकोणले ओतप्रोत भएका स्तरीय लेखहरू समावेश गर्दै यस प्रकारको प्रकाशनको निरन्तरताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

बालानन्द पौडेल

सचिव

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILL.

1900

THE UNIVERSITY OF CHICAGO, CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO, CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO, CHICAGO, ILL.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO, CHICAGO, ILL.

दुई शब्द

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तरगत मानव संसाधनको विकास गर्ने संस्थाको रूपमा जिम्मेवारी पाएको यस केन्द्रले विभिन्न प्रकारका पेशागत तालिम, कार्यशाला तथा विषयगत गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । शैक्षिक तालिम केन्द्रहरू तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत् दूर शिक्षा पद्धतिबाट विभिन्न प्रकारका शिक्षक तालिमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । देशभरिमा चौधै अञ्चलका विद्यालयलाई समेट्ने गरी एसएलसी तहका खुला विद्यालयको शिक्षाका कार्यक्रमहरू परीक्षणका रूपमा २२ ओटा विद्यालयमा सञ्चालनमा छन् । प्रतिस्पर्धाको यस युगमा हरेक क्षणको द्रुत गतिको परिवर्तनले नयाँनयाँ घटनाहरूले नयाँ विचारको रूप धारणा गरिरहेको अवस्थामा कार्यरत जनशक्तिलाई नयाँ ज्ञान र सीपले अद्यावधिक बनाइराख्न विभिन्न साधन र माध्यमहरूको खाँचो पर्दछ । यस तथ्यलाई मनन् गरेर यस केन्द्रबाट “दूर शिक्षा विशेषाङ्क” नामक वार्षिक पत्रिका प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ ।

अहिले पाठकहरूसमक्ष खोजमूलक, अनुसन्धानात्मक र नयाँ विचारहरूको सँगालोको रूपमा दूर तथा खुला शिक्षासँग सम्बन्धित लेखहरूमात्र सङ्कलन गरी दूर शिक्षा विशेषाङ्क प्रकाशन गर्न लागेका छौं । हाम्रो यस प्रकाशनले शिक्षाक्षेत्रमा कार्यरत शिक्षा प्रशासक, योजनाकार, अनुसन्धानकर्ता, व्यवस्थापक, शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई समेत उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउन सकोस् भन्ने हाम्रो अपेक्षा रहेको छ ।

यो समाग्रीलाई यस रूपमा प्रकाशन गर्न योग्य तुल्याउन आआफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरू, विशेषज्ञहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू, सम्पादन कार्यमा सङ्लग्न सम्पादन मण्डलका सदस्यहरू लगायत अन्य सम्पूर्ण महानुभावहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्तमा, यस प्रकाशनको निरन्तरता र गुणस्तरीयताका लागि यहाँहरूको रचनात्मक सल्लाह र सुझाहरूले महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने भएकाले यसका लागि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र हार्दिक अपेक्षा राख्दछ ।

असार, २०६५

डा. रामस्वरूप सिन्हा
कार्यकारी निर्देशक
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

The first part of the report is devoted to a general description of the country, its position, its climate, its soil, its vegetation, its animals, and its minerals. The second part is devoted to a description of the population, its habits, its industry, its commerce, and its government. The third part is devoted to a description of the history of the country, its political, its social, and its economic history. The fourth part is devoted to a description of the present state of the country, its political, its social, and its economic state. The fifth part is devoted to a description of the future of the country, its political, its social, and its economic future.

The first part of the report is devoted to a general description of the country, its position, its climate, its soil, its vegetation, its animals, and its minerals. The second part is devoted to a description of the population, its habits, its industry, its commerce, and its government. The third part is devoted to a description of the history of the country, its political, its social, and its economic history. The fourth part is devoted to a description of the present state of the country, its political, its social, and its economic state. The fifth part is devoted to a description of the future of the country, its political, its social, and its economic future.

The first part of the report is devoted to a general description of the country, its position, its climate, its soil, its vegetation, its animals, and its minerals. The second part is devoted to a description of the population, its habits, its industry, its commerce, and its government. The third part is devoted to a description of the history of the country, its political, its social, and its economic history. The fourth part is devoted to a description of the present state of the country, its political, its social, and its economic state. The fifth part is devoted to a description of the future of the country, its political, its social, and its economic future.

The first part of the report is devoted to a general description of the country, its position, its climate, its soil, its vegetation, its animals, and its minerals. The second part is devoted to a description of the population, its habits, its industry, its commerce, and its government. The third part is devoted to a description of the history of the country, its political, its social, and its economic history. The fourth part is devoted to a description of the present state of the country, its political, its social, and its economic state. The fifth part is devoted to a description of the future of the country, its political, its social, and its economic future.

THE
REPORT
ON THE
STATE OF THE
COUNTRY

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	पृष्ठ
१.	विद्यालयमा इन्टरनेट प्रयोगको महत्त्व र सम्भावनाहरू - कमलप्रसाद पोखरेल	१
२.	नेपालमा दूरशिक्षा तथा खुलासिकाइ पद्धति : विद्यमान अवस्था र भावी दिशा - खुबीराम अधिकारी	८
३.	खुला विद्यालय परीक्षण: अवलोकन र अनुभूतिहरू - दीपक शर्मा	१८
४.	संस्कृत शिक्षा र खुला सिकाइ पद्धति - द्रोण दाहाल	२६
५.	सन्दर्भ खुला शिक्षाको - आवश्यकता वर्तमानको - बैकुण्ठ श्रेष्ठ	३३
६.	शैक्षिक समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला शैक्षिक अवसरका आवश्यकता एवम् चुनौतीहरू - भोजबहादुर बलायर	४०
७.	शिक्षामा सूचना र सञ्चार प्रविधि - डा. रामस्वरूप सिन्हा	४९
८.	खुला विश्वविद्यालयको प्रारूप - डा. विद्यानाथ कोइराला	६६
९.	खुला तथा दूर सिकाइ : सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक पक्षहरू - सीताराम कोइराला	७२
१०.	शिक्षक विकासका ढाँचा र पेसागत विकासका अभ्यासहरू - हर्कप्रसाद श्रेष्ठ	८४

११. **शैक्षिक विकासमा नयाँ आयाम: इन्टरनेट र World Wide Web को प्रयोग** ११
 - हरिप्रसाद लम्साल
१२. **Open School Framework: Establishing ODL System on School Education** १०६
 - A.B. Bhandari
१३. **Use of Multi - Media in Health, Population and Environment Education** ११५
 - Bal Krishna Ranjit, Ph.D
१४. **Prospect of Open University in Nepal: Implementation Strategies** ११९
 - Dr. Basu Dev Kafle
 - Dr. Prem Narayan Aryal
१५. **Design Approach for ODL Material Development** १३३
 - Ganesh B. Singh
१६. **E-governance: Services, Issues and Practices in Nepal** १४१
 - Hari Khadka
१७. **Open University in Nepal: The need, efforts, prospects, and challenges** १५२
 - Dr. Mana Prasad Wagley
 - Dr. Bidya Nath Koirala

पृष्ठभूमि

व्यवस्थापक, शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावकको चासोका रूपमा रहेको नेपालको विद्यालयीय शिक्षाको क्षेत्र व्यापक छ । धेरै सङ्ख्यामा सरोकारवालाहरू भएको शायद अरु कुनै क्षेत्र नहोला । सबै सरोकारवालाहरूले विद्यालय शिक्षाबाट शैक्षिक आकाङ्क्षा पूर्ति होस् भनी आफ्ना आफ्ना अपेक्षाहरू राखेका हुन्छन् । भोति गएर देश निर्माणमा टेवा पुऱ्याउने योग्य र ढक्ष नागरिकको उत्पादन शिक्षाले गरोस् भन्ने अपेक्षा राष्ट्रले राखेको हुन्छ । हाम्रो देशमा विद्यालय शिक्षाले सङ्ख्यात्मक रूपमा द्रुततर विकास गरेको भए तापनि यसको गुणात्मक पक्षमा भने धेरै प्रश्नहरू गरिएका छन् । सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रले विश्वमा पारेको प्रभावबाट कुनै पनि राष्ट्रको शिक्षा पद्धति अछुतो रहन सक्दैन र चाहँदैन पनि । विज्ञान, प्रविधि, सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रमा संसारले गरेको प्रगतिबाट शिक्षाले फाइदा लिन सकेमा यसको गुणात्मक पक्षमा सुधार हुन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

एक्काइसौं शताब्दीको विश्व समाजलाई “सूचना समाज” (Information Society) वा “ज्ञानको समाज” (Knowledge Society) पनि भन्ने गरिन्छ । यस्तो समाजलाई अधि बढाउने वा गति दिने काममा मुख्य भूमिका सूचना वा ज्ञानको हुन्छ । आज कुनै पनि देशको सम्पति र शक्ति उसले सूचना, ज्ञान र सीप क्षेत्रमा गरेको प्रगतिबाट निर्धारण हुन्छ । सूचनालाई मानव जातिको महत्त्वपूर्ण सम्पदाको रूपमा लिइन्छ । यी सम्पदाहरू ज्ञानको भण्डारको रूपमा विभिन्न प्रकारले सङ्कलन र सम्प्रेषण गर्ने गरिन्छ । ज्ञान वा सूचनालाई हस्तलिखित सामग्रीका रूपमा सङ्कलन र सम्प्रेषण गरी व्यवस्थापन गर्नु परिरहेको प्राचीन समयमा जब प्रेसको विकास भयो, त्यस समयमा प्रेसले पनि ज्ञानरूपी सूचनाहरू सङ्कलन र सम्प्रेषण गर्ने काममा क्रान्तिकारी भूमिका खेलेको थियो । त्यसपूर्व सबै सूचना एक पटकमा एकएकप्रतिका दरले हस्तलिखित सामग्रीका रूपमा उत्पादन हुन्थे । प्रेसको विकासले एकै पटकमा चाहिए जतिको सङ्ख्यामा उक्त सामग्री उत्पादन गर्न सम्भव तुल्याएको थियो । हाल आएर कम्प्युटर, इन्टरनेट, इमेल जस्ता इलेक्ट्रोनिक साधनहरूले सबैभन्दा छिटो, छरितो र व्यवस्थापन गर्न सकिने किसिमले सूचनालाई सङ्कलन र सम्प्रेषण गर्ने काम गरिरहेका छन् । वास्तवमा हाल प्रेस प्रकाशनको ठाउँ द्रुततर रूपमा विद्युतीय प्रकाशनले लिइरहेको छ । त्यसमा पनि इन्टरनेटको प्रयोग विश्वभरि नै लोकप्रिय र प्रभावकारी बन्न गएको छ ।

इन्टरनेटको प्रयोगले गर्दा कार्यालय, प्रयोगशाला, विश्वविद्यालय, विज्ञानशाला, सञ्चार, उद्योगधन्दा, कलकारखाना, व्यापार, व्यवसाय, वन, शिक्षा, कृषि, अनुसन्धान, समाजसेवा, रङ्गमञ्च, विकासनिर्माण, कला, साहित्य, नागरिक प्रशासन वा जुनसुकै क्षेत्र किन नहोस् विश्वको जुनसुकै भू-भागमा बसेर आफूलाई चाहिएको सूचना तुरुन्तै प्राप्त गर्न र प्रयोग गर्न सम्भव भएको छ । एकै समयमा बेग्लाबेग्लै ठाउँमा बसेर लाखौं मानिसले एउटै सूचना वा जानकारी हासिल गर्न पनि कुनै कठिनाई नपर्ने अवस्था इन्टरनेटले सिर्जना गरिदिएको छ । एक ठाउँबाट सेकेन्ड भरकै समयमा अर्को

* उपनिर्देशक, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर

ठाउँसम्म सूचना खबर वा जानकारी पठाउन सकिने भएको छ । इन्टरनेट सञ्जालको सञ्चालन अनेकौं व्यापारी, शोधकर्ता, सरकारी एवम् शैक्षिक सङ्घ संस्था तथा स्वतन्त्र व्यक्तिहरूले गरिरहेका हुन्छन् । इन्टरनेट विश्वव्यापीकरण, शिक्षा, अनुसन्धान, पेसागत सिकाइ, सामाजिक सेवा र व्यापार आदिको विकासमा कोशेदुङ्गा सावित भएको छ । इन्टरनेटमा यति धेरै सूचना वा जानकारी समेटिएका हुन्छन् कि यसलाई “सूचनाको सागर” वा “ज्ञानको भण्डार” नै भन्दा पनि हुन्छ । जसले जे चाहन्छ त्यो सामग्री इन्टरनेटमा फेला पार्न सक्दछ । त्यति मात्र होइन, परिवर्तित विश्वमा सूचनाहरू अद्यावधिक गराइराख्नु पर्ने हुन्छ । दिनदिनै जसो ज्ञानको क्षेत्रमा विस्फोट हुने वा नयाँ-नयाँ कुरा आविष्कार वा अन्वेषण हुने हुँदा कतिपय पुराना सूचना काम नलाग्ने अवस्थामा पुगेका हुन्छन् । ती सूचनाहरू अद्यावधिक गरी सम्प्रेषण गर्ने काममा इन्टरनेट चमत्कारिक सिद्ध छ ।

इन्टरनेटको अर्को सहज पक्ष समयको बचत पनि हो । "Click the Button and get the result" भन्ने कुरा यस प्रविधिमा सम्भव भएको छ । साथै इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनालाई कम्प्युटरमा कपी गरी अर्कै स्थानमा राखेर आफ्नो अनुकूल समयमा पुनः इन्टरनेट नजोडी प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । पत्राचार गरे जस्तै इमेलमार्फत इलेक्ट्रोनिक माध्यमद्वारा अन्य साथीहरूसँग सम्पर्क गर्न सकिने र अनुभवको आदानप्रदान गर्न सकिने हुन्छ । यसरी इन्टरनेटले सूचना र जानकारी सङ्कलन र प्रयोग गर्दै ज्ञान आर्जन गर्ने काममा धेरै सरलता र सहजता सिर्जना गरिदिएको छ ।

विद्यालयमा इन्टरनेट प्रयोगको महत्त्व

इन्टरनेट सुविधाले विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई संसारसँग नजिकबाट परिचित गराउँछ । साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी सशक्तीकरण गर्ने काम समेत गर्दछ । इन्टरनेट शिक्षक तथा विद्यार्थीको पहुँचसम्म पुऱ्याउँदा उनीहरूलाई पाठ्यक्रमअनुसारका विषयवस्तुको उचित ज्ञान लिन सहयोग पुग्दछ । शिक्षकले आफ्नो विषयसम्बन्धी अद्यावधिक जानकारी शैक्षिक सामग्री, कक्षामा गराउनु पर्ने क्रियाकलाप तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धित कुराहरू इन्टरनेटको माध्यमले प्राप्त गरेर पठनपाठनलाई उपलब्धिमूलक बनाउन सक्दछ । यसबाट गुणत्मक शिक्षा विकासमा समेत टेवा पुग्दछ । यस्तो स्रोतको पहुँचबाट शिक्षक तथा विद्यार्थीले व्यक्तिगत तथा सामूहिक कार्यहरू बढी पूर्णताका साथ सम्पन्न गर्न सक्दछन् ।

यसले विश्वको कुनाकुनासम्म रहेका विशेषज्ञ व्यक्तिसँग सम्पर्क गराई हरेक विषयवस्तुको बारेमा जानकारी लिन मद्दत पुऱ्याउँछ । हाप्पा ग्रामीण विद्यालयमा पनि विभिन्न किसिमका प्रतिभा, खुबी तथा विशेषज्ञताहरू लुकेर बसेका हुन सक्छन् । इन्टरनेटको सुविधाले ती विशेषज्ञताहरू विश्वसामु पुऱ्याउन संभव हुन्छ । विद्यालयको व्यवस्थापन, योजना निर्माण तथा विभिन्न सुधारहरू गर्न इन्टरनेटमा राखिएका अन्य क्षेत्र, भेग वा राष्ट्रका अनुभवहरूको अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

सहरी क्षेत्रका केही विद्यालयहरू र त्यसमा पनि निजी विद्यालयहरूले इन्टरनेट सुविधाको केही हदसम्म उपयोग गरेका भए पनि ग्रामीण विद्यालयहरू यस्तो सुविधाबाट विमुख देखिन्छन् । उनीहरूले यसबारे सुनेका वा पढेका होलान् तर त्यसलाई वास्तविक रूपमा अनुभव गर्न पाएका छैनन् । हातैका वर्षहरूमा एस.एल्.सी. परीक्षाको परिणाम इन्टरनेटमा राख्ने गरिएको छ । तर अधिकांश ग्रामीण भेगमा

अध्ययन गर्ने विद्यार्थी आफैले इन्टरनेट हेरी परिणाम पत्ता लगाउने क्षमता राख्दैनन् । यी कारणहरूले गर्दा पनि विद्यालयमा इन्टरनेट सुविधा पुऱ्याउने कार्यक्रम अति आवश्यक भइसकेको छ ।

हाम्रा अधिकांश शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू पुस्तकालयको सुविधा प्रयोगबाट विमुख रहेको अवस्थामा इन्टरनेटको व्यवस्था हुन सकेमा त्यसको खाँचोलाई केही हदसम्म टार्न सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । अर्कोतिर पुस्तकालयका सामग्रीले मात्र समयानुसार अद्यावधिक हुनुपर्ने ज्ञानलाई अद्यावधिक गर्न सम्भव नहुने भएकोले इन्टरनेट सुविधाले त्यस्तो कार्यमा समेत सहयोग पुऱ्याउँछ । शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले इन्टरनेटबाट प्राप्त ज्ञानलाई एकआपसमा छलफल गर्दै यस सेवाबाट विमुखहरूलाई पनि ताभान्वित गराउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । देशभरि व्यापक विस्तार हुँदै जाँदा यसले भविष्यमा सबैले शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर समेत प्रदान गर्नेछ ।

विश्वका धेरै मुलुकहरूले यी नवीनतम प्रविधिलाई विद्यालय शिक्षामा भित्र्याउनका लागि कार्य गरिरहेका छन् । एसियामा सबैभन्दा पहिले सिंगापुरले प्रत्येक कक्षा शिक्षकले आफ्नो कक्षा शिक्षणमा कम्प्युटरको प्रयोग गर्ने कार्यक्रम सुरु गरेको हो । हङकङ, चीन र मलेसियाले पनि यो दिशातर्फ अग्रसर भई धनी, गरीब (सहरी वा ग्रामीण) सबैलाई कम्प्युटर साक्षरता प्रदान गर्ने लक्ष्य राखी काम गरेको पाइन्छ । हाल आएर सबै विद्यार्थीहरू लाई १-१ थान न्याप टप कम्प्युटर दिने (OLPC- one laptop per child) कार्यक्रम पनि विभिन्न देशले बनाइ रहेका समाचार आइरहेका छन् । नेपालमा पनि परीक्षणका रूपमा यो कार्यक्रम सुरु हुन लागेको छ जसले गर्दा विद्यालयमा इन्टरनेट पुऱ्याउने कार्यमा थप बल पुग्ने छ ।

यस सेवालाई विद्यार्थीसम्म पुऱ्याई युगअनुकूल सीप प्रदान गर्ने काममा राज्यले अब विलम्ब गर्नु हुँदैन । रेडियो, टेलिभिजन, टेपरिकर्डर जस्ता साधनहरू वसोँदैखि शिक्षा क्षेत्रमा प्रयोगमा नल्याइएका होइनन् तर कम्प्युटर, इन्टरनेट, इमेल जस्ता नवीनतम प्रविधिमा शिक्षा क्षेत्रलाई नयाँ आयाम दिन सक्ने शक्ति भएको महसुस गर्न सकिन्छ । इन्टरनेटको सुविधा विद्यालयमा विस्तार गर्न सकिएमा निम्नलिखित फाइदा वा उपलब्धिहरू हासिल हुन सक्ने देखिन्छ :

- १) शिक्षक एवम् विद्यार्थीहरू नयाँ प्रविधिसँग परिचित हुने र इन्टरनेट तथा इमेलसम्बन्धी आधारभूत सीप हासिल गर्न सक्ने
- २) विद्यालयहरू विद्युतीय माध्यमबाट सूचनाको आदानप्रदान गर्न सक्षम बन्ने ।
- ३) शिक्षक एवम् विद्यार्थीलाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा इन्टरनेटको माध्यमबाट सहयोग पुग्ने ।
- ४) शिक्षक एवम् विद्यार्थीले विषयवस्तुसम्बन्धी जानकारी इन्टरनेटबाट प्राप्त गर्ने वातावरण सिर्जना भई सिकाइप्रति उत्प्रेरित हुने ।
- ५) पुस्तकालयको अभावमा यसको पूरकको रूपमा इन्टरनेट सुविधा प्रयोग गर्न सकिने ।
- ६) विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना निर्माण, व्यवस्थापन तथा अन्य प्रशासनिक कार्यमा समेतमा इन्टरनेटको प्रयोग गर्न प्रेरित सक्ने ।
- ७) इन्टरनेटको प्रयोगबाट उपलब्धिमूलक शिक्षणसिकाइ भई शैक्षिक क्षति न्यून गर्न मद्दत पुग्ने ।
- ८) देशको आवश्यकताअनुसार नवीनतम प्रविधिसँग परिचित जनशक्ति उत्पादन भई देशको आधुनिकीकरण र वैदेशिक रोजगारका लागि योगदान पुग्ने

- ९) विश्वका कुनाकुनाबाट एकैछिनमा सूचना, तथ्याङ्क एवम् तस्विरहरू समेत कक्षाकोठाको सामग्रीको रूपमा पुग्ने भएकोले विद्यालयको शैक्षिक सामग्रीको स्रोत बृद्धि हुने
- १०) प्रभावकारी शिक्षणसिकाइका माध्यमद्वारा शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि हुने
- ११) छिटो छरितो रूपमा शिक्षा मन्त्रालय, त्यसअन्तर्गतका निकाय वा अन्य निकाय र विद्यालयहरू बीच आवश्यक सूचनाको आदानप्रदान हुने
- १२) विद्यालयका असल अभ्यास तथा अनुभवहरू अरु विद्यालयहरूसम्म सुलभ ढङ्गले आदानप्रदान गर्दै विद्यालय सुधारमा योगदान पुग्ने
- १३) विद्यालयहरू संसारभरिकै गतिविधि, अध्ययन, अनुसन्धान तथा आविष्कारसँग समयमै परिचित भई विद्यालयको प्रगतिमा प्रयोग गर्न सक्ने
- १४) विद्यालय र अन्य क्षेत्र बीचको विद्युतीय दुरी (digital divide) घटाई समानता कायम गर्न सहयोग पुग्ने ।
- १५) विद्यालयहरूले कम्प्युटर शिक्षालाई ऐच्छिक विषयको रूपमा राख्न प्रेरित हुने ।
- १६) सी डी (CD) मा पाइने विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू कम्प्युटरको सहायताले अध्ययन गरी दिगो सिकाइ गर्न मद्दत पुग्ने ।

विद्यालयमा इन्टरनेट प्रयोगको सम्भावना र विचार पुर्‍याउनु पर्ने कुराहरू

विद्यालयहरूलाई प्रविधिसँग परिचित गराउने उद्देश्यले विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूले कम्प्युटर उपलब्ध गराएका भए तापनि ती सहयोग धेरैजसो उपत्यकाभित्रका विद्यालय, सहरी तथा सदरमुकामस्थित विद्यालयमा केन्द्रित हुने गरेका छन् । केही सुविधासम्पन्न विद्यालयहरूले आफ्नै स्रोतबाट कम्प्युटर एवम् प्रिन्टर खरिद गरी विद्यालयको आर्थिक तथा प्रशासनिक लगायतका काम कम्प्युटरबाट गरिरहेको पाइन्छ । यसबाट विद्यालयको कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि भएको समेत पाइएको छ । हालै शिक्षा विभागले EFA र SESP कार्यक्रम अन्तर्गत क्रमशः देशका ५० प्रावि र ४०६ मावि/निमाविहरूलाई मितानकोष (Matching Grant) का आधारमा कम्प्युटर प्रदान गरिसकेको छ । विद्युत् सुविधा भएका विद्यालयहरूबाट प्रस्ताव आकान गरी प्रस्तावको मूल्याङ्कनपछि उपलब्ध गराउने र यसका लागि आवश्यक जनशक्ति तथा तालिमको व्यवस्था स्वयम् विद्यालयले गर्नुपर्ने गरी यस्तो सहयोग उपलब्ध गराइएको छ ।

यसैगरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट खुला शिक्षा कार्यक्रमको परीक्षणका लागि २२ खुला विद्यालय स्थापना भइसकेका र आवश्यकता अनुरूप थप अन्य विद्यालयमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य रहेको छ । यी नयाँ खुला विद्यालय स्वीकृत प्राप्त संस्था हुन सक्ने वा नयाँ खोल्न सक्ने प्रावधान छ । यस्ता खुल्ला विद्यालयहरू कम्प्युटर सेट, इन्टरनेट र इमेल सुविधाबाट सम्पन्न हुनुपर्ने सर्त राखिएको छ ।

वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत कम्प्युटर, इन्टरनेट सुविधासहित ७० स्थानमा टेलिसेन्टरहरू स्थापना भइसकेका छन् र आगामी ३ वर्षमा देशका ग्रामीण भेगका थप ३०० स्थानमा टेलिसेन्टरहरू स्थापना गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

शिक्षा क्षेत्रको विकासमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई जोड दिने नीति तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाले अङ्गीकार गरेको छ । 'शिक्षा क्षेत्रमा भएका उपलब्धिको संस्थागत रूपमा जोड दिने र शैक्षिक विकासमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासलाई संस्थागत गर्दै लगिने' र 'पछाडि रहेका क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकता दिई विद्यालयतहदेखि नै शिक्षण तथा व्यवस्थापन कार्यमा सूचना प्रविधिको प्रारम्भ गर्ने' कार्यनीति उक्त तीन वर्षीय अन्तरिम योजनामा उल्लेख गरिएको छ (रायोआ, २०६४) । यति भएर पनि इन्टरनेट सुविधा नेपालका ग्रामीण विद्यालयमा पुर्‍याउने काम राष्ट्रको स्रोत एवम् साधनका दृष्टिले अवश्य पनि चुनौतिको रूपमा रहेको छ । प्रविधिले सदैव मूल्य खोज्दछ । भट्ट हेर्दा कतिपय प्रविधि सस्तो र सुलभ देखिए पनि Installation Cost, Repairing and Maintenance Cost, Supply of Electricity, Skilled Human Resource आदि कारणले महङ्गो हुन सक्छ । विद्युत् सेवा विस्तार नभएको क्षेत्रमा वैकल्पिक ऊर्जाको विकास गरी यो कार्यक्रम लागू गर्न सकिने देखिए पनि तुलनात्मक रूपमा यो बढी खर्चिलो हुने हुन्छ ।

सुरुमा शिक्षा मन्त्रालयद्वारा वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र नेपाल टेलिकमको समन्वयमा देशका अधिकांश जिल्ला समेट्ने गरी (नेपाल टेलिकमले इन्टरनेट सेवाको पहुँच पुर्‍याएका सबै ५९ जिल्ला) विद्यालय छनौट गरेर परीक्षण स्वरूप सञ्चालन गर्न सकिन्छ । सुरुमा ती जिल्लाका कम्तीमा २/२ वटा मा/निमावि तहका विद्यालयहरू परीक्षणका रूपमा लिँदा आपसी सहयोग, समन्वय तथा प्रतिस्पर्धा बढाउने भई प्रभावकारी हुनेछ । यसका निमित्त सबभन्दा पहिलो सर्तका रूपमा विद्युत् एवम् टेलिफोन लाइन पुगेका विद्यालयहरू हुनु आवश्यक हुनेछ ।

वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत स्थापना हुने टेलिसेन्टरहरू ग्रामीण भेगका माध्यमिक विद्यालयमा वा शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत देशका विभिन्न भागमा स्थापना भइसकेका ५०५ सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरूमा सञ्चालन गरी बहुउद्देश्यीय उपयोगमा (कृषि, सहकारी, वन, स्वास्थ्य र अन्य व्यवसायिक क्षेत्र समेतले प्रयोग गर्न मिल्ने गरी व्यवस्थापन गरेमा) ल्याउँदा प्रभावकारी हुने देखिन्छ । विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सुविधा प्रयोगको महत्त्वलाई मनन् गरी सक्षम विद्यालयले आफैँले व्यवस्था गरेर साथै NGO तथा स्थानीय निकायले कम्प्युटर र इन्टरनेटका लागि सहयोग गरेर पनि विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सञ्चालनमा ल्याउन सकिन्छ । तर यसअघि विज्ञान शिक्षा परियोजना तथा व्यावसायिक शिक्षाका लागि विद्यालयहरूलाई प्रदान गरिएको सामग्रीको सदुपयोग र संरक्षणसम्बन्धी अनुभव हेर्दा सन्तोषजनक नभएकोले तागतको केही अंश विद्यालयले आफ्नो स्रोतमा ब्यहोर्नु पर्ने गरी सहयोग गर्दा विद्यालयको अपनत्व वृद्धि हुने भई सुविधा प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यो सुविधा विस्तार गर्दा आवश्यक पर्ने कुराहरूमा कम्प्युटर, टेलिफोन लाइन, जनशक्ति तथा तालिम र अनुगमन आदि पर्दछन् ।

(क) कम्प्युटरको व्यवस्था

विद्यार्थीहरूसम्म समेत पहुँच पुर्‍याउने उद्देश्य भएकाले एउटा विद्यालयमा कम्तीमा १० वटा कम्प्युटरको व्यवस्था हुनु राम्रो हुनेछ । यसका लागि Budget PC वा Multi Piece Computer (एउटा CPU सँग १वटा Monitors भएको System को दुईसेट व्यवस्था गर्दा Cost-effective हुने) उपयोगी

हुन सबदछ । यसका अतिरिक्त Program CDs, Key Boards र UPS जस्ता सामग्री र कम्प्युटर राख्नका लागि छुट्टै कोठा (पुस्तकालय कोठा मिल्ने गरी) आवश्यक पर्नेछन् ।

(ख) टेलिफोन लाइन

विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गर्नका निम्ति टेलिफोन लाइन हुनु पूर्वसर्त हो । नेपाल टेलिकमबाट हालै प्रदान गरिएको CDMA वा C-Phone को माध्यमबाट इन्टरनेट सेवा लिँदा सुरुमा Account Operating Cost नलाग्ने भएकोले यो सेटको व्यवस्था भएका वा नेपाल टेलिकमको CDMA फोन विस्तार गर्ने कार्यक्रम रहेका ठाउँका विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गर्न सकिने देखिन्छ । सुरुमा फोन लाइन, इन्टरनेट जडान शुल्क, फोनसेट, CDMA सेटलाई 9 Portcable समेतको शुल्क लाग्दछ । आवधिक रूपमा बुझाउनु पर्ने शुल्कका रूपमा फोन महसुल तथा कम्प्युटर प्रयोग गर्दा खपत हुने विद्युत्को महसुल रहेका छन् ।

(ग) जनशक्ति तथा तालिम

इन्टरनेट सुविधा विद्यालयमा सञ्चालन गर्न तथा कम्प्युटरलगायतका सामग्री संरक्षण गर्नका लागि १ जना पुस्तकालय सञ्चालक वा छुट्टै शिक्षकको व्यवस्था विद्यालयले मिलाउनु पर्दछ । छुट्टै शिक्षकको व्यवस्था गर्न असुविधा भएको हकमा सुरुका केही वर्षसम्म सरकारी दरबन्दी मध्येको अध्यापन गरिरहेको शिक्षकलाई जिम्मेवारी दिन सकिन्छ । निज शिक्षकले कम्प्युटरसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान र सीप हासिल गरेको हुनुपर्दछ ।

विद्यालयका कम्प्युटर शिक्षकलाई इन्टरनेट प्रयोगसम्बन्धी तालिम आवश्यक पर्नेछ । यस्तो तालिममा इन्टरनेट चलाउनका लागि न्यूनतम Program Install गर्ने, कम्प्युटरको आधारभूत जानकारी, Internet Surfing, Down Loading, Email, Search Engines, विद्यार्थी तथा शिक्षकका लागि उपयुक्त प्रकारका वेभसाइट खोजी गर्ने तरिका, निशुल्क पाठ्य-सामग्री पाउने वेभसाइटबारे जानकारी, Virus Protection, Hackers बाट कम्प्युटर बचाउने तरिका तथा अनावश्यक वा अश्लील साइटहरू (Prone-sites) Block गर्ने तरिकाहरू समावेश हुनुपर्दछ । यो तालिम शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र वा अन्तर्गतका शैक्षिक तालिम केन्द्र मार्फत सञ्चालन गर्न सकिने छ । पछि विद्यालयमा देखिने प्राविधिक समस्या समाधानका लागि वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयका टेलिसेन्टरहरू तथा जिल्लास्थित टेलिकम कार्यालय र जिल्ला शिक्षा कार्यालयका प्राविधिकहरूले सहयोग पुऱ्याउन सक्नेछन् ।

(घ) अनुगमन/अनुसन्धान

विद्यालयहरूमा इन्टरनेट प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूले सिकाइसम्बन्धी फाइदा लिन सके नसकेको, शिक्षकले अध्यापन कार्यमा सहयोग पाए नपाएको, यसबाट विद्यालयलाई फाइदा पुगे नपुगेको बारे जानकारी पाउन र आवश्यक सहयोग समेत पुऱ्याउनका लागि निरन्तर रूपमा अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ । यस्तो अध्ययनमा प्रयोगकर्ता विद्यार्थी तथा शिक्षकको अनुभव समेत समेट्नु राम्रो हुनेछ । यसरी गरिएको अध्ययनपश्चात विद्यालयहरूमा इन्टरनेट प्रयोगको प्रभावकारिता, उपयोगिता तथा असल अभ्यास, र अनुभवसम्बन्धी प्रतिवेदनको आधारमा भविष्यमा चाल्नु पर्ने कदमका बारेमा निर्णय गर्न सजिलो हुनेछ ।

निष्कर्ष

हाम्रो देशमा विभिन्न क्षेत्रहरूले इन्टरनेट प्रयोगमा ल्याइसकेका छन् । तर देशका सामुदायिक विद्यालयहरू यस सुविधाबाट वञ्चित प्रायः रहेका छन् । आजको युगमा इन्टरनेटको प्रयोग सबैका लागि एउटा आधारभूत आवश्यकताको रूपमा देखा परेको छ । सबैजसो रोजगारदाताहरूले विज्ञापन आकान गर्दा यसलाई न्यूनतम योग्यता मानी माग्न गरेको पाइन्छ । हाल आएर नेपालमा पनि सरकारको E-governance master plan तयार भैसकेको, E-commerce का सन्दर्भमा विद्युतीय कारोबार ऐन समेत तर्जुमा भइसकेको छ । यसरी सूचना प्रविधिको व्यावसायिक एवम् व्यापारिक उपयोगिता वृद्धि भएको सन्दर्भमा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा सबैको पहुँच नपुग्याउँदा digital divide (सूचना प्रविधिमा पहुँच हुने र नहुने बीचको दूरी) बढ्ने खतरालाई कम गर्न पनि विद्यालयहरूमा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

इन्टरनेट सुविधा विद्यालयमा पुग्याउन/पुग्नका लागि शिक्षा क्षेत्रको विकासमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई जोड दिने सरकारको नीति, विद्युत् प्राधिकरणको ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम, टेलिकमको CDMA (Code Division Multiple Access) फोन विस्तार गर्ने कार्यक्रम, शिक्षा विभागले कतिपय विद्यालयहरूलाई कम्प्युटरका लागि रकम सहयोग गर्ने कार्यक्रम, OLPC कार्यक्रम, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको खुला शिक्षा (Open Education) सम्बन्धी कार्यक्रम र वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको टेलिसेन्टरहरू स्थापना गर्ने कार्यक्रम आदि अवसरको रूपमा देखा परेका छन् । विद्यालयमा इन्टरनेट सुविधा विस्तार गर्दा विद्युत् आपूर्ति, टेलिफोन लाइनको गुणस्तरीयता, कम्प्युटर सिस्टममा भाइरस प्रवेश, विद्यालयको जनशक्ति तथा दक्ष स्टाफ, आवश्यक कोठा, ठाउँ, उपकरणको मर्मत, सम्भार तथा नियमित महसुल, वेबसाइटहरूको अनुचित प्रयोगको खतरा, शिक्षक र विद्यार्थीमा अङ्ग्रेजी भाषामा आवश्यक दक्षता आदि जस्ता कुराहरू चुनौतिको रूपमा रहेका छन् । सम्बन्धित सबै पक्षले पर्याप्त सजगता अपनाएमा उपर्युक्त चुनौतिहरू पनि सहजै सामना गर्न सकिने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

रायोआ (२०६४), *तीनवर्षीय अन्तरिम योजना*, काठमाडौँ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
विभिन्न वेबसाइटहरू ।

नेपालमा दूरशिक्षा तथा खुलासिकाइ पद्धति : विद्यमान अवस्था र भावी विशा

- बुबीराम अधिकारी *

पृष्ठभूमि (Background)

सन् १८४० मा बेलायतको वायबाट चिठीपत्रको माध्यमबाट प्रदान गरिने दूर शिक्षा कार्यक्रमको सुरुवात भएको हो । यसैगरी सन् १८७३ मा अमेरिकामा घरमा अध्ययन गर्ने समाजको (Home Study Society) को स्थापना गरिएको थियो । यसबाट दूर शिक्षा पद्धतिको विकासको जग बसेको मानिन्छ । यसको विकासक्रम अगाडि बढ्दै जाँदा सन् १९२६ मा सोभियत सङ्घ (USSR) मा चिठीपत्रबाट अध्ययन गर्ने विभागको स्थापना भएको थियो । त्यसपछि दूर तथा खुला शिक्षाको विस्तार भारतसम्म आइपुग्यो । भारतमा पहिलो पटक सन् १९६२ मा दिल्ली विश्वविद्यालय अन्तर्गत चिठीपत्रबाट कोर्स सञ्चालन गर्ने कार्यको सुरुवात भयो । यसैक्रममा सन् १९६९ मा बेलायतमा खुला विश्व विद्यालय स्थापना गर्ने ऐन निर्माण भई सन् १९७१ देखि कोर्स नै सञ्चालन भएको थियो । खास गरेर सन् १९७० पछि खुला विश्वविद्यालयको विकास र विस्तारमा तिब्रता आएको हो ।

यसैक्रममा सन् १९८५ मा भारतमा इन्दिरा गान्धी विश्वविद्यालयमा स्थापना भएको थियो तर भारतमा हाल अन्य खुला विश्वविद्यालय पनि स्थापना भएका छन् । सार्क मुलुकमध्ये भारत, बङ्गलादेश, पाकिस्तान र श्रीलङ्कामा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भई दूर तथा खुला शिक्षा पद्धतिको विकास र विस्तार भएको छ । यसैगरी सार्कका अन्य मुलुकहरू नेपाल, भुटान, मालदिभ्स, अफगानिस्तान पनि खुला पद्धतिमार्फत विविध कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन् ।

भारतमा खुला विद्यालय सञ्चालन गर्नेका लागि राष्ट्रिय खुला विद्यालयको स्थापना सन् १९८९ मा गरेको थियो । हाल National Institute of Open School (NIOS) को रूपमा रहेको यो संस्थामा करिब १३ लाख विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन् । यसको मुख्य ध्येय शिक्षाताई विश्वव्यापारीकरण गर्ने, समाजमा उच्च समता र न्याय प्रदान गर्ने र सिकाइ समाजको विकास गर्ने हो । यसबाट खुला आधारभूत शिक्षा कार्यक्रम, माध्यमिक शिक्षा, उच्च माध्यमिक शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा कार्यक्रम Life Enrichment कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ ।

विश्वको सबैभन्दा ठूलो खुला विद्यालयको पद्धति भारतमा छ । प्रत्येक वर्ष लगभग २५०००० सिकारु यस पद्धतिमा भर्ना हुने गर्दछन् । कुल २७४८ ओटा अध्ययन केन्द्रमार्फत खुला विद्यालयपद्धतिको शिक्षा प्रदान गरिन्छ । मध्यपूर्व, युएइ, युएसए, क्यानाडा र नेपालमा समेत अध्ययन केन्द्रहरू रहेका छन् । निम्न मुख्य पाँचओटा कारणले गर्दा NOS को छनोट गर्न उपयुक्त भएको मानिन्छ :

- Freedom of learn
- Flexibility
- Relevance
- Transfer of credits
- Recognised quality education

* प्राविधिक अधिकृत, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर

यसैगरी Common wealth of Open learning (२००७) ले खुला विद्यालयका लागि ६ ओटा मुख्य आधारभूत कुरामा जोड दिएको छ । जसअनुसार :

- Clarity of purpose and intend
- Good leadership
- A balance between teaching learning activities
- Solid institutional arrangement
- Economic viability

दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

दूर शिक्षालाई खुला विश्वविद्यालय सञ्चालन गर्ने विधिको रूपमा लिन सकिन्छ । यस प्रणालीमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई आफू भौतिक रूपमा टाढा रहेरै शिक्षा प्रदान गर्दछन् ।

(क) किगन (Keegan, 1998) का अनुसार : दूर शिक्षा प्रणालीका निम्नलिखित विशेषताहरू हुन्छन् :

- प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया हुँदैन ।
- शिक्षा प्रदान गर्ने संस्था रहन्छ । यसमा शिक्षण कार्य हुन्छ तसर्थ शिक्षण निजी अध्ययन (Private Study) भन्दा यो भिन्न हुन्छ ।
- सञ्चारका माध्यमहरूको प्रयोग हुन्छ ।
- शिक्षक र विद्यार्थीबीच दोहोरो सञ्चार स्थापना गर्न सम्पर्कसत्र र अध्ययन केन्द्रको प्रवन्ध हुन्छ ।
- समूहमा हुने सिकाइको अभाव रहन्छ केही स्वावलम्बी समूह (Self Help Groups) गठन गरी समय समयमा छलफल सेमिनार आदिको प्रवन्ध गर्न सकिन्छ ।

(ख) संयुक्त राज्य अमेरिकाको Distance Learning Association (DLA) का अनुसार : “सबै प्रविधिहरूलाई समेटी दूर सिकाइका विभिन्न रूपहरू भित्र्याएर सूचना र शिक्षणको माध्यमबाट प्राप्त हुने ज्ञान तथा सीपलाई दूर तथा खुला शिक्षा पद्धति मानिन्छ ।”

(ग) Profnet Student Handbook का अनुसार : “शिक्षक र विद्यार्थीबीचमा रहेको समय र भौतिक दूरीको अवस्थालाई दूर सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट कम गर्ने पद्धति नै दूर शिक्षा हो ।”

नेपालमा भने औपचारिक रूपमा कलेज अफ एजुकेशनको प्रौढ शिक्षा शाखाबाट सन् १९५७ मा रेडियोमा युवाहरूका लागि प्रसारण गरिएको कार्यक्रमबाट खुला तथा दूर शिक्षा पद्धतिको शैक्षिक अवधारणा सुरु भएको मानिन्छ । त्यसपछि पञ्चाचारको माध्यमबाट शिक्षक तालिम सञ्चालन भएको थियो । यसको विकासक्रममा रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम आयोजनामार्फत सञ्चालित सेवाकर्तान प्राथमिक शिक्षक तालिम र अङ्ग्रेजी ट्युसन कार्यक्रमले पनि दूर शिक्षा पद्धतिको विकासमा जोड दिएको छ ।

वि.सं. २०५० सालमा स्थापित दूर शिक्षा केन्द्रमार्फत सञ्चालित सेवाकर्तान प्राथमिक शिक्षक तालिम अन्तरक्रियात्मक रेडियो शिक्षण कार्यक्रम पनि यस पद्धतिको विकासको लागि गरिएका प्रयासहरू हुन् । समयक्रम अगाडि बढ्दै जाँदा निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको सक्षमतामा आधारित शिक्षक दूर शिक्षा -----

तालिम कार्यक्रम, एसएलसी सहयोग कार्यक्रम र निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको शिक्षक तालिम कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन् ।

वर्तमान अवस्थामा उच्च शिक्षाको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयले एक वर्षे बी.एड्. कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् । यसैगरी केही संस्थाहरूले भारतमा स्थापना भएका खुला विश्वविद्यालय तथा खुला विद्यालयमार्फत सम्बन्धन लिएर कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

नेपालमा दूर तथा खुला सिकाइ पद्धतिमार्फत सञ्चालित कार्यक्रम

विभिन्न अभिलेख, जर्नल तथा पत्रपत्रिकाको अध्ययनमार्फत विश्लेषण गर्दा नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ मार्फत सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(क) शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने कार्यक्रम

यसअन्तर्गत उच्चशिक्षा, माध्यमिक र निम्नमाध्यमिक तहको शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ । अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका वा विविध कारणले निम्नमाध्यमिक तहको शिक्षा हासिल गर्न नसकेका वर्गलाई देशभरका ९ ओटा विद्यालयमार्फत २ वर्षे शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ ।

यसैगरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमार्फत माध्यमिक तहको १ वर्षे शैक्षिक कार्यक्रम देशभरका ५ ओटा विद्यालयमार्फत सञ्चालन गरिएको छ । त्यसैगरी पूर्वाञ्चल र त्रिभुवन विश्वविद्यालयमार्फत उच्च शिक्षामा एकवर्षे बी.एड्. कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ भने इन्दिरा गान्धी खुला विश्वविद्यालय भारत र अन्य देशका विश्वविद्यालयहरूको सम्बन्धमार्फत विभिन्न तहका शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन भएको देखियो ।

(ख) परम्परागत (Conventional) शिक्षाको गुणस्तरीयतामा अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम

यसअन्तर्गत एसएलसी दिने विद्यार्थीहरूका लागि सञ्चालित कार्यक्रम रहेको छ । जसअन्तर्गत स्वाध्ययन सामग्री विकास तथा वितरण, पत्रिकाका शुद्धिला प्रकाशन, श्रव्य तथा श्रव्य दृश्य पाठ प्रसारण गर्ने कार्य शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमार्फत भइरहेको छ । त्यसैगरी निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित पत्रपत्रिकामार्फत पनि एसएलसी दिने विद्यार्थीहरूको लागि लक्षित गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी कक्षा ३ को गणित र कक्षा ५ को अङ्ग्रेजी विषयमा अन्तरक्रिया रेडियो शिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको देखिन्छ ।

(ग) विद्यालय तहको शिक्षक तालिम कार्यक्रम

नेपालमा दूर शिक्षाको सुरुवात नै शिक्षकको लागि सञ्चालित कार्यक्रमबाट भएको अभिलेखले पुष्टि गर्दछ । सुरुवातदेखि हालसम्म विभिन्न किसिमका तालिम सञ्चालन गरिएको छ । जसअन्तर्गत प्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षक तालिम सञ्चालन भइरहेको छ । १० महिने सेवाकालीन तालिमअन्तर्गत ५ महिनाको दोस्रोचरणको तालिम देशभरका शिक्षकहरूलाई प्रदान गरिन्छ ।

(घ) चेतनामूतक तथा अभिवृद्धिकरण कार्यक्रम

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिमार्फत सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न चेतनामूतक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । जसअन्तर्गत अभिभावक विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी तथा पिछडिएको समुदायका लागि उपयोगी हुने कार्यक्रमहरू विकास गरी प्रसारण गरिएको पाइन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत “सेवा गरे मेवा पाइन्छ” र “घाँटी हेरी हाड निलौ” जस्ता कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भइसकेका छन् ।

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको लागि भएको विद्यमान अवस्था

(क) राष्ट्रियस्तरका आयोगको प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय कार्यक्रममा दूर शिक्षा तथा खुलासिकाइसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा खुला विद्यालयको आवश्यकता भएको कुरा विभिन्न ऐन, नियम तथा प्रतिवेदनहरूले औल्याएको देखिन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९, उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ ले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ मार्फत विद्यालय शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना २००२ -१५ ले सबैका लागि शिक्षाको लक्ष्यहरूको प्रचलितका लागि आजीवन सिकाइको अभिवृद्धिका निमित्त खुला सिकाइको अवसरहरूको सिर्जना गर्ने रणनीति अङ्गीकार गरेको छ । सबैको लागि शिक्षा (Education for All) शिक्षक शिक्षण आयोजना (Teacher Education Project) र माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम (Secondary Education Support Program) का उद्देश्यहरूमा अवसरबाट वञ्चित समुदाय, अनुत्तीर्ण विद्यार्थीहरू, महिला आदिताई गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्ने भन्ने छ, त्यसअनुसार औपचारिक अध्ययनबाहेक अरू वैकल्पिक अवसरहरूमा पनि दृष्टि पुऱ्याउन जरुरी देखिन्छ ।

(ख) आवधिक योजनामा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

नवौँ योजना (२०५४-५९) र दसौँ योजना (२०५९-६४)ले समेत दूर शिक्षामार्फत विद्यालय र विश्वविद्यालयतहको शिक्षा प्रदान गर्नुका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ । खुला विश्वविद्यालयसम्बन्धी कार्यदल (शिक्षा मन्त्रालय, १९९९ र २०००) ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र अन्तर्गत रहेको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ शाखाको क्षमता र स्तरवृद्धि गरी खुला शिक्षाको आधार स्थापना गर्न सकिने सुझाव दिएको थियो ।

(ग) अन्तरिम योजनामा दूर तथा खुला सिकाइ

तीन वर्षे आन्तरिम योजनाले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी निम्नानुसार व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

रणनीतिहरू

- खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने ।

- प्रत्येक नागरिकका लागि माध्यमिक तहसम्मको निशुल्क शिक्षा पाउने अधिकार स्थापित गर्दै लग्ने ।
- खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने । देश सुहाउँदो खुला र दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने ।

नीतिहरू

- उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्ने र लक्षित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहुनियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने ।
- बालबालिका तथा युवा क्लबमार्फत उनीहरूलाई सङ्गठित गरी शैक्षिक प्रक्रियाहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढाउने । विद्यालय छाड्न बाध्य युवालाई वैकल्पिक शिक्षामार्फत शिक्षा दिने ।

वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा (दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ) कार्यक्रम

- १५ जिल्लामा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

(घ) शिक्षा ऐन तथा नियमावली र दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १० दफा ५६ मा दूर शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था गरेर दूर शिक्षालाई संस्थागत गर्न खोजिएको छ । शिक्षा नियमावली २०५९ ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखालाई खुला विद्यालयको सम्बन्धन दिने अख्तियारी प्रदान गरेको छ । शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा दूर शिक्षा समितिको व्यवस्था गरी काम कर्तव्य तोकी संस्थागत गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

(ङ) खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति, २०६३

नीतिसम्बन्धी दूरदृष्टि

विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका विशेषतः अवसरबाट वञ्चित समुदाय, महिला तथा कामदारहरूलाई शिक्षाको अधिकारको सुनिश्चितता गर्न, औपचारिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याई उनीहरूको व्यक्तित्व विकासका अवसर प्रदान गर्न दूर शिक्षा प्रणालीबाट खुला शिक्षाको विकल्प सिर्जना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु यस रूपरेखाको दूरदृष्टि रहेको छ ।

नीतिगत उद्देश्यहरू

- (क) विद्यमान शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय तहको शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूको निमित्त शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु ।
- (ख) परम्परागत शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समुदायलाई विद्यालय र उच्च शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु ।

- (ग) सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्न विभिन्न किसिमका सहयोगी प्रक्रिया र सामग्रीको विकास गर्नु ।
- (घ) खुला र दूर शिक्षा प्रणालीलाई मिश्रित प्रणालीको प्रयोगबाट जीवनपर्यन्त शिक्षा, निरन्तर शिक्षा एवम् व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नु ।
- (ङ) राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय श्रमबजारको आवश्यकता अनुरूप काम खोज्ने श्रमशक्तिको चाहनाबमोजिम सीपमा आधारित विषयहरूमा शिक्षा प्रदान गर्ने अवसर प्रदान गर्नु ।
- (च) जातीय तथा आदिवासी समुदायको परम्परागत सीप र अनुभवलाई प्रमाणित गर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु ।

नीति

- विभिन्न चाहना भएका सिकारूहरूका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने
- परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने ।
- जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको अभिवृद्धि गर्ने.
- ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने ।

(च) नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूप, २०६३ मा खुला शिक्षा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विकास गरेको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूपमा खुला शिक्षासम्बन्धी निम्न व्यवस्था रहेको छ :

सबैका लागि शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न खुला शिक्षा नीतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । यस प्रकारको शिक्षालाई दुईप्रकारले व्यवस्थित गरिनेछ :

- अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेका तर प्रमाणित हुन नसकेका र औपचारिक शिक्षा (विद्यालय शिक्षा) मा समावेश हुन इच्छुक व्यक्तिलाई उनीहरूको शैक्षिक अवस्थाको प्रमाणीकरण गरी निर्दिष्ट औपचारिक शिक्षाभित्रको कक्षामा प्रवेश गर्न पाउने अवसर खुला गरिनेछ ।
- विविध कारणबाट शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्न नसकेका विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई खुला शिक्षाको व्यवस्था गरी औपचारिक शिक्षा सरहकै विद्यालय शिक्षा लिन पाउने संस्थागत विकास गरी कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध ढङ्गबाट सञ्चालन गरिनेछ ।

(छ) अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, २०६३ र दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षासम्बन्धी पद्धति यस नीतिमा १६ ओटा नीति र रणनीतिहरूको व्यवस्था गरेको छ । जसमध्ये केही नीति तथा कार्यनीति खुला विद्यालयसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । जुन निम्नानुसार रहेका छन् :

नीति १ : विभिन्न उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको आवश्यकता अनुरूपको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक ज्ञान, सीप र सूचना प्रदान गर्ने गरी अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र विस्तार गरिनेछ ।

- वैकल्पिक विद्यालय शिक्षामार्फत विद्यालय जान नपाउने र बीचैमा विद्यालय छाड्नेहरूलाई विद्यालययीय शिक्षाको अवसर प्रदान गरिनेछ ।

- खुला विद्यालयमार्फत विद्यालयतहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।
- खुला विश्वविद्यालयमार्फत उच्च तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।

रणनीति

- शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गरी खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने

नीति २ : शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित वा बीचैमा पढाइ छाडेकाहरूलाई औपचारिक शिक्षा सरह मान्यता भएको अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गरिनेछ ।

- खुला विद्यालयमार्फत निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तह बराबरको शिक्षा दिइने छ ।
- खुला विश्वविद्यालयलाई अरु विश्वविद्यालयको समकक्षी बनाइने छ ।
- पेसागत र व्यावसायिक कोर्सहरूलाई ननक्रेडिट कोर्सको रूपमा विकसित गरिने छ ।

नीति ३ : शिक्षामा पहुँच बढाउन विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

- खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयमार्फत समकक्षी कार्यक्रम चलाइने छ ।
- खुला विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सिकाइसामग्रीको स्तर निर्धारण तोकेबमोजिमको हुनेछ ।
- खुला विश्वविद्यालयले यसका स्नाम्पसहरूका लागि गुणस्तर निर्धारण गर्नेछ ।

नीति ५ : शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता प्राप्त गर्नका लागि सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन र संयोजनको आधार बनाइने छ ।

नीति ७ : साधन र स्रोत जुटाउने तथा सदुपयोग गर्नका लागि विभिन्न निकायहरूबीच साभेदारी, सञ्जाल र समन्वय कायम गरिनेछ ।

- खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयले मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक साधनको आपसी साभेदारी गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछन् ।

(ज) विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २०६४

- जनताका विविध आवश्यकता तथा रुचिलाई सम्बोधन गर्ने औपचारिक शिक्षा पद्धति तथा वैकल्पिक शिक्षापद्धति दुवै माध्यम अपनाइनेछ । औपचारिक शिक्षा पद्धतिले निश्चित संरचनागत व्यवस्थापनतर्फ शिक्षा प्रदान गर्दछ, जस्तै विद्यालयहरू ।
- वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिले खुला, लचिला विद्यालय (Flexible Schooling) घुम्ती विद्यालयतगायत अनौपचारिक शिक्षा माध्यमलाई पनि समावेश गर्दछ । दुवै पद्धतिबाट प्राप्त गरेको शिक्षाको समकक्षी मान्यता हुनेछ । एक पद्धतिबाट शिक्षा लिएकालाई अर्को पद्धतिमा भर्ना हुनका लागि तोकिएको कक्षाका तहहरूमा भर्ना लिइनेछ ।

भावी स्वरूप

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई बढी उपतथ्यमूलक र प्रभावकारी बनाउन निम्नअनुसार कार्यहरू गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

(क) नीतिगत पक्ष

- दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइलाई व्यवस्थित र मार्गदर्शन गर्ने सरकारको दूर तथा खुला शिक्षा नीति तर्जुमा गर्ने,
- विद्यालयस्तरको शिक्षा तथा उच्च शिक्षा र अन्य कार्यक्रममा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई कसरी उपयोगमा ल्याउने भन्ने कुरा नीतिगत रूपमा स्पष्ट हुनुपर्ने,
- हाल शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमार्फत तर्जुमा गरिएको नीति र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमार्फत तर्जुमा गरिएको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी नीतिलाई समेट्ने गरी एकीकृत नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने ।

(ख) संरचनागत पक्ष

विकल्प - १

- विद्यालय तहको शिक्षा दूर शिक्षामार्फत सञ्चालन गर्नका लागि दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ परिषद्को स्थापना गर्ने,
- उपर्युक्त परिषद्मार्फत परम्परागत शिक्षाको गुणस्तरीय अभिवृद्धि गर्ने प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम र जीवनपर्यन्त शिक्षा प्रदान गर्ने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

विकल्प - २

- विद्यमान अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र तथा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखालाई एकीकृत गरी दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ केन्द्रको स्थापना गरी उपर्युक्त कार्यहरू सञ्चालन गर्ने ।

विकल्प - ३

- विद्यालयदेखि उच्च शिक्षा र अन्य सीपमूलक तालिम तथा जीवनपर्यन्त शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरी सङ्गठनात्मक ढाँचासहितको खुला विश्वविद्यालय स्थापना गरी दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको विकास गर्ने,
- क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने अध्ययन केन्द्र हाल सञ्चालनमा रहेको त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका क्याम्पस र सामुदायिक विद्यालयहरूमा सञ्चालन हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । जसका लागि समन्वयात्मक रूपमा अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

(ग) कार्यक्रम

- शैक्षिक सचेतना र सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा सामुदायिक सचेतना जस्ता कार्यक्रमहरू त्यस पद्धतिमार्फत सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

- प्राथमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहको शिक्षक तालिम दूर शिक्षा मार्फत निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम सञ्चालनमा आएपछि प्राथमिक शिक्षकको योग्यता प्रमाण पत्र तह र माध्यमिक तहको योग्यता स्नातकोत्तर गर्दा धेरै शिक्षकहरूको योग्यता वृद्धि गर्नुपर्ने बाध्यता आउँछ । तसर्थ खुलाविश्वविद्यालय मार्फत कार्यधनोमा नै बसेर माथिल्लो योग्यता हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्न पर्दछ ।
- शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्न खुला विद्यालयमार्फत विद्यालयस्तरको (निम्नमाध्यमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा) शिक्षा र खुला विश्वविद्यालयमार्फत स्नातक स्नातकोत्तर र अनुसन्धान तहका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- जीवनपर्यन्त शिक्षाअन्तर्गत जीवनोपयोगी सीप मानव अधिकार शिक्षा र वातावरण शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ । त्यसैगरी सीपमूलक तथा व्यावसायिक तालिम सञ्चालन गरी अधिकतम रूपमा गरिब वर्गलाई समेट्नु पर्दछ । व्यवसायमूलक कार्यक्रम तथा Life Enrichment जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

(घ) आर्थिक लगानी पक्ष

- खुला विश्वविद्यालयको स्थापनाका पूर्वाधारको विकासका लागि सरकारले ५ वर्षसम्म पूर्ण रूपमा लगानी गर्ने र ५ वर्षपछि विश्वविद्यालयले आफ्नो आयबाट सञ्चालन हुने गरी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- खुला विद्यालय सञ्चालन गर्दा भौतिक पूर्वाधारको लागि सामुदायिक विद्यालयमा नै सञ्चालन गर्नुपर्दछ भन्ने आशिक शिक्षकहरूको लागि दिने पारिश्रमिक, पिछडिएको समुदायका वर्गका लागि दिइने छात्रवृत्ति सरकारले दिनुपर्दछ । विद्यालयको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधार विकासको लागि सरकारले लगानी गर्नुपर्दछ । पाठ्यपुस्तकका लागि विद्यार्थी स्वयम्ले नै किन्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- व्यवसायमूलक तथा रोजगारीमूलक कार्यक्रमहरूको लागि सरकारले पूर्वाधार विकासमा र सिकारुले शुल्कसहित अध्ययन तथा तालिम लिने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- स्थानीय निकाय, गैर सरकारी संस्था तथा सरकारको साभेदारीमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति अवतम्बन गरिनुपर्दछ ।

(ङ) अन्य

- दूर शिक्षामार्फत शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आफ्नै स्वामित्व भएको एफएम रेडियो स्टेसन स्थापना गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालनमा आएका टेलिभिजन च्यानलहरूमार्फत शैक्षिक कार्यक्रमलाई प्राथमिकताका साथ कम मूल्यमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिने व्यवस्था हुनुपर्दछ । टेलिभिजन, रेडियो तथा पत्रपत्रिकाहरूलाई शैक्षिक क्षेत्रमा सहयोग गर्ने सामाजिक दायित्व पूरा गर्ने पर्ने कानुनी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

- दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिमार्फत कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न स्थानीय स्तरदेखि केन्द्रीय स्तरसम्म आवश्यक पर्ने जनशक्तिको उत्पादनका लागि उच्च शिक्षामा यस पद्धतिको अध्ययन अध्यापनमा जोड दिने । त्यसै गरी आवश्यकताअनुसार यस क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई समसामयिक तालिम प्रदान गरिनुपर्दछ ।

अन्त्यमा

सूचना प्रविधिको विकासका रूपमा भएको विकासले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको प्रभावकारितालाई वृद्धि गरेको छ । जसले गर्दा आज विकासोन्मुख र विकसित मुलुकहरूमा यस पद्धतिको आवश्यकतालाई अझ बढेको छ । त्यसैले नेपालमा पनि दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई अझ प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउन विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्मका शैक्षिक कार्यक्रम, व्यवसायमूलक तथा सीपमूलक तालिम कार्यक्रम Life enrichment सचेतनामूलक कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु हाम्रो आवश्यकता हो । यस पद्धतिमार्फत सञ्चालित कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा सम्भाव्यता अध्ययन गरी सञ्चालन गर्नु जरुरी छ । विविध कारणले शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित समूहलाई शिक्षा प्रदान गर्नका लागि परम्परागत शिक्षा पद्धतिमार्फत सम्भव नहुने सन्दर्भमा यो पद्धतिलाई वैकल्पिक पद्धतिको रूपमा अगाडि बढाउनु हाम्रो जस्तो देशको लागि आवश्यक विषय हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- अशिके (२०६४). अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, भक्तपुर: अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र ।
- काकिव्यस (२०६४). शिक्षा ऐन २०४९ तथा शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन), काठमाडौँ: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- शिम (२०४९). राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौँ: शिक्षा मन्त्रालय ।
- शिम (२०५५). उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौँ: शिक्षा मन्त्रालय ।
- शिम (२०६३). खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ नीति, काठमाडौँ: शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।
- रायोआ (२०५४). नवौँ पञ्चवर्षीय योजना, काठमाडौँ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- रायोआ (२०५४). दसौँ पञ्च वर्षीय योजना, काठमाडौँ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- रायोआ (२०५४). त्रिवर्षीय मध्यावधि योजना, काठमाडौँ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- शिम (२०६३). विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, काठमाडौँ: शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।
- सेरिड (२०५९). विकासको निम्ति शिक्षा, काठमाडौँ: शैक्षिक अनुसन्धान विकास केन्द्र ।
- शैजविके (२०६४). प्राथमिक शिक्षक तालिम निर्देशिका दोस्रोचरण, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शैजविके (२०६४). निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको शिक्षक तालिम दोस्रो मोड्युलको तालिम सञ्चालन पुस्तिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शैजविके (२०६४). खुला विद्यालय सञ्चालन पुस्तिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शैजविके (२०६३). दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- UNESCO (2002). Distance education at secondary level in India, New Delhi: The National open school.

खुला विद्यालय परीक्षण: अवलोकन र अनुभूतिहरू

- दीपक शर्मा *

विषय प्रवेश

औपचारिक शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित बालबालिका, युवा तथा वयस्क नागरिकहरूलाई अनौपचारिक रूपले शिक्षा प्रदान गरी औपचारिक शिक्षाको मूलधारमा समाहित गर्न तथा जीवनोपयोगी सीप प्रदान गर्न सरकारी स्तरबाट विगत लामो समयदेखि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। मूलतः अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा, प्रौढ साक्षरता, महिला शिक्षा, आयमूलक/सीपमूलक कार्यक्रमहरूलाई यस सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ। औपचारिक विद्यालय शिक्षाको मूलधारबाट बाहिर रहेका तर धार्मिक उद्देश्यबाट प्रेरित सङ्घसंस्थाद्वारा सञ्चालित मदरसा, गुम्बा र गुरुकुल/आश्रमहरूले पनि उल्लेख्य मात्रामा शिक्षासेवा प्रदान गरिरहेका हुनाले विगत वर्षहरूदेखि यस्ता संस्थालाई पनि औपचारिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि अनुमति दिने र ती बालबालिकाहरूलाई पनि शिक्षाको पहुँचभित्र ल्याउने प्रयासहरू हुन थालेका छन्। तथापि यी प्रयासहरू मूलभूत रूपमा प्राथमिक तहमा मात्र सीमित भएको देखिन्छ।

समय क्रमसँगै नेपालमा खुला विद्यालय र विश्वविद्यालयको आवश्यकता र औचित्यको बारेमा विवाद रहेन। तर पनि यस्ता विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरू सञ्चालनका लागि राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय प्रयोग, परिवेश र अनुभवका आधारमा नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा सरोकार राख्ने वर्गले यसको पूर्वाधार, लगानी, संरचना र पाठ्यक्रमतन्त्रगतका विषयमा विभिन्न कोणबाट प्रतक्ष्य वा अप्रतक्ष्य रूपमा बहस चलाइरहेको देखिन्छ। तत्काल विद्यालय शिक्षाको तहमा खुला विद्यालय सञ्चालनको लागि अग्रसरता कसले लिने भन्ने प्रसङ्गकै बीचमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तर्गतका दुईओटा केन्द्रीय निकायहरूको अग्रसरतामा लगभग एकै समयमा दुईओटा खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी नीतिहरू निर्माण गरिए। तीमध्ये शिक्षक शिक्षा र विकास गर्न जिम्मेवारी पाएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रअन्तर्गतको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखाको पहलमा निर्माण भई मन्त्रालयबाट वि. सं. २०६३ पौष २० गते स्वीकृत गरिएको खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति पहिलो थियो भने प्रौढ शिक्षा तथा राष्ट्रिय साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्ने सरकारी दायित्व लिएको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको पहलमा तयार भई वि.सं. २०६३ माघ २५ गते नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गरिएको अनौपचारिक शिक्षा नीति दोस्रो थियो।

यसरी एउटा मन्त्रालयअन्तर्गतको दुईओटा निकायको पहलमा खुला विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी करिब एउटै विषयवस्तुको सेरोफेरोमा दुई अलगअलग नीतिगत दस्तावेज तयार भएपछि त्यसैका आधारमा ती नीति निर्माणमा अग्रसरता लिने ती दुईओटा संस्थाको अलगअलग पहलमा दुईओटा कार्यक्रमहरू एकै वर्षमा परीक्षणका रूपमा लागू भए। शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले कक्षा ८ उत्तीर्ण गरेर बसेका बालबालिकाहरूलाई एस्.एल्. सी. परीक्षामा समावेश गराउने उद्देश्यले कक्षा १० को पाठ्यक्रम र पाठ्यवस्तुमा आधारित भएर खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्‍यो भने अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले निम्नमाध्यमिक तहको तीन वर्ष

* जिल्ला शिक्षा अधिकारी, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, भद्रा

(घ) चेतनामूलक तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिमार्फत सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । जसअन्तर्गत अभिभावक विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी तथा पिछडिएको समुदायका लागि उपयोगी हुने कार्यक्रमहरू विकास गरी प्रसारण गरिएको पाइन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत “सेवा गरे मेवा पाइन्छ” र “घाँटी हेरी हाड निलौ” जस्ता कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भइसकेका छन् ।

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको लागि भएको विद्यमान अवस्था

(क) राष्ट्रियस्तरका आयोगको प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय कार्यक्रममा दूर शिक्षा तथा खुलासिकाइसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा खुला विद्यालयको आवश्यकता भएको कुरा विभिन्न ऐन, नियम तथा प्रतिवेदनहरूले औल्याएको देखिन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९, उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ ले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ मार्फत विद्यालय शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना २००२ -१५ ले सबैका लागि शिक्षाको लक्ष्यहरूको प्रचलितताका लागि आजीवन सिकाइको अभिवृद्धिका निमित्त खुला सिकाइको अवसरहरूको सिर्जना गर्ने रणनीति अङ्गीकार गरेको छ । सबैको लागि शिक्षा (Education for All) शिक्षक शिक्षण आयोजना (Teacher Education Project) र माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम (Secondary Education Support Program) का उद्देश्यहरूमा अवसरबाट वञ्चित समुदाय, अनुत्तीर्ण विद्यार्थीहरू, महिला आदिताई गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्ने भन्ने छ, त्यसअनुसार औपचारिक अध्ययनबाहेक अरू वैकल्पिक अवसरहरूमा पनि दृष्टि पुर्‍याउन जरूरी देखिन्छ ।

(ख) आवधिक योजनामा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

नवौँ योजना (२०५४-५९) र दसौँ योजना (२०५९-६४)ले समेत दूर शिक्षामार्फत विद्यालय र विश्वविद्यालयतहको शिक्षा प्रदान गर्नुका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ । खुला विश्वविद्यालयसम्बन्धी कार्यदल (शिक्षा मन्त्रालय, १९९९ र २०००) ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र अन्तर्गत रहेको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ शाखाको क्षमता र स्तरवृद्धि गरी खुला शिक्षाको आधार स्थापना गर्न सकिने सुझाव दिएको थियो ।

(ग) अन्तरिम योजनामा दूर तथा खुला सिकाइ

तीन वर्षे आन्तरिम योजनाले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी निम्नानुसार व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

रणनीतिहरू

- खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने ।

- प्रत्येक नागरिकका लागि माध्यमिक तहसम्मको निशुल्क शिक्षा पाउने अधिकार स्थापित गर्दै लग्ने ।
- खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने । देश सुहाउँदो खुला र दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने ।

नीतिहरू

- उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्ने र लक्षित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने ।
- बालबालिका तथा युवा स्तबभामाफत उनीहरूलाई सङ्गठित गरी शैक्षिक प्रक्रियाहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढाउने । विद्यालय छाड्न बाध्य युवालाई वैकल्पिक शिक्षामाफत शिक्षा दिने ।

वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा (दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ) कार्यक्रम

- १५ जिल्लामा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

(घ) शिक्षा ऐन तथा नियमावली र दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १० दफा ५६ मा दूर शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था गरेर दूर शिक्षालाई संस्थागत गर्न खोजिएको छ । शिक्षा नियमावली २०५९ ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाराष्ट्रालाई खुला विद्यालयको सम्बन्धन दिने अख्तियारी प्रदान गरेको छ । शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा दूर शिक्षा समितिको व्यवस्था गरी काम कर्तव्य तोकी संस्थागत गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

(ङ) खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति, २०६३

नीतिसम्बन्धी दूरदृष्टि

विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका विशेषतः अवसरबाट वञ्चित समुदाय, महिला तथा कामदारहरूलाई शिक्षाको अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने, औपचारिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याई उनीहरूको व्यक्तित्व विकासका अवसर प्रदान गर्ने दूर शिक्षा प्रणालीबाट खुला शिक्षाको विकल्प सिर्जना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु यस रूपरेखाको दूरदृष्टि रहेको छ ।

नीतिगत उद्देश्यहरू

- (क) विद्यमान शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय तहको शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूको निमित्त शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु ।
- (ख) परम्परागत शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समुदायलाई विद्यालय र उच्च शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु ।

- (ग) सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्न विभिन्न किसिमका सहयोगी प्रक्रिया र सामग्रीको विकास गर्नु ।
- (घ) खुला र दूर शिक्षा प्रणालीलाई मिश्रित प्रणालीको प्रयोगबाट जीवनपर्यन्त शिक्षा, निरन्तर शिक्षा एवम् व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नु ।
- (ङ) राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय श्रमबजारको आवश्यकता अनुरूप काम खोज्ने श्रमशक्तिको चाहनाबमोजिम सीपमा आधारित विषयहरूमा शिक्षा प्रदान गर्ने अवसर प्रदान गर्नु ।
- (च) जातीय तथा आदिवासी समुदायको परम्परागत सीप र अनुभवलाई प्रमाणित गर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु ।

नीति

- विभिन्न चाहना भएका सिकारुहरूका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने
- परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने ।
- जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको अभिवृद्धि गर्ने:
- ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने ।

- (च) नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूप, २०६३ मा खुला शिक्षा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विकास गरेको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूपमा खुला शिक्षासम्बन्धी निम्न व्यवस्था रहेको छ :

सबैका लागि शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न खुला शिक्षा नीतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । यस प्रकारको शिक्षालाई दुईप्रकारले व्यवस्थित गरिनेछ :

- अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेका तर प्रमाणित हुन नसकेका र औपचारिक शिक्षा (विद्यालय शिक्षा) मा समावेश हुन इच्छुक व्यक्तिलाई उनीहरूको शैक्षिक अवस्थाको प्रमाणीकरण गरी निर्दिष्ट औपचारिक शिक्षाभित्रको कक्षामा प्रवेश गर्न पाउने अवसर खुला गरिनेछ ।
- विविध कारणबाट शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्न नसकेका विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई खुला शिक्षाको व्यवस्था गरी औपचारिक शिक्षा सरहकै विद्यालय शिक्षा लिन पाउने संस्थागत विकास गरी कार्यक्रमलाई योजनावद्ध ढङ्गबाट सञ्चालन गरिनेछ ।

- (छ) अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, २०६३ र दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी पढाति यस नीतिमा १६ ओटा नीति र रणनीतिहरूको व्यवस्था गरेको छ । जसमध्ये केही नीति तथा कार्यनीति खुला विद्यालयसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । जुन निम्नानुसार रहेका छन् :

नीति १ : विभिन्न उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको आवश्यकता अनुरूपको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक ज्ञान, सीप र सूचना प्रदान गर्ने गरी अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र विस्तार गरिनेछ ।

- वैकल्पिक विद्यालय शिक्षामार्फत विद्यालय जान नपाउने र बीचैमा विद्यालय छाड्नेहरूलाई विद्यालययीय शिक्षाको अवसर प्रदान गरिनेछ ।

- खुला विद्यालयमार्फत विद्यालयतहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।
- खुला विश्वविद्यालयमार्फत उच्च तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।

रणनीति

- शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गरी खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने

नीति २ : शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित वा बीचैमा पढाइ छाडेकाहरूलाई औपचारिक शिक्षा सरह मान्यता भएको अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गरिनेछ ।

- खुला विद्यालयमार्फत निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तह बराबरको शिक्षा दिइने छ ।
- खुला विश्वविद्यालयलाई अरू विश्वविद्यालयको समकक्षी बनाइने छ ।
- पेसागत र व्यावसायिक कोर्सहरूलाई ननक्रेडिट कोर्सको रूपमा विकसित गरिने छ ।

नीति ३ : शिक्षामा पहुँच बढाउन विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

- खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयमार्फत समकक्षी कार्यक्रम चलाइने छ ।
- खुला विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सिकाइसाधनीको स्तर निर्धारण तोकेबमोजिमको हुनेछ ।
- खुला विश्वविद्यालयले यसका क्याम्पसहरूका लागि गुणस्तर निर्धारण गर्नेछ ।

नीति ५ : शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता प्राप्त गर्नका लागि सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन र संयोजनको आधार बनाइने छ ।

नीति ७ : साधन र स्रोत जुटाउने तथा सदुपयोग गर्नका लागि विभिन्न निकायहरूबीच साभेदारी, सञ्जाल र समन्वय कायम गरिनेछ ।

- खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयले मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको आपसी साभेदारी गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछन् ।

(ज) विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २०६४

- जनताका विविध आवश्यकता तथा रुचिलाई सम्बोधन गर्ने औपचारिक शिक्षा पद्धति तथा वैकल्पिक शिक्षापद्धति दुवै माध्यम अपनाइनेछ । औपचारिक शिक्षा पद्धतिले निश्चित संरचनागत व्यवस्थापनतर्फ शिक्षा प्रदान गर्दछ, जस्तै विद्यालयहरू ।
- वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिले खुला, लचिला विद्यालय (Flexible Schooling) घुम्ती विद्यालयतर्गत अनौपचारिक शिक्षा माध्यमलाई पनि समावेश गर्दछ । दुवै पद्धतिबाट प्राप्त गरेको शिक्षाको समकक्षी मान्यता हुनेछ । एक पद्धतिबाट शिक्षा लिएकालाई अर्को पद्धतिमा भर्ना हुनका लागि तोकिएको कक्षाका तहहरूमा भर्ना लिइनेछ ।

भावी स्वरूप

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई बढी उपलब्धिमूलक र प्रभावकारी बनाउन निम्नअनुसार कार्यहरू गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

(क) नीतिगत पक्ष

- दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइलाई व्यवस्थित र मार्गदर्शन गर्ने सरकारको दूर तथा खुला शिक्षा नीति तर्जुमा गर्ने,
- विद्यालयस्तरको शिक्षा तथा उच्च शिक्षा र अन्य कार्यक्रममा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई कसरी उपयोगमा ल्याउने भन्ने कुरा नीतिगत रूपमा स्पष्ट हुनुपर्ने,
- हाल शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमार्फत तर्जुमा गरिएको नीति र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमार्फत तर्जुमा गरिएको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी नीतिलाई समेट्ने गरी एकीकृत नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने ।

(ख) संरचनागत पक्ष

विकल्प - १

- विद्यालय तहको शिक्षा दूर शिक्षामार्फत सञ्चालन गर्नका लागि दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ परिषद्को स्थापना गर्ने,
- उपर्युक्त परिषद्मार्फत परम्परागत शिक्षाको गुणस्तरीय अभिवृद्धि गर्ने प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम र जीवनपर्यन्त शिक्षा प्रदान गर्ने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

विकल्प - २

- विद्यमान अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र तथा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखालाई एकीकृत गरी दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ केन्द्रको स्थापना गरी उपर्युक्त कार्यहरू सञ्चालन गर्ने ।

विकल्प - ३

- विद्यालयदेखि उच्च शिक्षा र अन्य सीपमूलक तालिम तथा जीवनपर्यन्त शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरी सङ्गठनात्मक ढाँचासहितको खुला विश्वविद्यालय स्थापना गरी दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको विकास गर्ने,
- क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने अध्ययन केन्द्र हाल सञ्चालनमा रहेको त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका क्याम्पस र सामुदायिक विद्यालयहरूमा सञ्चालन हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । जसका लागि समन्वयात्मक रूपमा अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

(ग) कार्यक्रम

- शैक्षिक सचेतना र सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा सामुदायिक सचेतना जस्ता कार्यक्रमहरू त्यस पद्धतिमार्फत सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

- प्राथमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहको शिक्षक तालिम दूर शिक्षा मार्फत निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम सञ्चातनमा आएपछि प्राथमिक शिक्षकको योग्यता प्रमाण पत्र तह र माध्यमिक तहको योग्यता स्नातकोत्तर गर्दा धेरै शिक्षकहरूको योग्यता वृद्धि गर्नुपर्ने बाध्यता आउँछ । तसर्थ खुलाविश्वविद्यालय मार्फत कार्यथलोमा नै बसेर माथिल्लो योग्यता हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्न पर्दछ ।
- शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्न खुला विद्यालयमार्फत विद्यालयस्तरको (निम्नमाध्यमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा) शिक्षा र खुला विश्वविद्यालयमार्फत स्नातक स्नातकोत्तर र अनुसन्धान तहका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- जीवनपर्यन्त शिक्षाअन्तर्गत जीवनोपयोगी सीप मानव अधिकार शिक्षा र वातावरण शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ । त्यसैगरी सीपमूलक तथा व्यावसायिक तालिम सञ्चालन गरी अधिकतम रूपमा गरिब वर्गताई समेट्नु पर्दछ । व्यवसायमूलक कार्यक्रम तथा Life Enrichment जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

(घ) आर्थिक लगानी पक्ष

- खुला विश्वविद्यालयको स्थापनाका पूर्वाधारको विकासका लागि सरकारले ५ वर्षसम्म पूर्ण रूपमा लगानी गर्ने र ५ वर्षपछि विश्वविद्यालयले आफ्नो आयबाट सञ्चालन हुने गरी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- खुला विद्यालय सञ्चालन गर्दा भौतिक पूर्वाधारको लागि सामुदायिक विद्यालयमा नै सञ्चालन गर्नुपर्दछ भन्ने आशिक शिक्षकहरूको लागि दिने पारिश्रमिक, पिछडिएको समुदायका वर्गका लागि दिइने छात्रवृत्ति सरकारले दिनुपर्दछ । विद्यालयको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधार विकासको लागि सरकारले लगानी गर्नुपर्दछ । पाठ्यपुस्तकका लागि विद्यार्थी स्वयम्ले नै फिर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- व्यवसायमूलक तथा रोजगारीमूलक कार्यक्रमहरूको लागि सरकारले पूर्वाधार विकासमा र सिकारुले शुल्कसहित अध्ययन तथा तालिम लिने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- स्थानीय निकाय, गैर सरकारी संस्था तथा सरकारको साम्प्रदायीमा कार्यक्रम सञ्चातन गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।

(ङ) अन्य

- दूर शिक्षामार्फत शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आफ्नै स्वामित्व भएको एफएम रेडियो स्टेसन स्थापना गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी राष्ट्रियस्तरमा सञ्चातनमा आएका टेलिभिजन च्यानलहरूमार्फत शैक्षिक कार्यक्रमलाई प्राथमिकताका साथ कम मूल्यमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिने व्यवस्था हुनुपर्दछ । टेलिभिजन, रेडियो तथा पत्रपत्रिकाहरूलाई शैक्षिक क्षेत्रमा सहयोग गर्ने सामाजिक दायित्व पूरा गर्ने पर्ने कानुनी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

- दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिमार्फत कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न स्थानीय स्तरदेखि केन्द्रीय स्तरसम्म आवश्यक पर्ने जनशक्तिको उत्पादनका लागि उच्च शिक्षामा यस पद्धतिको अध्ययन अध्यापनमा जोड दिने । त्यसै गरी आवश्यकताअनुसार यस क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई समसामयिक तालिम प्रदान गरिनुपर्दछ ।

अन्त्यमा

सूचना प्रविधिको विकासका रूपमा भएको विकासले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको प्रभावकारितालाई वृद्धि गरेको छ । जसले गर्दा आज विकासोन्मुख र विकसित मुलुकहरूमा यस पद्धतिको आवश्यकतालाई अभि बढेको छ । त्यसैले नेपालमा पनि दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिलाई अभि प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउन विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्मका शैक्षिक कार्यक्रम, व्यवसायमूलक तथा सीपमूलक तालिम कार्यक्रम Life enrichment सचेतनामूलक कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु हाम्रो आवश्यकता हो । यस पद्धतिमार्फत सञ्चालित कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा सम्भाव्यता अध्ययन गरी सञ्चालन गर्नु जरुरी छ । विविध कारणले शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित समूहलाई शिक्षा प्रदान गर्नका लागि परम्परागत शिक्षा पद्धतिमार्फत सम्भव नहुने सन्दर्भमा यो पद्धतिलाई वैकल्पिक पद्धतिको रूपमा अगाडि बढाउनु हाम्रो जस्तो देशको लागि आवश्यक विषय हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- अशिके (२०६४). अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, भक्तपुर: अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र ।
 काकियस (२०६४). शिक्षा ऐन २०४९ तथा शिक्षा नियमावली २०५९ (तेस्रो संशोधन), काठमाडौं: कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
 शिम (२०४९), राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय ।
 शिम (२०५५). उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय ।
 शिम (२०६३). खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ नीति, काठमाडौं: शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।
 रायोआ (२०५४). नवौं पञ्चवर्षीय योजना, काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
 रायोआ (२०५४). दसौं पञ्च वर्षीय योजना, काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
 रायोआ (२०५४). त्रिवर्षीय मध्यावधि योजना, काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
 शिम (२०६३). विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, काठमाडौं: शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।
 सेरिड (२०५९). विकासको निम्ति शिक्षा, काठमाडौं: शैक्षिक अनुसन्धान विकास केन्द्र ।
 शैजविके (२०६४). प्राथमिक शिक्षक तालिम निर्देशिका दोस्रोचरण, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
 शैजविके (२०६४). निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको शिक्षक तालिम दोस्रो मोडुलको तालिम सञ्चालन पुस्तिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
 शैजविके (२०६४). खुला विद्यालय सञ्चालन पुस्तिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
 शैजविके (२०६३). दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
 UNESCO (2002). Distance education at secondary level in India, New Delhi: The National open school.

खुला विद्यालय परीक्षण: अवलोकन र अनुभूतिहरू

- दीपक शर्मा *

विषय प्रवेश

औपचारिक शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित बालबालिका, युवा तथा वयस्क नागरिकहरूलाई अनौपचारिक रूपले शिक्षा प्रदान गरी औपचारिक शिक्षाको मूलधारमा समाहित गर्न तथा जीवनोपयोगी सीप प्रदान गर्न सरकारी स्तरबाट विगत लामो समयदेखि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । मूलतः अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा, प्रौढ साक्षरता, महिला शिक्षा, आयमूलक/सीपमूलक कार्यक्रमहरूलाई यस सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ । औपचारिक विद्यालय शिक्षाको मूलधारबाट बाहिर रहेका तर धार्मिक उद्देश्यबाट प्रेरित सङ्घसंस्थाद्वारा सञ्चालित मदरसा, गुम्बा र गुरुकुल/आश्रमहरूले पनि उल्लेख्य मात्रामा शिक्षासेवा प्रदान गरिरहेका हुनाले विगत वर्षहरूदेखि यस्ता संस्थालाई पनि औपचारिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि अनुमति दिने र ती बालबालिकाहरूलाई पनि शिक्षाको पहुँचभित्र ल्याउने प्रयासहरू हुन थालेका छन् । तथापि यी प्रयासहरू मूलभूत रूपमा प्राथमिक तहमा मात्र सीमित भएको देखिन्छ ।

समय क्रमसँगै नेपालमा खुला विद्यालय र विश्वविद्यालयको आवश्यकता र औचित्यको बारेमा विवाद रहेन । तर पनि यस्ता विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरू सञ्चालनका लागि राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय प्रयोग, परिवेश र अनुभवका आधारमा नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा सरोकार राख्ने वर्गले यसको पूर्वाधार, लगानी, संरचना र पाठ्यक्रमलगायतका विषयमा विभिन्न कोणबाट प्रतक्ष्य वा अप्रतक्ष्य रूपमा बहस चलाइरहेको देखिन्छ । तत्काल विद्यालय शिक्षाको तहमा खुला विद्यालय सञ्चालनको लागि अग्रसरता कसले लिने भन्ने प्रसङ्गकै बीचमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तर्गतका दुईओटा केन्द्रीय निकायहरूको अग्रसरतामा लगभग एकै समयमा दुईओटा खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी नीतिहरू निर्माण गरिए । तीमध्ये शिक्षक शिक्षा र विकास गर्न जिम्मेवारी पाएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रअन्तर्गतको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखाको पहलमा निर्माण भई मन्त्रालयबाट वि. सं. २०६३ पौष २० गते स्वीकृत गरिएको खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति पहिलो थियो भने प्रौढ शिक्षा तथा राष्ट्रिय साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्ने सरकारी दायित्व लिएको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको पहलमा तयार भई वि.सं. २०६३ माघ २५ गते नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गरिएको अनौपचारिक शिक्षा नीति दोस्रो थियो ।

यसरी एउटा मन्त्रालयअन्तर्गतको दुईओटा निकायको पहलमा खुला विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी करिव एउटै विषयवस्तुको सेरोफेरोमा दुई अलगअलग नीतिगत दस्तावेज तयार भएपछि त्यसैका आधारमा ती नीति निर्माणमा अग्रसरता लिने ती दुईओटा संस्थाको अलगअलग पहलमा दुईओटा कार्यक्रमहरू एकै वर्षमा परीक्षणका रूपमा लागू भए । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले कक्षा ८ उत्तीर्ण गरेर बसेका बालबालिकाहरूलाई एस्.एल्. सी. परीक्षामा समावेश गराउने उद्देश्यले कक्षा १० को पाठ्यक्रम र पाठ्यवस्तुमा आधारित भएर खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्‍यो भने अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले निम्नमाध्यमिक तहको तीन वर्ष

* जिल्ला शिक्षा अधिकारी, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, भापा

पढाइलाई दुई वर्षमा सक्ने उद्देश्यले परीक्षणका रूपमा निम्न माध्यमिक तहमा खुला विद्यालय सञ्चालन गर्‍यो । यसै सन्दर्भमा भ्पापा जिल्लामा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रद्वारा परीक्षणको रूपमा लागू गरिएको खुला विद्यालय सञ्चालनको नीतिगत एवम् तयारी पक्ष सोको केन्द्रीय सोध र सञ्चालन भइरहेको खुला विद्यालयको स्थलगत अवलोकन गर्दा भेटिएका केही स्थलगत अनुभवहरू पाठकहरूलाई बाँड्ने प्रयास यो छोटो लेखमा गरिएको छ ।

परीक्षण स्थलको शैक्षिक ऐना

भ्पापा जिल्लामा बाल विकास केन्द्रदेखि उच्च शिक्षा प्रदान गर्नेसम्मका सङ्घसंस्थाहरू सरकारी लगानी र निजी लगानी गरी दुवै क्षेत्रमा सञ्चालन भइरहेका छन् । हाल जिल्लामा ५३६ ओटा बालविकास केन्द्र, ३५६ ओटा सामुदायिक विद्यालय र २३७ ओटा संस्थागत विद्यालयहरूले विद्यालय तहको औपचारिक शिक्षा सेवा पुर्‍याइरहेका छन् । शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट आधारभुत तहको शिक्षा प्रदान गरी औपचारिक शिक्षामा मूलप्रवाहीकरण गर्ने र निरक्षर युवा तथा वयस्कहरूलाई साक्षर बनाई सीपमूलक/आयमूलक कार्यक्रममा सहभागी गराउन अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा, प्रौढ शिक्षा र महिला शिक्षाका कक्षाहरू तथा सीपमूलक/आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । ५ ओटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरू यसका लागि क्रियाशील छन् । समाहित शिक्षाअन्तर्गत एक लेखाजोखा केन्द्र र १७ ओटा विशेष स्रोत कक्षाहरू सञ्चालन गरिएका छन् । गत वर्षदेखि ४२ ओटा मदरसा, १० ओटा गुरुकुल /आश्रमहरू र १ ओटा गुम्बाले पनि प्राथमिक तहको औपचारिक र वैकल्पिक शिक्षा सञ्चालन गर्न अनुमति पाएका छन् ।

अहितेसम्मका प्रयासमा भ्पापा जिल्लाको साक्षरता दर राष्ट्रिय औसतभन्दा केही माथि रहेको देखिन्छ तथापि पिछडिएको क्षेत्र र समुदायमा निरक्षरहरूको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा बढी छ । यस जिल्लामा प्राथमिक तहको खुद भर्नादर ८६ प्रतिशत रहेको देखिनुले प्राथमिक विद्यालय जाने उमेर समूहका प्रत्येक १०० जना बालबालिकामा १४ जना विद्यालय बाहिरै छन् भन्ने देखिन्छ । सामाजिक विभेद तथा सांस्कृतिक पछ्यौटेपनको कारणले गर्दा दलित तथा आदिवासी समुदायको शिक्षामा सहभागिता कम रहेको छ भने ती समुदायका बालबालिकाहरूको उतीर्ण दर कम र कक्षा छोड्ने दर उच्च रहेको छ । प्राथमिक तह पार गरी आएका बालबालिकाहरूको ठूलो हिस्सालाई गुणस्तरीय निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक शिक्षाको अवसर प्रदान गर्नु पनि निकै ठूलो चुनौति बनेको छ । ०६४ सालको शैक्षिक तथ्याङ्कअनुसार भ्पापा जिल्लाको निम्नमाध्यमिक तहको सहजै देखिने भर्नादर (GER) ८६ प्रतिशत र खुद भर्नादर (NER) ४३ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै माध्यमिक तहमा यो दर क्रमशः ७९ प्रतिशत र ३९ प्रतिशत देखिनुले प्राथमिक तह पूरा गरेका बालबालिका कति विद्यालय बाहिरै छन् भनेर अन्दाज गर्न सकिन्छ ।

प्रयोगको रूपमा खुला विद्यालय सञ्चालन गर्न छनौट गरिएको देवी माथि भ्पापाकै घना वस्तीहरू मध्येको एक वस्तीका बीचमा सञ्चालन भएको सामुदायिक विद्यालय पनि हो । पूर्वपश्चिम राजमार्गको भ्पापा प्रवेशको पश्चिमी द्वारमा रहेको दमक नगरपालिका, नेपालकै पूर्वी नाकामा रहेको मेचीनगर पालिकाको करिव बीच खण्डमा पर्ने तीव्र गतिमा सहरीकरणतर्फ उन्मुख अनारमनी गाविसको

दूर शिक्षा ----- पुस्तकालय ----- १९

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानाँठिमी

८२ 2632

वितर्तामोड बजार छेवैमा यो विद्यालय पर्दछ । माध्यमिक तह सञ्चालन गर्न अनुमति मात्र प्राप्त गरेको तर अत्यधिक विद्यार्थी चाप भएको यही व्यस्त विद्यालयमा बिहानी सत्रमा सञ्चालन हुन्छ प्राथमिक तह पूरा गरेर लामो समयसम्म पढाइ छाडेका बातबातिकाका लागि निम्नमाध्यमिक तहको शिक्षा दिने खुला विद्यालयको परीक्षण अभ्यास ।

स्थलगत अवलोकन र यसका अनुभूतिहरू

कक्षा ५ पढेर विद्यालय छाडेका र निम्नमाध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने उमेर नाघेका व्यक्तिहरूलाई खुला सिकाइको माध्यमबाट शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउन कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्मको तीन वर्षे कोर्सका आधारमा दुई वर्षे एकीकृत कोर्स तयार गरी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले परीक्षणको रूपमा नेपालभरका ९ ओटा विद्यालयमा सञ्चालन गरेको खुला विद्यालय परीक्षण कार्यक्रम भाषाको देवी माविमा २०६४ जेष्ठ २८ देखि सञ्चालन भइ आएको छ । यस विद्यालयमा अध्ययन गर्न भर्ना भएका ३७ सहभागीमध्ये ताप्लेजुङ जिल्लादेखि सुनसरी जिल्लासम्म स्थायी ठेगाना भएका पनि भेटिए । एकाध विद्यार्थी बाहेक अधिकांश वितर्तामोडमा स्थायी घर नभएका र डेरा गरी बस्ने व्यक्तिहरू थिए ।

सहभागीहरू हेर्दा हामीले परिकल्पना गरेको कक्षामा समावेशी प्रकृतिको सहभागिता रहेको पाइयो । ३७ जना सहभागीको अभिलेख पढ्दै जाँदा पुरी, पौडेल, तमांग, माझी, सुब्बा, श्रेष्ठ, मर्डी, धिताल, दनुवार, सुन्दास, मुर्मु, राजवंशी, धिमात, अफताव, आचार्य, खवास, शर्मा, कृषिदेव, कुमाल, सङ्ग्रौला, शेर्पा, अलि, शाह, ठाकुर, राय, चाहर, गहतराज र विश्वकर्मा जस्ता थरहरू भेटिए । यी ३७ सहभागीमध्ये महिला १७ जना र पुरुष २० जना थिए । भर्ना हुन आएका सहभागीको उमेर हेर्दा उनीहरू १४ वर्ष देखि ३१ वर्ष सम्मका देखिए । फरक उमेर समूहका विद्यार्थी अनि केही विद्यार्थी र शिक्षक पनि उस्तै उमेरका हुन् कि जस्तो लाग्ने । ती सहभागीमध्ये धेरै चाहिँ २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका थिए ।

उमेर समूह	खुला विद्यालयमा भर्ना भएका		
	महिला	पुरुष	जम्मा
१०-१४	०	१	१
१५-१९	७	६	१३
२०-२४	८	९	१७
२५-२९	२	३	५
३०-३९	०	१	१
जम्मा	१७	२०	३७

भर्ना भएका सहभागीहरूमध्ये औपचारिक शिक्षा अर्थात् विद्यालयमा कक्षा ५ पढेर छाडेका कम्तीमा २ वर्षदेखि बढीमा १७ वर्ष बिताएका सहभागी थिए । धेरै वर्षको अन्तरालपछि बिहानबिहान साइकल चढेर नियमित विद्यालय आउदाँको रोमाञ्चक अनुभव सहभागीहरूसँग थियो । खुला

विद्यालयकाबारे कसरी खबर पाएछन त ? प्रश्न गर्दा उनीहरूले स्थानीय कञ्चनजङ्घा एफ. एम्. सुनेर थाहा पाएको, साथीले भनेर थाहा पाएको, सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापकबाट जानकारी पाएको भन्नेहरू देखिए । त्यस्तै नजिकका शिक्षकबाट र आफ्नै विद्यालय पढ्न गएका भाइबहिनीबाट थाहा पाएर भर्ना हुन आएको भन्नेहरू पनि देखिए ।

पढाइ छाडेको अवधि	खुला विद्यालयमा भर्ना भएका		
	महिला	पुरुष	जम्मा
०-४ वर्ष	२	३	५
५-९ वर्ष	१२	९	२१
१०-१४ वर्ष	२	७	९
१५-१९ वर्ष	१	१	१
जम्मा	१७	२०	३७

२० जना भर्ना हुने अनुमान गरी सुरु गरिएको यस अभियानको भर्ना अभिलेख हेर्दा र उनीहरूले पाएको भर्नासम्बन्धी सूचनाको स्रोत हेर्दा स्थिति जति उत्साहप्रद लाग्दथ्यो त्यति नै निराशाजनक स्थिति देखियो बिचैमा कक्षा छाड्नेको दर हेर्दा । गत जेष्ठबाट चैत्रसम्म आइपुग्दा ३७ जना मध्ये १६ जनाले कक्षा छाडेको देखियो । एकपटक विद्यालय छाडेको लामो अन्तराल पछि खुला विद्यालयमा आएर पनि फेरि बीचैमा पढाइ छाड्नेमा ७ जना महिला र ९ जना पुरुष थिए । यसरी खुला विद्यालयमा भर्ना भएर पनि छाडेर जानेमा धेरै २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका थिए ।

उमेर समूह	खुला विद्यालय छाडेर जाने		
	महिला	पुरुष	जम्मा
१५-१९	३	३	६
२०-२४	४	४	८
२५-२९	०	२	२
जम्मा	७	९	१६

पढाइ छाडेको कति वर्षपछि विद्यालयको सम्पर्कमा आएका तिनीहरूले फेरि छाडेछन् भनेर हेर्ने प्रयास पनि गरियो । यसरी हेर्दा प्राथमिक तह पढेर विद्यालय छाडेको ५ देखि ९ वर्षको बीचमा खुला विद्यालय भर्ना हुन आएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा बढी देखियो । पढाइ छाड्नेहरू मध्ये धेरैले पनि कामको लागि ठाउँ छाडेर अन्यत्रै जानुपरेकाले पढाइ छाडेका उनीहरूका सहपाठीले बताए ।

कक्षा ५ पढेर	खुला विद्यालय छाडेर जाने		
छाडेको अवधि	महिला	पुरुष	जम्मा
०-४ वर्ष	०	२	२
५-९ वर्ष	६	२	८
१०-१४ वर्ष	१	५	६
जम्मा	७	९	१६

सहभागीहरूसँग पछिल्लो पटक २०६४ चैत्र १७ गते अन्तरक्रिया गरिएको थियो । अन्तरक्रियामा १५ जना सहभागी थिए । जसमध्ये विवाहित महिला तीन जना थिए । सहभागीहरूको पेसाबारे सोध्दा उनीहरू गृहिणी, पसलमा काम गर्ने, पत्र पत्रिकामा काम गर्ने, विद्यालयमा कार्यरत कर्मचारी, मोटरसाइकल वर्कसपमा काम गर्ने, पेन्टिङ गर्ने, बेल्डिङको काम गर्ने, ढाकाको तान्सा काम गर्ने लगायतका भेटिए ।

खुला विद्यालय सञ्चालनका लागि गत आर्थिक वर्षमा न्यूनतम व्यवस्थापन र सञ्चालन खर्च उपलब्ध गराइएको थियो भने चालु आ. व. २०६४।०६५मा नेपाल सरकारद्वारा स्थापना, व्यवस्थापन र शैक्षिक सामग्रीमा न्यूनतम खर्च प्रदान गरिएको छ । यसैगरी अध्यापन गर्ने स्रोत शिक्षकहरूले पढाएको पिरियडको आधारमा न्यूनतम पारिश्रमिक पाउँछन् । विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूले नै यहाँ बिहान अतिरिक्त कक्षा पढाउँछन् । विद्यार्थीले पाठ्यपुस्तक पाउने व्यवस्था गरिएको छ । अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले आंशिक काम गर्ने ६ जना स्रोत शिक्षकको व्यवस्था गरे पनि विद्यालयले आफ्नै पहलमा थप एक शिक्षकको व्यवस्था समेत गरेको छ । सात शिक्षकमध्ये महिला शिक्षक दुई र पुरुष शिक्षक पाँच छन् । स्रोत शिक्षकको शिक्षण अवधि ४ वर्ष देखि २८ वर्षसम्म छ । जम्मा ३६० कक्षा सञ्चालन हुने र दिनमा दुई कक्षा सञ्चालन हुने गरेको छ । कक्षा सञ्चालनको सुरुमा ६ जना शिक्षक र प्रधानाध्यापकलाई अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले पहिलो ३ दिने प्रशिक्षण कार्यशालामा सहभागी गराइएको थियो । पछिल्लो पटक ती शिक्षकहरूलाई केन्द्रबाटै दुई दिने कार्यशालामा सहभागी गराइयो । त्यस बाहेक खुला विद्यालय सञ्चालनका लागि शिक्षकलाई अरू कुनै क्षमता विकास कार्यक्रममा सहभागी नगराइएको भनाइ शिक्षकहरूको थियो ।

“बिहान ५ बजे उठेर घरका अत्यावश्यक घन्दा सिध्याउने अनि पढ्न आउने गरेका छौं” गृहिणी महिलाहरू बताउँदै थिए । १४- १५ वर्ष पछि पढ्दा के भयो त ? प्रश्नका उत्तरमा विविधता थियो । “हिसाव गर्न जानियो, अङ्ग्रेजी बोल्न सिकियो” महिलाहरूले पालैपालो भने । “त्यसो त नेपाली पनि अब राम्रोसँग पढ्न सक्ने भइयो” नेपाली मातृभाषा नभएका पुरुषहरूले उत्साहपूर्वक थपे । त्यो बेला पढाइ नछाड्ने भए हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ, त्यसबेला घरमा पढ भनेर भन्ने मानिस पनि भएन, ससाना भाइ बहिनी हेर्नु पर्ने भएकाले पढाइ छुट्यो अर्को महिनाले पश्चाताप भिसिएका शब्दहरूसहित आफ्नो अनुभव बाँड्ने ।

समस्या धेरै पहिचान भइसकेको थियो तैपनि अन्तरक्रियामा यो प्रश्नले सहभागीहरूलाई आफ्ना गुनासा खुलेर राख्ने अवसर प्रदान गर्ने हुनाले सोधियो तपाईंहरूका समस्या केके छन् त ? शिक्षकहरू समेतको उपस्थितिमा छतफल गर्दा सहभागीको गुनासो थियो हामीलाई छुट्टै खाले किताब दिने भनिएकोमा त्यस्तो किताब दिइएको छैन । सेसन सकिनै लाग्दा ५ सेट किताब फोटोकपी गरेर प्राप्त भयो त्यो पनि परीक्षणका लागि भनेर लेखिएको थियो सहभागीले नै भने । शिक्षकहरूले थपे औपचारिक विद्यालय शिक्षाका किताबबाटै यो वर्ष पढाइ भयो । केन्द्रले सुरुमा २० सेट कक्षा सातको किताब दिएको थियो हामी विद्यालयले नै कक्षा ६ को व्यवस्था गर्नु शिक्षकहरूले सुनाए । पढ्नु पर्ने जुन किताब भए पनि सहभागीले जुन किताब पाए त्यै पढे । जसरी पढ्नु पर्ने भए पनि यसरी नै उनीहरूले पढे । पाठ्यपुस्तक (क) र (ख) गरी दुई भागमा विकास गरिएको भनिएको छ तर ती किताब पढ्नै पर्ने सहभागीले पढ्न पाएनन् भन्दा अन्तरक्रियामा अठ्ठेरो लाग्नु अस्वाभाविक भनिएन । २०६४ पौष १९ गते गणित, अङ्ग्रेजी र सामाजिकको तोकिएका त्यस्ता किताब ५ सेट आइपुगे, पछि २०६४ फागुनमा विज्ञान, नेपाली, जनसङ्ख्या र स्वास्थ्यका किताब प्राप्त भए सिकाइमा संलग्न सबै शिक्षकहरूले तिथिमिति नबिराई एकै स्वरमा भने । कोर र नन् कोर भनेर विराटनगरमा विषयवस्तु छुट्याउने अभ्यास त गराइएको थियो तै पनि पहिले नै यसैका लागि भनेर तयार पारिएका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक पाउन सकेको भए सिक्न सिकाउन अहिलेको भन्दा अझ बढी सजिलो हुने रहेछ भन्दै शिक्षकहरूले आफ्नो अनुभवलाई प्रतिविम्बन गरे । सहभागीको सिकाइको स्तर अपेक्षाकृत रूपमा धेरै तल छ त्यसैले सिकाउन कठिन छ शिक्षकको भनाइ यस्तो पनि थियो । शिक्षकका लागि छुट्टै सामग्री र निर्देशिका छैन उनीहरूको यो भनाइमा सामग्री र निर्देशिका पाएमा थप केही गर्ने अपेक्षा थियो अनि एक घण्टाको रू १०० पारिश्रमिक पनि त कम नै हो नि उनीहरूको परम्परागत शैलीको भनाइ भैं लागे पनि कम होइन भनेर प्रतिवाद गर्ने अवस्था थिएन ।

अब के गर्नु पर्ला त ? सहभागीको विचार बुझ्ने प्रयास गरियो र धेरै सुझावहरू उनीहरूबाटै आयो । ती सुझावहरू अव्यावहारिक र महत्वाकाङ्क्षी पनि थिएनन् । किताब समयमै प्राप्त हुनु पन्थो नि त सहभागीको एउटै स्वर थियो । हो त नि सामग्री समयमै आउनु पर्नेमा विना तयारी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको जस्तो देखियो केही शिक्षकहरूले त्यसमा स्वर मिलाए । यसरी पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक समयमै उपलब्ध गराएर मात्र यस्ता परीक्षणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुने सरल भाषाशैलीमा अत्यन्त सामान्य भैं लाग्ने तर नीतिनिर्माता र विज्ञहरूलाई चोटिलो प्रहार हुने सुझाव उनीहरूले दिए । गणित विषय कठिन भएकोले त्यसलाई सजिलो बनाउन केही गर्न सकिन्छ कि भन्ने उनीहरूको अर्को सुझावमा सिक्न लातायित भएको भाषाशैली थियो । शिक्षकहरूले पढाएको चित्त बुझेन र यस्तो भएको हो कि त भन्दा त्यस्तो पटकै होइन भन्ने सहभागीको एकै स्वरको जवाफ आउँदै गर्दा पर्याप्त तालिम भएमा अझ राम्रो गर्न सकिन्छ भन्ने लाग्छ भनेर शिक्षकहरूले चातुर्यपूर्ण तरिकाले भन्न थ्याइहाले । लक्षित समूहका लागि तयार पारेको किताब समयमै प्राप्त गरेको भए अझ राम्रो गर्न सकिने रहेछ, हामीले औपचारिक शिक्षाका किताब नै प्रयोग गर्दा पनि केही कठिनाइ भए को हो अर्का शिक्षकले मौकामा फेरि थपे । त्यस्तै नयाँ भर्ना नलिने र चालु समूहलाई फेजआउट गरेर मात्र भर्ना लिने भनिएको छ यसो गर्दा कार्यक्रमको मूल मर्म मर्न जाने हुनाले यस्तो अन्तराल राख्नु हुँदैन दूर शिक्षा ----- २३

भन्ने भनाइ शिक्षकको थियो । पढाइमा उपस्थित हुनै पर्ने बाध्यता राख्ने कि विद्यार्थीको सम्पर्कमा शिक्षक जाने अन्य प्रबन्ध भिन्दाउने भन्ने प्रसङ्ग पनि उठ्यो । समय दुई वर्ष भनेर किटान गरेरै कडाइ गर्ने कि छिटो सक्नेलाई दुई वर्षभित्रै अरू पढ्ने सुविधा दिने केही परिपक्व उमेरका देखिने महिला एवम् पुरुष दुवै सहभागीहरूले आफूले बढी मेहनत गर्न चाहेको तर अनावश्यक रूपमा दुई वर्ष कुन नचाहेकोतर्फ इंगित गरे । सायद उनीहरू छिटो दौडन चाहन्थे ।

समस्या र अन्यौल तल भन्दामाथि नै बढी देखियो

स्थलगत अवलोकनबाट अनुभव बाँड्न खोज्दा पनि कहीलेकाहीं भन्नै अप्ठेरोमा परिंदो रहेछ । एकै वर्ष एउटै मन्त्रालयले तय गरेको खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी दुईओटा नीतिहरू अनि हतारोमा परीक्षणमा ल्याइएका दुई किसिमका खुला विद्यालय । दुईओटा नीति भएपछि दुईओटा कार्यक्रम गर्ने पर्ने ठानी मन्त्रालयले नै भाग बण्डा गरिदिए जस्तो । दुईओटाको स्थलगत अवलोकन र अन्तरक्रिया गर्न सकेको भए सायद राम्रो हुन्थ्यो तर एउटै जिल्लामा दुईओटा कार्यक्रम नभएको र अर्का जिल्लासम्म पुगेर अवलोकन गर्ने समय सन्दर्भ पनि नमिलेकोले चाहेको कुरा गर्न सकिएन । तर पनि समय सन्दर्भ, व्यवस्थापकीय क्षमता एवम् विगतका परम्परा तथा अनुभवलाई हेर्दा एउटाको अनुभव अर्कोको हकमा पनि विचारणीय हुन सक्छ भन्ने सोच राखियो ।

जेहोस् खुला विद्यालयले एउटा अवसर दियो । एउटाले कक्षा १० का लागि र अर्कोले कक्षा ६ का लागि । तहगत रूपमा हेर्दा विद्यालयका दुवै तहमा यस्तो अवसर छ भन्न सकियो । स्थलगत अवलोकनले के निष्कर्ष निकाल्न सहयोग पुऱ्यायो भने हामीले पिछडिएका र सीमान्तीकृत भनी परिभाषित गरेका समुदायमा पनि शिक्षाप्रतिको सचेतना काफी छ । पढाइ छाडेर लामो समयसम्म विद्यालयको प्राङ्गण नटेकेका व्यक्तिहरू पनि एकाध घण्टा पढ्न पाउँदा पनि उत्साहित एवम् रोमाञ्चित नै हुन्छन् । महिलाहरू पढ्न भन्नु उत्सुक छन् । गरिब पिछडिएका सिमान्तीकृत वर्गका युवा मजदुरहरू कामको थकान दुःख र आर्थिक अभाव बिर्सेर पनि पढ्न आउँदा रहेछन् यदि हामीले उनीहरूका लागि उचित अवसरको सिर्जना गर्न सक्यौं भने । उनीहरू आफैं हामीले कुनै समयमा पढ्न छाडेर गल्ती गरेछौं भन्ने मात्र होइन त्यस्तो गल्ती नगर्न अरूलाई आफ्नो पढाइको माध्यमबाट एउटा सन्देश पनि दिन चाहन्छन् । ग्रामीण भेगमा राजधानीबाट दूरदराजमा रहेका शिक्षकहरू पनि त्यस्ता समूहलाई पढाउन उत्सुक छन् र उनीहरू यसलाई कार्य बोझ पनि मान्दैनन् ।

नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा चाहिने जति प्रष्टता र तयारी नभईकन कार्यक्रम सुरु गर्नाले सुरुको भर्ना लक्ष्य पूरा भएको त छ तर यो पढाइ पनि बिचैमा छाड्ने दर उच्च हुनुले परीक्षण कार्यक्रममा सुरुको गाँसमै दाँतमा ढुङ्गा लागे जस्तो भएको छ । समस्या कहाँ छ त ? स्थलगत अवलोकन गरेर उत्तर खोज्ने प्रयास गरियो । तर समस्या तलभन्दा माथि बढी भए जस्तो देखियो । कार्यक्रम सञ्चालन गरियो तर यसमा सरकारी लगानी आफैमा निराशाजनक नै छ हात्तीको मुखमा जिरा भने जस्तो लाग्ने । पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक विकास र शिक्षक तयारी हेर्दा केन्द्रीय निकायका काम लगन बिल्ने हतारोमा विवाहको तयारी गरे जस्तो लाग्ने । अझ सहभागी बिचमा आइपुगेको पाठ्यपुस्तक त उनीहरूकै शब्दमा पास्नीका दिन न्वाउनको सामग्री जुटाए जस्तै भयो । त्यसैले हामीले

कामभन्दा तयारी, प्रशंसा र प्रचारभन्दा उपलब्धितर्फ ध्यान किन नदिने भन्ने प्रश्न पनि एउटा अहं प्रश्न हो ।

यसरी स्थलगत अवलोकनमा सहभागीका विचारक्षमता र विद्यालयको अवस्था हेरेपछि फेरि फर्केर नीति पढ्दा भने अन्यौल र जटिलता हाम्रा नीतिनिर्माता, विषय विशेषज्ञ, योजनाविद् र व्यवस्थापकहरू बीचमै रहेको त होइन भनेर सोच्ने अवस्था देखियो । दुईओटा नीति एउटै टेबुलमा राखेर एउटा नीति पढ्यो लामो समयदेखि दूर शिक्षाको माध्यमबाट शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्दै आएको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखाले आफू मन्त्रालय पद्धतिभित्र प्राविधिक क्षमता राख्ने दावी गर्दै खुला विद्यालयका लागि समानान्तर संरचना तयार पार्ने सपना देखेको हो कि जस्तो लाग्छ । किनकि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीतिको भित्री आशय बोले जस्तो लाग्छ, अबको नेपालमा खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने ठेक्का राष्ट्रिय तहमा पूर्ण कानूनी तथा कार्यकारी अधिकारसहितको उच्चस्तरीय अर्धस्वायत्त दूर शिक्षा खुला सिकाइ परिषद्ले पाउनु पर्दछ र त्यसको शैशव रूप भनेको अहिलेको शैजविकेको दूर तथा खुला सिकाइ महाशाखा नै हो । अनि प्राथमिक तहमा वैकल्पिक विद्यालय, महिला साक्षरता कक्षा र प्रौढ कक्षा सञ्चालन गर्दै आएको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले पनि वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमलाई क्रमशः बाह्र कक्षा बराबरको बनाउने तथा खुला विद्यालयमार्फत निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तह बराबरको शिक्षा दिने भन्दै भविष्यमा खुला विश्वविद्यालयसम्मको प्रशासन चलाउने आकाङ्क्षा राखेको हो कि जस्तो भान हुन्छ किनकि अनौपचारिक शिक्षा नीतिले दावी गरे जस्तो लाग्दछ भोलि खोलिने खुला विद्यालय र विश्वविद्यालयहरू औपचारिक शिक्षासह मान्यता भएको औपचारिक शिक्षा प्रदान गर्ने निकाय भएकोले ती सबैको सम्बन्धन दिने र समन्वय गर्ने, नियन्त्रण र निर्देशन गर्ने निकाय अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र नै हुनु पर्दछ यसले केन्द्रीय कार्य थलोको रूपमा साभेदारी, सञ्जाल र समन्वयको काम गर्नेछ ।

निष्कर्षमा

खुला विद्यालय सञ्चालन गर्नेबारे शिक्षा मन्त्रालयका दुई ओटा नीतिहरू एकै पटक र करिब उस्तै प्रकारले स्थलगत परीक्षणको कसीमा छन् । त्यस्तै विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र दुवै संस्था दक्षिण एसियाली सहयोग सङ्गठन सार्कअन्तर्गतको SAARC Consortium of Open and Distance Learning- SACODiL का सदस्य पनि छन् जहाँ नीतिनिर्माताहरू अन्तरराष्ट्रिय अनुभव आदनप्रदान गर्दछन् । यसरी हामीसँग कार्यक्रमका विभिन्न मोडालिटीहरू छनौटका अवसरहरू पनि यसले जुटाइ दिएको छ भन्न सकिन्छ । लहड र हतारमा काम गर्नेभन्दा पनि उचित पाठ्यक्रम र सिकाइ वातावरणको सुनिश्चितता, दिगो संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने प्रस्तावित संरचनाको छनौट र लागत प्रभावकारी (Cost effective) हुने गरी लगानीका स्रोतको दिगो ढङ्गले व्यवस्थापन हाम्रा शैक्षिक कार्यक्रमका लागि ठूला चुनौतिहरू हुन् । तसर्थ यस्ता परीक्षण कार्यक्रमहरूलाई पनि अत्यन्तै सावधानी र व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्नु र काय थलोमा हासिल गरिएका अनुभवहरूका आधारमा नीतिहरू र प्राविधिक पक्षहरू समेतको केसा केसा केलाउने गरी खुला विद्यालय सञ्चालनका सबै पक्षमा खुला बहस चलाउन अत्यन्तै आवश्यक देखिन्छ ।

विषय प्रवेश

शिक्षा सामाजिक जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । सांस्कृतिक संरक्षण सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास, शैक्षिक प्रगति, राजनीतिक चेतना, व्यक्तित्व विकास आदि पक्षमा शिक्षाको विशेष भूमिका हुन्छ । शिक्षा निरन्तर विकासित हुने र प्रारम्भदेखि नै विकसित हुँदै आएको विकासको प्रमुख पक्ष हो । विकास देश, समाज, र अवस्थाअनुसार फरक ढङ्गको भए जस्तै शिक्षाको पनि आफ्नै किसिमको नाम, गुण, विशेषता र परिचय हुन्छ । शिक्षाले सबैका लागि समान महत्त्व राख्छ । शिक्षाको उपयोगितालाई निर्मल जलको रूपमा लिन सकिन्छ । शिक्षा बेगर हामीले हाम्रो जीवनलाई वास्तविकतामा रूपान्तरण गर्न सक्दैनौं । शिक्षा नै यस्तो वस्तु वा तत्त्व हो, जसले जीवन यात्रामा मार्ग निर्देशन गर्छ । यसैले शिक्षाको उपयोगितालाई मानव, मानवता र मानवीय गुणबाट अलग्याएर ग्रहण गर्न सकिँदैन ।

प्रचलित शिक्षा प्रणालीमा संस्कृत शिक्षाको विशिष्ट स्थान छ । यसको परम्परा पुरानो छ र व्यापकता एसियादेखि युरोपसम्म फैलिएको छ । भाषा, संस्कृति, साहित्य र शिक्षालाई एकीकृत रूपमा बोध गर्ने धारणा छ । यस रूपमा संस्कृत शिक्षाको भूमिका कम छैन, त्यसमा पनि संस्कृत शिक्षालाई त धर्मको रूपमा हेरिन्छ । हामीले संस्कृत शिक्षाको अध्ययन यसै अर्थमा गरेका हौं । तर अहिले नेपालमा शिक्षा प्रणालीको मूल-प्रवाहबाट संस्कृत शिक्षा किनारा लागेको छ । संस्कृत शिक्षा पनि शिक्षाको मूल प्रवाहमा प्रवाहित भएमा नदी रूपी संस्कृत शिक्षा शिक्षा प्रणालीको महानदीमा बदलिने छ ।

मूलप्रवाह

सर्वाङ्गीण विकाससँग सम्बन्धित सबै क्षेत्रलाई समेट्ने शिक्षा प्रणाली नै शिक्षाको मूल प्रवाह हो । शिक्षालाई ज्ञानविज्ञान, शास्त्रसाहित्य तथा पेसाव्यवसायका रूपमा हेर्नुलाई आधुनिक शिक्षा प्रणालीको अवधारणा मान्नुपर्छ । शिक्षाको मूल प्रवाहले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित सबैलाई मूलधारमा ल्याउने लक्ष्य राख्छ । यो सामर्थ्य संस्कृत शिक्षामा पनि छ । लामो समयसम्म संस्कृत शिक्षा नै शिक्षाको सिङ्गो मूलप्रवाह थियो ।

शास्त्रीय संस्कृत शिक्षा, अन्तरराष्ट्रिय अङ्ग्रेजी शिक्षा र राष्ट्रिय प्रविधिमूलक नेपाली शिक्षा शिक्षाको मूलप्रवाहका त्रिवेणी हुन् । यिनलाई विशेष रूपमा स्वीकार गर्नु हितको कुरो हो । सबैलाई शिक्षाको समान अवसर उपलब्ध गराई सबैका लागि शिक्षा, विकासका निम्ति शिक्षा तथा काम वा पेसा व्यवसायका निम्ति शिक्षा भन्ने अवधारणाले विशेष मान्यता पाए पनि हाम्रो शिक्षाको मूलप्रवाह त्यस रूपमा विकसित हुन सकेको छैन । यसको खास कारण हाम्रो शिक्षा प्रणालीमा संस्कृत शिक्षाको अवस्था हासोन्मुख हुनु हो ।

संस्कृत शिक्षा

संस्कृत शिक्षाको पृष्ठभूमि सुन्दर भए पनि नेपालमा यसको विकास व्यापक हुन सकेको छैन । विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म संस्कृतको अध्ययन/अध्यापनको अवस्था नाम मात्रको छ । यो अवशेष संस्कृत शिक्षाको सुनौलो विगतको अमिट छाप मात्र हो ।

संस्कृत वाङ्मय संस्कृत शिक्षाको लागि विशाल भण्डार हो । यसमा तर्क गर्ने स्थिति छ होला जस्तो लाग्दैन । भाषा, गणित, साहित्य, नैतिक आचरण, शिल्पकला, मानवीय मूल्य र मान्यता, वातावरण, व्यावसायिकपन जस्ता आधुनिक शिक्षाका विविध - गुणहरू पनि संस्कृत शिक्षामा संरक्षित रूपमा छन् । संस्कृत शिक्षाका साहित्यकार, शिक्षक, प्रशासक, सम्पादक, समालोचक, कलाकार, गुरुपुरोहित आदि नै यसका प्रमाण हुन् ।

संस्कृत शिक्षाको अवस्था

संस्कृत शिक्षाप्रति आस्था राख्ने जनसमुदायको नेपालमा अभाव छैन । मेचीदेखि महाकालीसम्म र तराईदेखि हिमातसम्म सबैतिर यो जनसमुदाय प्रशस्त मात्रामा पाउन सकिन्छ । संस्कृत शिक्षामा देश-विदेशबाट विद्या हासिल गरेको शिक्षित जनशक्तिको पनि अहिलेसम्म खाँचो छैन । भग्नावशेषकै रूपमा भए पनि केही भौतिक पूर्वाधार छ । नेपालमा अहिले संस्कृतको अलग्गै नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय छ, आधा दर्जन शिक्षण महाविद्यालय छन् । यस्तै गुरुकुल, वेद विद्याश्रम र संस्कृत माध्यमिक विद्यालय गरी एक सयको सङ्ख्यामा संस्कृत शिक्षण विद्यालय छन् । तथापि संस्कृत शिक्षा नेपालको शिक्षा प्रणालीको मूल प्रवाहमा समाहित हुन सकेको छैन । यसैले नेपालमा संस्कृत शिक्षालाई शिक्षाको मूलप्रवाहमा समावेशीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

संस्कृत शिक्षामा जति लगानी हुनुपर्ने हो त्यति लगानी भएको छैन । संस्कृत शिक्षा सर्वसुलभ रूपमा फस्टाउन नसकेको कुरा पनि त्यत्तिकै धुव सत्य हो । यी सबैको कारण चेतनाको अभाव र विद्यार्थीहरूको सङ्ख्यात्मक अल्पता नै हो । गुणात्मक दृष्टिबाट पनि संस्कृत शिक्षाको अवस्था भन्नु नाजुक छ ।

देश निर्माणका लागि विशेष जनशक्तिको आवश्यकता पर्छ । गुणस्तरयुक्त उत्पादनका रूपमा विशेष किसिमको जनशक्ति तयार गर्न लगानी र व्यवस्थापन गुणस्तरयुक्त हुनुपर्छ तर संस्कृतमा गरिने गरेको तगानीमा कटौती भएको छ । संस्कृत अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका लागि गास, बास तथा कपास उपलब्ध गराइने गरिएको थियो । संस्कृत निशुल्क रूपमा विकसित भएको शिक्षा प्रणाली हो । उच्च शिक्षासम्म पनि संस्कृत अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले शुल्क तिरेको थाहा छैन । अतः संस्कृत शिक्षालाई आरक्षणमूलक शिक्षाका रूपमा लिने गरेको कुराको लामो इतिहास छ । विगतमा राज्यव्यवस्थाकै अङ्गका रूपमा गुरुकुल शिक्षा सञ्चालन हुने गर्थ्यो । कौरव पाण्डवहरूले यसै रूपमा शिक्षा हासिल गरेका थिए । यसरी संस्कृत शिक्षाले पौराणिक समयदेखि नै संरक्षण पाउँदै आएको हो । वीर शमशेरले तीनधारा पाठशालाका एकसय आठजना संस्कृतका विद्यार्थीहरूलाई सबै किसिमको सुविधा उपलब्ध गराउने परम्पराको थालनी गरेका थिए । राजधानी बाहिरका संस्कृत विद्यालयमा संस्कृत शिक्षा हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूलाई पनि सबै किसिमको सुविधा उपलब्ध गराउने गरिएको थियो । यसमा गुठी संस्थान दूर शिक्षा ----- २७

केन्द्रीय कार्यालय, नेपाल सरकार, सम्पन्न मठमन्दिर, धार्मिक जन र सम्पन्न संस्कृतप्रेमीको सम्मनता रहेको थियो । तर व्यवस्थापन पक्षको कमजोरीले अहिले यी सबै संस्कृत शिक्षासँग विमुख भएको देखिन्छ । पूर्वीय दर्शनको संवाहकको रूपमा स्थापित संस्कृत शिक्षाको महत्त्व व्यावहारिक घरातलमा जिउँकातिउँ हुँदाहुँदै पनि संस्कृत शिक्षामा गरिने गरेको लगानीमा कटौती हुनु र थप लगानी गर्ने वा लगानीको क्षेत्र विस्तार गर्ने बारेमा चासो नदेखाइएको शिक्षाको अहिलेको व्यवस्थापकीय प्रवृत्तिलाई नेपालको दुर्भाग्य मान्नुपर्छ । नेपालको विकास र राष्ट्रियताको सङ्गठनमा संस्कृत शिक्षाले खेलेको भूमिका पहिचान गर्न नेपालप्रेमी नागरिकहरूले यस बारेमा संवेदनशील हुनु जरुरी छ ।

संस्कृतमा गरिने लगानीको कन्ज्युस्याई र संस्कृत शिक्षाको कमजोर व्यवस्थापनका कारण नेपालको शिक्षा प्रणाली सुदृढ हुन सकेको छैन र मूल प्रवाहमै शिथिलता आएको छ । संस्कृत शिक्षाप्रति सर्वसाधारणमा चेतनाको कमीका कारणले पनि संस्कृत शिक्षा फस्टाउन नसकेको मान्नुपर्छ । संस्कृत शिक्षा ह्रास हुनुको अर्को कारण सबैको ध्यान अङ्ग्रेजी शिक्षाप्रति आकर्षित हुनु हो । यसले गर्दा हजारौं वर्ष पुरानो हाम्रो पूर्वीय दर्शन, संस्कृति, परम्परा तथा जीवनपद्धतिको रक्षा गर्न हाम्रा लागि सङ्कट सिर्जना भएको छ । हाम्रो शैक्षिक समस्याको विषय भनेको नै यही हो ।

शिक्षाको मुख्य धार र संस्कृत शिक्षा

शिक्षा प्रणालीका अहिलेको मूल धार भनेको अङ्ग्रेजी हो । यसमा कक्षागत व्यवस्था कायम छ । पूर्वप्राथमिक कक्षादेखि उच्च शिक्षाको विद्यावारिधिसम्म अङ्ग्रेजी शिक्षाको बढ्दो प्रभाव देखिन्छ । अङ्ग्रेजी शिक्षालाई अर्को शब्दमा आधुनिक शिक्षा भनेर उल्लेख गर्न सकिन्छ । यही आधुनिक शिक्षालाई हामीले आफ्नो शिक्षा प्रणालीको मूलधार मान्नुपर्छ । आधुनिक शिक्षा प्रणालीका मूल्य र मान्यताका आधारमा नै शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरू तय गरिएका छन् । त्यसै अनुसारका विषयहरू पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने गरिएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका आधारमा नवीनतम विषयहरू जस्तो कम्प्युटर विज्ञान, वातावरण विज्ञान, जनसङ्ख्या शिक्षा, सूचना-सञ्चार प्रविधि, मानवअधिकार लगायतका ज्ञान-विज्ञानसँग सम्बन्धित अनेकन विषयहरूलाई आधुनिक शिक्षा प्रणालीमा समावेश गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ ।

आधुनिक शिक्षा प्रणालीको मुख्य उद्देश्य समस्यामूलक समाजमा समायोजन भई सहजरूपमा जीवन यापन गर्न सक्ने नागरिक तयार गर्नु हो । यसका लागि विश्व समुदायले सबैका लागि सीपमूलक, जीवनोपयोगी वा व्यावहारिक शिक्षा अवश्यक पर्ने कुरामा विशेष जोड दिएको छ । शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गर्ने सन्दर्भमा औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै खाले शिक्षा पद्धतिलाई उत्तिकै महत्त्वका साथ अङ्गीकार गरिएको छ । खुला सिकाइलाई पनि औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै शिक्षा प्रणालीमा समेट्ने प्रयोग हुँदैछ । प्रविधि तथा सीपमूलक शिक्षाका लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको व्यवस्थाद्वारा त्यस क्षेत्रका समस्या समाधान गर्न राष्ट्र उद्द्यत छ । सबै नेपाली साक्षर होऊन् भन्ने राष्ट्रको अभियान अहिले सञ्चालित छ । जीवनका आधारभूत आवश्यकताका रूपमा सबै बालबालिकाका लागि प्राथमिक शिक्षा भन्ने नारा राष्ट्रको प्राथमिकता तथा प्रतिबद्धताभित्र पर्दछ ।

सहरीकरणले हाम्रो शिक्षा पनि सहरकेन्द्रित हुने कुरा शिक्षाविद्हरूले महसुस गरेका छन् । तर विश्वको परिप्रेक्ष्यमा हामी निकै पछि छौं । हाम्रो अर्थतन्त्र ग्रामीण जनजीवनमा आधारित छ । ग्रामीण

घरातलमा उभिएर सहरी प्रवृत्तिको परिपोषण गर्नु कतिसम्म न्यायसङ्गत हुन्छ, यसलाई विचारणीय पक्षको रूपमा लिनुपर्छ । हामीले हाम्रो शिक्षा पद्धतिलाई सामाजिक न्यायका आधारमा सञ्चालन गर्ने र सबैको कल्याण सोच्ने हो भने विपन्नवर्गमुखी तथा ग्रामीण जनजीवनको हितकर शिक्षा पद्धति सञ्चालन गर्नुपर्ने अवश्यकतालाई सबैले स्वीकार गर्नुपर्छ । यसका लागि शिक्षामा समावेशी विषयवस्तुहरूलाई दिई समावेशी शिक्षालाई अवलम्बन गर्नु समुचित हुन्छ । विश्वव्यापीकरणको अवधारण स्वीकार गर्दै शिक्षालाई स्थानीयकरणतर्फ उन्मुख गराउने कार्यमा जोड दिनु पनि विशेष आवश्यकता भएको छ । 'शिक्षालाई समावेशीकरण र शिक्षामा समावेशीकरण' दुवै नीति अपनाउनु आजको शैक्षिक आवश्यकता हो । शिक्षाको राष्ट्रिय मूलधारमा समावेशी नीति लागू गर्दा संस्कृत शिक्षालाई बिर्सनु हुन्न । संस्कृत शिक्षा हाम्रो राष्ट्रको अस्तित्व र विकाससँग अभिन्न रूपले गाँसिएको छ ।

शिक्षामा समावेशीकरण गर्ने नीति, योजना र कार्यक्रमका सम्बन्धमा देशभर चर्चा हुन थालेको छ । यस सम्बन्धमा ठोस दृष्टिकोण आएन सकेको छैन । कुनै कार्ययोजना तयार भएको छैन । औपचारिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, उच्च शिक्षा, शिक्षक शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा, व्यावसायिक तालिम, प्रशासनिक तालिम सबै किसिमका शैक्षिक गतिविधिहरूको ढाँचा एकै किसिमको छ । यसबाट सीमित वर्गमात्र लाभान्वित छन् । अतः शिक्षामा समावेशीकरण गर्ने तथा शिक्षालाई समावेशीकरण गर्ने कार्य त्यति सजिलो छैन । मानिसको मानसिकता सतही बनेर भौतिक सुखभोग नै अन्तिम लक्ष्य बनेको अवस्थामा शिक्षा प्रणालीको मूल धारमा अध्यात्मिक संस्कृत शिक्षा समावेशीकरण गर्ने कार्य त्यति सहज छैन । तर पनि शिक्षाको मूल प्रवाहमा संस्कृत शिक्षालाई समावेशीकरण गर्नु र संस्कृत शिक्षामा सबैको पहुँच उपलब्ध गराउनु राष्ट्रको आवश्यकता हो ।

संस्कृत शिक्षालाई समावेशीकरण गर्नु भनेको शिक्षाका सबै क्षेत्रमा संस्कृत शिक्षालाई स्थान दिनु हो । अहिले त संस्कृत शिक्षाले औपचारिक शिक्षामा मात्र औपचारिकता पाएको छ । यसलाई अनौपचारिक शिक्षामा समावेश गर्न सकेका छैनौ । शिक्षक शिक्षाबाट संस्कृत शिक्षा उपेक्षित छ । संस्कृत विद्यालयका शिक्षक तथा संस्कृत विषयका शिक्षकहरूका लागि तालिमको आवश्यकता छैन भन्ने सोच छ । यसैले यस सम्बन्धमा आजसम्म कुनै कार्यक्रम नै बनेन । संस्कृत शिक्षामा गुणस्तर घट्नाको कारण सबैमा यसप्रति वितृष्णा बढ्नु र संस्कृत शिक्षा ओझेलमा पर्नु हो । संस्कृत शिक्षामा आकर्षण बढेन । संस्कृत शिक्षाका प्राविधिक तथा व्यावसायिक विषयहरूलाई प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्ले महत्त्व दिएको छैन । यी सबै पक्षमा ध्यान दिएर संस्कृत शिक्षामा विज्ञान तथा प्रविधिसम्बन्धी नवीनतम मूल्य र मान्यताका कुरा समावेश गरेको खण्डमा संस्कृत शिक्षाको लोकप्रियताले जादूको काम गर्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । संस्कृत शिक्षाको व्यवस्थापनमा पनि आधुनिकीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यस बारेमा कसैको दृष्टि पुगेको छैन । कुनै पनि पक्षको विकासमा सबल व्यवस्थापनको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । संस्कृत शिक्षाको विकासका लागि पनि संस्कृत विद्यालयको व्यवस्थापनमा ध्यान जानु जरुरी छ । राष्ट्र र देशवासीको कल्याणका लागि संस्कृत शिक्षामा स्रोत तथा साधनको लगानी बढाउनुपर्दछ ।

देशमा एउटा विश्वविद्यालय स्थापना हुँदैमा र रेडियो नेपालबाट पाँच मिनेटको समाचार प्रसारण गर्दैमा संस्कृत शिक्षाप्रति राज्यको दायित्व पूरा भयो भन्ने मान्नु राज्यका लागि दुर्भाग्यको कुरा दूर शिक्षा ----- २९

हो । त्यत्रो लामो परम्परा भएको संस्कृत शिक्षाबाट त राष्ट्रले प्रशस्तै उपलब्धिहरू हासिल गर्न सक्नुपर्छ र उपलब्धि हासिल गर्ने आधारहरू पनि प्रशस्तै मात्रामा छन् । राष्ट्रिय गुठीको केही अंश संस्कृत शिक्षामा लगानी गर्ने गरेको ऐतिहासिकता मासिने अवस्थामा छ । यसलाई मात्रै व्यवस्थित गर्न सकेको अवस्थामा पनि राष्ट्रिय सम्पतिको सदुपयोग ठोस रूपमा हुने र शिक्षामा आधारित समाज सिर्जना गर्न बल मिल्ने हुन्छ । संस्कृत शिक्षामा आधारित उद्योग धन्दाको विकासतर्फ सरकारले चासो देखाएमा मात्रै पनि संस्कृत शिक्षाले गति चिनसक्छ । यसका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुका साथै सरकार स्वयम् पनि सम्लग्न हुन सके देशका अँध्यारा कुनाकानीमा पनि शिक्षाको उज्यालो प्रकाशले प्रवेश पाउन सक्दछ । संस्कृत शिक्षाको जनशक्ति भनेको त देशको अलङ्कार हो । यो जनशक्तिबाट राष्ट्रियता, लोकतन्त्र र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको सुदृढीकरण र संरक्षणमा सेवा तथा टेवा प्राप्त हुन सक्छ । संस्कृतबाट उत्पादित जनशक्तिले राष्ट्रिय संस्कृति र राजनीतिमा पहरेदारको भूमिका निर्वाह गर्दछ । संस्कृत शिक्षालाई एसियामा विस्तार गर्न समेत योगदान मिल्न सक्छ । यस किसिमको महत्त्वपूर्ण शैक्षिक क्षेत्रलाई बेवास्ता गरेर देशमा दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति सिर्जना हुन दिनु खेदको विषय मान्नुपर्छ । संस्कृत भाषा सम्पन्न भएर पनि यसले मिडियामा स्थान पाउन सकेको छैन । संस्कृत भाषामा कुनै समाचारपत्र प्रकाशन भएको जानकारीमा छैन । यसको कारणको रूपमा समय वा अवस्थालाई लिनुको विकल्प छैन । अब भने संस्कृत शिक्षा र राष्ट्रको भविष्यलाई अन्तरसम्बन्धित गरेर हेर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । यो भनेको संस्कृत शिक्षाको विकास, व्यापकता र विस्तारमा जोड दिनु हो । यसका लागि विविध उपायहरूले भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । त्यसमध्येको मुख्य वा प्रमुख माध्यम भनेको दूर शिक्षा वा खुला सिकाइ हो । यसलाई भौगोलिक विविधतायुक्त नेपाल राष्ट्र र भाषा, साहित्य, दर्शन तथा धर्म सम्पन्न संस्कृत शिक्षा दुवैका लागि अनुकूल माध्यम मान्न सकिन्छ ।

संस्कृत शिक्षा र खुला विद्यालय

संस्कृत शिक्षालाई व्यवस्थित गर्न सञ्चार प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्छ । यसका लागि राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालयको व्यवस्थापन गरेमा राम्रो हो । खुला विद्यालयको स्थापना शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय वा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयबाट हुनसक्छ, तत्परता र प्रतिबद्धताको खाँचो भने अवश्य पर्दछ ।

राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालय अन्तर्गत खुला शिक्षा, दूर शिक्षा र पत्राचार शिक्षा गरी तीन किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने आधार भनेका प्रकाशन र प्रसारण हुन् । पत्रपत्रिका, चिठीपत्र र शिक्षण-सिकाइका मुद्रण सामग्री प्रकाशन सामग्री हुन् । रेडियो, फोन, आकाशवाणी, टेलिभिजन, क्यासेट टेप आदि भने प्रसारण सामग्री हुन् । खुला सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्न यी दुवै किसिमका सामग्रीको उत्ति नै भूमिका छ । तर आधुनिक सशक्त माध्यमको रूपमा भने कम्प्युटरलाई नै बढी मात्रामा उपयोग गर्न सकिन्छ ।

संस्कृतलाई आधुनिक रूपमा विकास गर्न संस्कृत शिक्षाको विस्तार गर्नुपर्छ । हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख तथा विकट देशमा खुला सिकाइ सर्वस्वीकार्य हुन सक्छ । एसियाली तथा अफ्रिकाली धेरै

विकासशील देशहरूमा यो कार्यक्रम बढी प्रभावकारी भएको पाइएको छ । हामीले पनि राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालयको माध्यमबाट संस्कृत शिक्षाका विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्छौं । सबै विषयको पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ । शिक्षक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा, व्यावसायिक तालिम, कला केन्द्र आदिको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । संस्कृत शिक्षासंग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने अवसर पनि प्राप्त हुन्छ । संस्कृत भाषामा औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा सबैका लागि शिक्षा, विकासका निम्ति शिक्षा, चेतनामूलक समाजको सिर्जना गर्ने जस्ता उपलब्धिमूलक लक्ष्यहरू हासिल गर्न सकिन्छ ।

खुला सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ पनि छैन । यसका लागि 'इन्टरनेट' वा वेबसाइट सशक्त मानिन्छ । यसबाट शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू दुवै नियमित सम्पर्कमा आउन सक्छन् । इन्टरनेट त अहिले आदर्श संसार मानिएको छ । यस किसिमको सुनौलो शैक्षिक अवसरबाट संस्कृत शिक्षालाई पनि वञ्चित गराउनु हुँदैन । संस्कृत शिक्षाको स्वरूप र प्रकृति तथा खुला सिकाइको प्रकृति र स्वरूपका बीच धेरै मेल छ । खुला सिकाइका माध्यमबाट संस्कृत शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अवरोध पनि सिर्जना हुँदैन ।

खुला सिकाइ सीमित स्रोतसाधनको उपयोगबाट ठूलो समूहलाई सुशिक्षित गर्न सकिने कार्यक्रम हो । फरक किसिमको भू-सामाजिक परिवेश र विषय, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्थाले पनि यो कार्यक्रम सञ्चालनमा असर पर्दैन । यस किसिमका अवस्था र कठिनाइलाई दृष्टिगत गरेर शिक्षाको बढ्दो आवश्यकता वा मागलाई पूरा गर्ने सन्दर्भमा नै खुला सिकाइ कार्यक्रमको विकास भएको हो ।

देशको अहिलेको राजनीतिक नीतिहरूमा समावेशीको स्वर विशेष चर्को छ । यस सन्दर्भमा संस्कृत शिक्षा र खुला सिकाइ दुवै एकै साथ शिक्षाको मूलधारमा समावेश गर्नु समुचित हुन्छ । यसबाट शिक्षामा सबैलाई समावेश गर्न मद्दत मिल्छ । घर छोड्न नसक्ने, पेसा तथा व्यवस्थाबाट फुसद नहुने, कारागारमा बन्द रहने सबैका लागि खुला सिकाइ कार्यक्रम उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । दृष्टिविहीनले रेडियो सुन्छ भने बहिराले टेलिभिजन हेर्छ । यसबाट सबैका लागि शिक्षाको अवसर उपलब्ध हुन्छ । खुला सिकाइ कार्यक्रम प्रचलित शिक्षाको पूरक तथा समानान्तर दुवै रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालयको सञ्चालनमा संस्कृत शिक्षाका सबै गतिविधिमा ध्यान दिनु पर्छ । विद्यालय शिक्षा निशुल्क गर्ने कानुनी व्यवस्थालाई अगाडि ल्याएको वर्तमान सन्दर्भमा राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालयको गर्ने बजेटको व्यवस्था पनि सरकारी तवरबाट नै हुनुपर्छ । सरकार र निजी क्षेत्रको साझेदारीमा संस्कृत शिक्षाको विकास बढी फस्टाउन सक्दछ र खुला विद्यालयका माध्यमबाट संस्कृत शिक्षा सबैको पहुँचमा पुर्‍याउन सकिन्छ ।

खुला सिकाइ कार्यक्रमको गुणस्तरको लागि प्रसारण तथा मुद्रित सामग्रीको गुणस्तर राम्रो हुनुपर्छ । शैक्षिक गुणस्तरलाई विशेष प्राथमिकता दिएर राष्ट्रिय खुला संस्कृत विद्यालयको स्थापना तथा सञ्चालन गर्न सकेको खण्डमा संस्कृत शिक्षाको विकासले शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गराउन विशेष सहयोग पुग्न जाने हुन्छ ।

उपसंहार

संस्कृत शिक्षा र खुला सिकाइ पद्धति दुवै हाम्रो परिवेशसँग मेल खाने कार्यक्रमहरू हुन् । यी कार्यक्रमलाई हाम्रो शिक्षाको मूल-प्रवाहमा विशेष स्थान दिनु उचित हुन्छ । शिक्षा आयोगहरूको पनि सकारात्मक धारणा छ । खुला सिकाइमा सिकारूहरूको बाहुन्यताको प्रशस्त गुञ्जायस रहन्छ । शिक्षक विद्यार्थीको सम्बन्ध पनि मैत्रीपूर्ण तथा सुमधुर रहन्छ । शिक्षार्थीहरूका लागि समय र स्थानको बन्धन पनि हुँदैन । खुला सिकाइका कार्यक्रम दक्ष विशेषज्ञबाट तयार गरिने भएकाले शैक्षिक गुणस्तरमा मद्दत भिल्न सक्छ । खुला सिकाइमा सिकाइ खुल्ला वा स्वतन्त्र किसिमको हुन्छ, तर शिक्षण भने निश्चित ढाँचाको यान्त्रिक हुन्छ । संस्कृत शिक्षा तथा खुला सिकाइ त्यस्ता कार्यक्रम हुन् जसको सहयोगबाट सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमलाई मूर्त रूप दिन सकिन्छ ।

खुला शिक्षा कार्यक्रम शैक्षिक सत्र तथा सेमेस्टर प्रणालीको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यो कार्यक्रम कम खर्चमा सजिलोसँग सञ्चालन गर्न सकिने कार्यक्रम हो । यो एकदमै भिन्न, नौलो र अनौठो कार्यक्रम पनि होइन । प्रचलित शिक्षा प्रणाली र खुला वा दूर शिक्षा कार्यक्रमका बीच केवल प्रक्रियागत भिन्नता मात्रै हो । अन्य पक्षहरू प्रचलित शिक्षा समान लागू गर्न सकिन्छ । शिक्षक विद्यार्थी प्रत्यक्ष सम्मेलन प्रचलित शिक्षा प्रणाली स्थानीयकरण वा विकेन्द्रीकरणमा आधारित कार्यक्रम हो । यसैमा शैक्षिक व्यवस्थापन बढी सफल र प्रभावकारी हुन सक्छ । खुला सिकाइ वा दूर शिक्षा कार्यक्रम भने केन्द्रीकरण ढाँचामा सफल र प्रभावकारी हुन सक्छ । दूर शिक्षा र खुला सिकाइ कार्यक्रमकै बीचमै पनि केही मौलिक भिन्नताहरू पाउन सकिन्छ । दूर शिक्षा वा पत्राचार शिक्षाका लागि सञ्चार साधनको अनिवार्यता हुन्छ । खुला सिकाइ कार्यक्रम स्थलगत तथा सञ्चार पद्धति दुवै माध्यमबाट सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि दूर शिक्षा खुला सिकाइअन्तर्गतको कार्यक्रम हो । खुला सिकाइ कार्यक्रमको स्थलगत तथा आमने सामने कार्यक्रम सञ्चालन भन् सजिलो छ । खुला शिक्षण सिकाइका लागि सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञ र सम्बन्धित मुद्रण सामग्री मात्रै पनि पर्याप्त हुन्छन् । अतः यसै पृष्ठभूमिमा संस्कृत शिक्षालाई खुला सिकाइ कार्यक्रमअन्तर्गत सञ्चालन गर्नु बढी अर्थपूर्ण हुन्छ । यसो भएमा संस्कृत शिक्षाको विकास र विस्तार हुन्छ, संस्कृत शिक्षाले शिक्षाको राष्ट्रिय मूल प्रवाहमा महत्त्वपूर्ण स्थान लिने सम्भावनाको पनि अभिवृद्धि हुनेछ । खुला सिकाइ पद्धति संस्कृत शिक्षाको प्रभावकारी पठनपाठन र सर्वसुलभताका लागि सरल, सहज तथा भरपर्दो माध्यम हुन सक्दछ । यसमा कुनै दुई मत हुन सक्तैन र द्विविधा लिनुपर्ने ठाउँ पनि रहँदैन ।

सन्दर्भ खुला शिक्षाको - आवश्यकता वर्तमानको

- बैकुण्ठ श्रेष्ठ *

सन्दर्भ खुला शिक्षाको

बन्धन कसलाई मन पर्छ र ? आज पनि त्यही कक्षाकोठाभित्रको क्रियाकलाप, कालोपाटी, कालोपाटी पुछ्दाको चकको धुलो, शिक्षकको उही एकतमासको निरस फताक्याइँ। सधैं उराठलाग्दो एकै किसिमको तालिकाबद्ध कार्यक्रम। यो औपचारिक र परम्परागत विद्यालय शिक्षाको दैनिकी हो। यसमा खै ! परिवर्तन ? खै ! नवीनतम प्रयोग ? बालबालिका र युवा, त के बयस्कसमेत यस प्रणालीबाट हाड काढ्दै छन्। उनीहरू यसबाट उन्मुक्ति चाहन्छन्। उन्मुक्तिको चाहना हुनु स्वाभाविक पनि हो। चाहना राखेर विकल्प खोजेपछि पाइदो रहेछ। त्यही विकल्पको स्वरूपमा आएको छ - खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ।

खुला शिक्षा प्रणालीमा आइतबारदेखि शुक्रबारसम्म शिक्षण संस्थामा पुग्नु पनि परेन। ए ! साढे दस वजेछ, शिक्षक/सहजकर्ताले गाली गर्नु हुन्छ कि, ए ! मैले दिइएको कार्य गर्न भ्याइन साथीहरूको अगाडि रातो मुख पार्नु पर्ला कि भन्नु पनि परेन। परम्परागत विद्यालय प्रणालीभन्दा एकदम भिन्न बालबालिका/शिक्षार्थीको इच्छानुसारको ठाउँ, समय र पाठ्यांश आफ्नो तालमा कुनै बाधा अवरोध बिना पढ्न, सिक्न पाइने भएपछि उन्मुक्ति भएन र ? सिकाइको माध्यम (mode) मा पनि विविधता रहने भयो। कहिले छापाद्वारा तयारी स्वाध्ययन पाठ्यसामग्री, कहिले क्यासेट सुनेर, कहिले टेलिफोनमा छलफल गरेर, कहिले भिडियो श्रव्यदृश्य सामग्री प्रयोग गरेर जानकारी सहित सिक्न पाइन्छ भने अत्याधुनिक साधन र सुविधा उपलब्ध स्थानमा टेलिभिजन, कम्प्युटर, इन्टरनेटको माध्यमबाट ताजा एवम् नवीनतम ज्ञान तथा सूचना पाउन सकिने भयो। आफ्नो जिज्ञासा पूरा नभए सहजकर्ता/विशेषज्ञसँग इमेलमार्फत प्रश्न र उत्तर गर्न सकिने, कति रमाइलो पद्धति। खुला शिक्षा (Open Learning) लाई परिचयमाहरूले यसरी लिएका छन्:- "A self-instructional process by which students can study at a time and in a place of their own choosing as a result of having access to specially prepared materials; it is learning/teaching strategies, and the removal of restrictions to learning, especially those inherent to the conventional education/training system", त्यस्तै दूर सिकाइ (Distance education) लाई - "A system of education using an instructional process in which a significant portion of the teaching is conducted by someone removed in space and/or time from the learner. Its emphasis is on overcoming restrictions resulting from geographical isolation and remoteness from the larger cultural life of the country." (COLYDE report, 1995) अनि पढ्यारलाग्दो र निरस शिक्षण सिकाइ कार्यबाट उन्मुक्ति भएन त ?

परिवेश वर्तमानको

सधैं एकै प्रकारको तालिकाबद्ध कार्यक्रमबाट छुटकारा खोज्नु मानवीय स्वभाव हो। तर ज्ञान, सीप र दक्षता हासिल गर्ने कार्यबाट उन्मुक्ति खोज्ने मानिस प्रायः कमै होला। पारिवारिक कारणले, आर्थिक समस्याले, भौगोलिक टाढापन र सामाजिक परिवेशको कारणले शिक्षा आर्जन गर्न शिक्षातयसम्म जान नसक्ने पनि निकै छन्। विद्यालयमा पढ्ने उमेर नाघिसकेकोले विद्यालय जान अप्ठ्यारो मान्ने, घरव्यवहार चलाउन आर्थिक आर्जनमा संलग्न भइसकेको व्यक्ति तथा महिलाको त के कुरा पुरुष नै पनि बैवाहिक जीवनमा बाधिसकेको स्थितिमा औपचारिक शिक्षाको लागि शैक्षिक संस्थामा गई अध्ययन गर्ने सम्भावना ज्यादै कम रहन्छ।

* पूर्व सहसचिव, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय

नेपालको भौगोलिक परिवेशले विद्यालय जाने, तहगत शिक्षा पूरा गर्ने, सीप सिक्ने, सिकेको सीपलाई परिमार्जन गर्दै अद्यावधिक गर्ने चलन एकदम न्यून छ । दुर्गम हिमाली क्षेत्रको त के कुरा मध्यपहाडी भेगमा समेत प्राथमिक विद्यालय पुग्न एक/ दुई घन्टा तथा माध्यमिक विद्यालय पुग्न २/३ घन्टासम्म लाग्ने स्थिति मौजुदा रहेको तथ्यलाई (हालै बैतडी जिल्लाको समाचार) नकार्न सकिन्न । दुर्गम हिमाली क्षेत्रमा शिक्षाको अवसर दिन प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक विद्यालयहरू त खोलिएका छन् तर पातलो ग्रामीण बस्ती तथा चेतना कमीको कारणले विद्यार्थी भर्नाको सङ्ख्यात्मक स्थिति यति न्यून छ कि लगानीअनुरूप प्रतिफल शून्य बराबर छ । माथिल्लो तहमा शिक्षक सङ्ख्याभन्दा विद्यार्थी सङ्ख्या कम रहेका विद्यालयहरू पनि छैनन् भन्न सकिन्न । विद्यालयमा भर्ना भएर पनि तह पूरा गर्नेको प्रतिशत पनि कमै छ ।

तलको तालिकाबाट विद्यालयमा अनुत्तीर्ण प्रतिशत कम देखिए तापनि सङ्ख्यात्मक हिसाबले धेरै नै हुन्छ ।

तालिका नं १

कक्षा ५, ८ र १० को उत्तीर्ण स्थिति

विद्यार्थी	कक्षा ५	कक्षा ८	कक्षा १०
	कुल प्रतिशतमा	कुल प्रतिशतमा	कुल प्रतिशतमा
विद्यार्थी सङ्ख्या	५,९२,९४७	३,८९,८८०	३,०३,३५७
छात्रा	८६.४	८३.५	४३.४
छात्र	८९.९	८४.२	४६.४
जम्मा	८६.७	८३.९	४५.९

साभार: शिक्षा विभाग फ्लास १ प्रतिवेदन २०६३

तालिका नं २

प्रवेशिका परीक्षाको नतिजा (नियमिततर्फकोमात्र)

साल	२०५९	२०६०	२०६१	२०६२	२०६३
सम्मिलित सङ्ख्या	१,७०,३८९	१,७५,४१७	२,१६,३०३	२,२५,०३२	२,७४,२१०
उत्तीर्ण सङ्ख्या	५४,६०७	८१,००८	८३,७४७	१,०४,६५४	१,६०,८०२
उत्तीर्ण प्रतिशत	३२.०५	४६.१८	३८.७२	५८.६४	५८.६४

साभार: परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयको वेबसाइट

प्रवेशिका परीक्षाको नतिजा हेर्दा धेरै ठूलो सङ्ख्यामा भन्डै भन्डै सरदर ५० प्रतिशतको हाराहारीमा विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण हुँदै आइरहेका छन् । यो अनुत्तीर्ण हुने सङ्ख्या रातारात घटाउने कुनै सजिलो उपाय पनि छैन । वर्सेनी लाखौं विद्यार्थी असफल भएर बालबालिकाको परिश्रम र समय खेर गइरहेको छ । अभिभावकको कमाइ तथा राष्ट्रको स्वआर्जन तथा विदेशीको दानदातव्य तथा ऋणबाट प्राप्त साधन र स्रोत माटोमा मिलिरहेको छ । त्यतिमात्र होइन देशका सिर्जनशील युवाहरूको जोस र जाँगरमा तुषारापात भइरहेको छ र उत्पादनशील क्षमतालाई नकारात्मक कार्यकलापतिर तगाउलान् भन्ने शङ्का बढेको छ ।

सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमले सन् २०१५ सम्म विद्यालय उमेरसमूहका सबै बालबालिकालाई विद्यालयको पहुँचको व्यवस्था गर्न विश्वका राष्ट्रहरू सामु नेपालले समेत प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेको छ र सोअनुरूप पहुँच दिन विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक वातावरण अनुकूल तथा बातबालिका

मैत्रीपूर्ण हुनु पनि आवश्यक छ । विशेषतः बालिका, पिछडिएका जनजातिका बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिने प्रतिबद्धता उल्लेख छ । वातावरण शिक्षणमय तथा मैत्रीपूर्ण हुनको लागि मूल रूपमा शिक्षक विषयगत रूपमा दक्ष तथा शिक्षण सीपमा निपुण हुनुपर्दछ । शिक्षक दक्ष तथा निपुण भन्नु नै विषयवस्तुको तहगत गहन ज्ञान र बालमनोविज्ञानअनुरूप शिक्षण गर्न पूर्ण तालिम तथा निरन्तर पेसागत अद्यावधिक ज्ञान हुनु हो । एक सफल शिक्षकमा यी गुणहरू हुनैपर्छ । त्यस्तै माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम (२००२) ले आशिक तालिम प्राप्त शिक्षक तथा तालिम अप्राप्त शिक्षकहरूलाई दूर शिक्षा तथा तालिम केन्द्रकेन्द्रित तालिम प्रणालीबाट शिक्षण अनुमतिपत्रको लागि योग्य बनाउने तालिम दिने बचनबद्धताले बाध्य बनाएको छ । चाहे विद्यालय प्राथमिक तहको होस् वा माध्यमिक तहको गुणस्तरीय शिक्षक तालिमले एक सफल शिक्षक बन्न धेरै सघाउँछ । तर तालिमको कुरा गर्दा प्रस्तुत तथ्याङ्कले सन्तोषप्रद जवाफ दिन्छ नै भन्न सकिदैन ।

तालिका नं ३

तालिम प्राप्त/अप्राप्त शिक्षकको तह र स्थिति प्रतिशतमा

कुल सङ्ख्या	प्राथमिक			निम्नमाध्यमिक			माध्यमिक			समग्र		
	९५,५०३			२६,७९६			१९,३८६			१,४१,६०५		
	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा
तालिम प्राप्त	५६.८	६१.७	५९.९	५१.७	४५.०	४६.४	६८.८	६६.३	६६.६	५६.७	५८.९	५८.३
आशिक तालिम	१८.०	१६.७	१७.१	१७.९	२४.९	२३.५	११.४	१५.१	१४.८	१७.६	१८.२	१८.०
तालिम अप्राप्त	२५.२	२९.६	२३.०	३०.४	३०.०	३०.१	१९.८	१८.५	१८.६	२५.६	२२.९	२३.७

साभार: शिक्षा विभाग फ्लास १ प्रतिवेदन २०६३

तालिका नं ४

भौगोलिक क्षेत्र अनुसार तालिम अप्राप्तको शिक्षक/शिक्षिकाको स्थिति प्रतिशतमा

भौगोलिक क्षेत्र	प्राथमिक			निम्नमाध्यमिक			माध्यमिक		
	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा	शिक्षिका	शिक्षक	जम्मा
हिमाल	१६.८	१८.०	१७.७	३१.५	३०.५	३०.६	५५.६	५५.४	५५.८
पहाड	२२.४	२०.०	२०.८	२८.२	३०.४	३०.०	२९.२	४०.६	३९.३
उपत्यका	३४.२	२२.९	३०.३	३२.७	२९.८	३०.९	२०.८	२३.२	२२.८
तराई	२३.६	२४.५	२४.२	२९.८	२९.६	२९.८	३५.४	३५.५	३५.५
जम्मा	२५.२	२९.६	२३.०	३०.४	३०.०	३०.१	२५.८	३१.७	३०.९

साभार: शिक्षा विभाग फ्लास १ प्रतिवेदन २०६३

समग्रमा तालिम प्राप्त शिक्षकको प्रतिशत ५८ रहेको छ । यो आँकडा सम्भवतः राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८-२०३२) लागू हुनु पहिले तालिम लिएका शिक्षकहरू समेतको हो । ३०, ४० वा ५० को दशकमा तालिम लिएका शिक्षकहरू निरन्तर रूपमा एकै प्रकृतिको काममा लामो समयदेखि लागिरहेको अवस्थामा तिनीहरूको जाँगरमा हास तथा त्यस बखतको शिक्षण विधि एवम् प्रविधिमा ठूलो अन्तर आइसकेको निश्चित छ । सबै सरोकारवाला गुणस्तरीय शिक्षाको अपेक्षा गर्दछन् । त्यसको लागि प्रभावकारी शिक्षण गर्न विषयगत ज्ञान तथा शिक्षण सीप अद्यावधिक गर्दै सकारात्मक सोचका साथ कक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षक हुनु पर्दछ । तर सीमित शिक्षक भएको, गरिब तथा पिछडिएको ग्रामीण क्षेत्रको

विद्यालयमा आज के पाठ पढाउने भन्ने योजना बनाउन त समय नहुने शिक्षकहरूले पेसागत सीप विकास गर्न सामग्री खोज्न र दक्षता तिखार्न फुर्सद नै नभएको स्थिति अनगिन्ती छन् ।

गाउँ नै गाउँमा छरिएर रहेका विद्यालयहरूको व्यवस्थापन, रेखदेख, अनुगमन तथा सहयोग गर्न समर्पित भएर लाग्ने समूह/व्यक्तिहरू प्रशस्त छन् । तिनीहरू जानेर होस वा नजानेर ती काममा संलग्न छन् । तिनीहरूले विद्यालय व्यवस्थापकीय र रेखदेख तथा सुपरीवेक्षणीय सीप जानेको अवस्थामा तिनीहरूले सम्पादन गर्ने काम उद्देश्यमूलक, नीतिनियम अनुकूल रही कामको स्तर र विद्यालय सञ्चालन उदाहरणीय र उच्च रहने थियो । समाजसेवी, सेवानिवृत्त शिक्षक, प्रधानाध्यापक, प्रशासक तथा अन्य क्षेत्रका फुर्सदिला इच्छुक व्यक्तिहरू विद्यालय व्यवस्थापनमा सहयोग गर्न तयार छन् तथा संलग्न रहेका छन् । साथै शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षा व्यवस्थापक, प्रशासक, निरीक्षक स्रोतव्यक्ति तथा प्रशिक्षकहरू सबैलाई विश्वमा विकसित नयाँ सोच तथा प्रविधिसँग परिचित गराई समय सापेक्ष बदल्ल सहयोगको आवश्यक पर्दछ (कार्यरत निकाय र भौगोलिक स्थान हेरी ध्यस्तता, पहुँच तथा साधन सुविधाको कारणले यो अवसरबाट वञ्चित रहन सक्ने संभावना पनि रहन्छ) । यी समूहलाई समेत लक्ष्य गरी शिक्षाको राष्ट्रिय तथा विश्वव्यापी नीति, नियम तथा नवीनतम व्यवस्थापन र प्रविधिबारे जानकारी हुनु देश बनाउने शिक्षालाई नयाँ आयाम दिन रामबाण सिद्ध हुन सक्छ ।

देशको आवश्यकता

शिक्षार्थीतर्फ

- (क) भौगोलिक विकटताको कारणले होस् वा चरम गरिबीको कारणले विद्यालय जान नसकी श्रम गर्न जानु परेको, दन्डकालमा पेलिएर भौतिक कारबाहीमा पर्ने डरले होस् वा आफ्नो गाँस, बास, कपास छोडेर विस्थापित हुने बालबालिका होस्, जातीय वा परम्परागत कुरीतिका कारणले विद्यालय जान नसकेका बालिका वा बिबाह भनेको 'राम्रो लगाउने, मिठो खाने' अर्थ बुझेका बालबिबाह गर्ने समूहले विद्यालय तह पूरा गर्न सकेका छैनन् । प्राथमिक तह पूरा गर्ने नसक्ने करिब १३ र निम्नमाध्यमिक तह पूरा गर्न नसक्ने १६ प्रतिशत बालबालिकालाई सम्बन्धित तह पूरा गर्ने अवसर दिनु अत्यन्त जरुरी भइसकेको छ ।
- (ख) माध्यमिक तहको अन्तिम खुड्किलोमा पुगेर पार गर्न नसक्ने बालबालिकाको प्रतिशत ५५ देखिन्छ । घरको आर्थिक स्थितिले वा वर्षमा १०० दिन बन्द हुँदा ताले वा हिमाली तथा दुर्गमका विद्यालयमा शिक्षकको प्रतीक्षामा नै शैक्षिक सत्र सकिएर वा बालबालिकाको बौद्धिक सक्षमताको अभावको कारणले वा शिक्षक कक्षाकोठामा प्रवेश नै नगरेर वा प्रवेश गरेर पनि प्रभावकारी शिक्षण गर्न नसकेर बालबालिका पाठसँग भिन्न नसकेर अथवा अझ योग्य शिक्षकको अभावमा तल्लो योग्यताका शिक्षकले अज्ञानता बराबरकै अवस्थामा पाठ्यपुस्तक पढेर सकिदिएको कारणले असफल भएका छन् । मुख र चक चलाउने (chalk & talk) प्रणाली र A teacher with a textbook at hand is not the only source for knowledge. (डा. बासुदेब काफ्ले) का कारणबाट विद्यार्थीले आवश्यक न्यूनतम ज्ञान पाउन नसकेको हुँदा सफलताको उचाइमा पुग्न नसकेको स्पष्ट छ ।
- (ग) माध्यमिक तह पूरा गरेर उच्च शिक्षा वा कामको संसारमा प्रवेश गर्ने अवसरका रूपमा रहेका प्रवेशिका परीक्षामा सफलता हात लगाउन नसक्ने परीक्षार्थीहरूको सङ्ख्या विगत ३ वर्षको नतिजा हेर्दा प्रतिवर्ष १ लाखभन्दा बढी छ । जटाधारी शिवको कालकुट विष तल पनि होइन माथि पनि होइन कण्ठमा अडकिए जस्तै यति ठूलो जमात यता न उता भएर बसेको छ । कतिका उच्च शिक्षा हासिल गरी आफ्ना कर्मठ पाखुराहरूलाई देश विकासको काममा लगाउने सोच होलान्, कतिका कार्यक्रम बूढा बाबुआमालाई कमाइ गरेर दुई छाक पेटभरि खान तथा एक आड न्यानो कपडा लगाउन दिने होला तर परिस्थिति नै प्रतिकूल भए पछि कसको के लाग्दो रहेछ र ? कति त

लाजगाल र मानसिक पीडाले आत्महत्या गर्न सम्म पुग्ने पनि छन् भने अधिकांश पूरक परीक्षा वा अर्को सालको परीक्षाको पर्खाइमा बसेका छन् ।

उपर्युक्त अवस्थाका बालबालिका/परीक्षार्थीलाई कसैले सहयोग गर्नु भन्थो भने उनीहरूको लागि दुइगा खोज्दा देउता मिले जस्तै हुन्छ । शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको खुला विद्यालयसम्बन्धी नीति 'विद्यमान परम्परागत शिक्षाको विकल्पमा पढ्न चाहने गरिब, महिला, अवसरबाट वञ्चित नागरिक आदिलाई शिक्षाको पहुँचभित्र ल्याउन विद्यालय र उच्च शिक्षामा समेत खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीको स्थापना गर्ने' नीतिले खोजेको सहयोग दिन सक्दछ ।

खुला विद्यालय स्थापना र सञ्चालनले विद्यालय जाने अवसरबाट वञ्चित समूह, विभिन्न रोजगारीमा लागि विद्यालयको पढाइ पूरा गर्न असमर्थ युवा, भौगोलिक विकटता तथा सामाजिक एवम् शैक्षिक रूपमा पिछ्छएका महिला पुरुषहरूलाई आवश्यक स्तरीय स्वाध्ययन सामग्री, श्रव्यदृश्य भिडियो सामग्री, क्यासेट तथा रेडियोका माध्यमबाट आफ्नो अनुकूल समय तथा पाठ्यसामग्रीको अध्ययनबाट धारणाको विकास, विषयवस्तुमा स्पष्टता तथा आफ्नो पाठ्यवस्तुबाट मात्र स्पष्ट नभए जति प्रत्यक्ष सम्पर्क कक्षा (contact session) मा शिक्षक, तथा विद्यार्थी विद्यार्थीबीच छलफल, सवातजवाफ तथा अन्तर्क्रियाबाट स्पष्ट हुन्छ । समयसमयमा रेडियो तथा टेलिभिजनबाट प्रसारित पाठहरू तथा प्रमुख विषयहरूमा तयार पारिएका प्रवेशिका परीक्षार्थी सहयोगी सामग्रीले आफूभित्रको कमीकमजोरीलाई सुधार गर्न सघाएको छ । स्थायी शिक्षण सेवामा प्रवेश भएका तर प्राथमिक स्तरको न्यूनतम योग्यता नपुगेका शिक्षकहरूलाई पनि यस कार्यक्रमले सहयोग पुऱ्याउँछ । यसरी खुला विद्यालयको माध्यमबाट प्राथमिक स्तरको न्यूनतम योग्यता नपुगेका शिक्षकहरू, नियमित विद्यालय जानबाट वञ्चित तथा असफल समूहको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्दछ । त्यस्तै प्रकृया थाहा नभएर भौतारिएका बालबालिका तथा युवाहरू पनि सहरका कोठाकोठामा अनियन्त्रित रूपमा खोलिएका ट्युसन सेन्टरले हरेक वर्ष हजारौंलाई प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गराइदिने आश्वासन दिएर बालबालिका तथा युवाहरूलाई अलपत्र र अभिभावकहरूलाई ठगेका थिए (यो वर्ष सुनाइमा आएन) । विविध कारणले विद्यालय जान नसकी खुला विद्यालय प्रणालीको परीक्षार्थीको हैसियतमा प्रवेशिका परीक्षामा सामेल गराउन यस वर्षदेखि शुरु भएकोले ट्युसन सेन्टर र संस्थागत विद्यालयले राम्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण हुने संभावना नदेखेका दसौं वर्ष आफ्नै विद्यालयमा पढेका बालबालिकालाई प्राइवेट परीक्षार्थीको रूपमा सामेल गराउने ठग प्रवृत्ति क्रमशः हराउँदै जाने छ ।

शिक्षकतर्फ

भविष्यका कर्णधारहरूको भाग्य निर्माता भनेको शिक्षक नै हुन् । कुशल कालिगढले मात्र उत्कृष्ट कला सिर्जना गर्न सक्दछ । दक्ष तथा कुशल शिक्षकका शिक्षार्थीले जीवनको प्रत्येक कदममा सफलता पाउँदै जान्छन् । तसर्थ शिक्षकलाई आफ्नो शिक्षणको विषयवस्तुमा गहन ज्ञान तथा नवीनतम शिक्षण विधि एवम् प्रविधिमा तिनीहरू जानिफकार तथा दक्ष हुनु पर्दछ । अत्याधुनिक प्रविधिको कारण ज्ञान प्राप्त गर्न शिक्षकमात्र स्रोत मानिन छोडियो । विद्यार्थीले अन्य स्रोतबाट पनि सिक्न सक्ने भएकोले ज्ञान अद्यावधिक गर्न शिक्षक पनि शिक्षार्थी बन्दै रहनु पर्छ (डा. सुसन आचार्य) को स्थिति छ । अहिलेको स्थितिमा विद्यालय तहमा पूरा तालिम नपाएका शिक्षक अझै ४२ प्रतिशत छन् । तालिम अप्राप्त शिक्षक प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिकमा अझै क्रमशः २३, ३०, ३१ प्रतिशत छ । तालिम पूरा नगरेका र तालिममा नै नबसेका शिक्षकलाई पूरा तालिम प्राप्त बनाउन सक्नु ठूलो उपलब्धि हुनेछ । खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइका उच्चस्तरका स्वाध्ययन सामग्री, श्रव्य तथा श्रव्यदृश्यसहितको सामग्रीहरू, रेडियो तथा टेलिभिजनमार्फत पाठ प्रसारण, अस्पष्ट तथा शङ्का निवारणका लागि टेलि/भिडियो सम्मेलन, सम्पर्क कक्षमा सहजकर्ता तथा सहपाठीहरूबीच अन्तरक्रिया तथा छतफतले शिक्षकले विषयवस्तुसम्बन्धी ज्ञान तथा सीप विकासको गुञ्जायस प्रशस्त रहन्छ । यसका अतिरिक्त दूर शिक्षा ----- ३७

अत्याधुनिक सूचना तथा प्रविधिले दिएको सुविधा इमेल तथा इन्टरनेटको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ र प्रविधि हस्तान्तरणमा हालै प्रयोगमा ल्याएका विधिहरूबारे जानकारी लिई आफ्नो पेसागत दक्षताको लागि प्रयोगमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

तत्कालीन दूर शिक्षा केन्द्रले प्रयोगको रूपमा केही जिल्लामा सञ्चालन गरेको अन्तरक्रियात्मक रेडियो शिक्षा (Dual Audience Interactive Radio Instruction) को शिक्षण सामग्रीले आत्मसात् गरेको शिक्षण विधिले बातबालिका तथा शिक्षक निकै सक्रिय भए र सिकाइमा साँढै सहयोग पुऱ्याउन सकेको एक अध्ययनले पुष्टि गरेको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापक तथा अन्य समूह

शिक्षा व्यवस्थापक, प्रशासक तथा शैक्षिक संस्था सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दै आएका प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी तथा शैक्षिक संस्थाप्रति अनुराग भएका अन्य पेसामा कार्यरत वा सेवानिवृत्त व्यक्तिहरूलाई शिक्षाका समय सापेक्ष नवीनतम नीति, अवधारणा तथा प्रविधिसम्बन्धमा जानकारीमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा ती व्यक्ति वा समूहका व्यक्तिहरू परिवर्तित अवधारणा तथा प्रविधिअनुसार आफ्नो सोच तथा व्यवहारमा परिमार्जन ल्याई शैक्षिक संस्थाको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्दा संस्थाको उद्देश्य प्राप्त गर्न सजिलो पर्दछ । साथै ती समूहको शिक्षासम्बन्धी निरन्तर शिक्षा (Continuing Education) को कारणले प्रबुद्धबर्गमा शिक्षाप्रतिको अग्रगामी दूरदृष्टि बनाउन सघाउँछ । यो समूहमा वयस्क तथा विभिन्न क्षेत्रका अनुभवी व्यक्तिहरू रहने हुँदा समयसमयमा चेतना तथा जानकारीमूलक छापा माध्यमको पाठ्यसामग्री पठाउने, समयसमयमा शिक्षाविद् तथा ती समूहका व्यक्तिहरूबीच रेडियो तथा टेलिभिजनमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । शङ्का उपशङ्का, अस्पष्टता तथा थप जानकारीको लागि इमेल र शिक्षा तथा शैक्षिक व्यवस्थापनसम्बन्धी नयाँनयाँ सिद्धान्त तथा प्रविधि विकास भएको जानकारी तथा सूचना प्रदान गर्न शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले आफ्नो वेबसाइट सञ्चालन गरी ती सामग्रीहरू राखी दिए पछि साधन र सुविधा भएका व्यक्तिहरूले त्यसबाट फाइदा लिन सक्ने छन् ।

निचोड

शैक्षिक संस्थामा आउन नसकेकाहरूको निम्ति शिक्षाको पहुँच दिने, उच्च शिक्षा हासिल गर्न खोज्नेहरूलाई उच्च शिक्षाको अवसर दिने, पेसामा संलग्न व्यक्तिहरूका लागि व्यावसायिक विकास गर्ने मौका दिने र आफ्नो ज्ञान र सीपलाई अद्यावधिक गर्ने अवसर प्रदान गर्ने खुला शिक्षाका चार उद्देश्य (डा. सुसन आचार्य) मध्ये दोस्रो बाहेक तीन उद्देश्य यहाँ सान्दर्भिक रहने र तीन बर्षीय अन्तरिम योजना २०६४-२०६७ ले विद्यालय शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित पिछडिएका समुदाय, जनजाति, महिला आदिका लागि माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्न अवसर वृद्धि गर्नका लागि देशमा खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने रणनीति लिएको परिप्रेक्ष्यमा कक्षा ५ मा ७९ हजार, कक्षा ८ मा ६३ हजार र कक्षा १० मा १७० हजार बातबालिकाहरू हरेक वर्ष असफल भएर बस्दछन् । प्रवेशिका परीक्षामा समेत भई सफलताको शिखर चुम्न नसक्नेहरूको जमात पनि १५० हजारको हाराहारीमा आउँछ । त्यस्तै आंशिक तालिम प्राप्त र तालिम अप्राप्त शिक्षकहरू प्राथमिक तहमा ३८ हजार, निम्नमाध्यमिक तहमा १४ हजार र माध्यमिक तहमा ६ हजार ५ सय रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । यी पछिपरेका बातबालिका र पेसागत दक्षता प्राप्त गर्ने अवसर नपाएका शिक्षकहरूको लागि अवसर प्रदान गर्न सेवा क्षेत्रसमेत क्रमशः विस्तार र प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै नयाँ नेपाल बनाउने सपना साकार गर्नु खुला विद्यालय तथा दूर सिकाइले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

शैजविक (२०६४). खुला विद्यालय सञ्चातनसम्बन्धी कार्यान्वयन पुस्तिका, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

रायोआ (२०६४). तीन वर्षीय अन्तरिम योजना, काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।

आचार्य, सुशन (२०५९). खुला शिक्षालय: प्रसङ्ग र परिवेश, दूर शिक्षा वार्षिक प्रकाशन, भक्तपुर: दूर शिक्षा केन्द्र ।

Khniya, T.R. (2007). **New Horizons in Education in Nepal**, Kathmandu: Nepal .

Kafle, B.D. (2007). **Open Access to Quality Education: Some Prospects and Issues for Nepal**, Distance Education Special Issue, Bhaktapur: NCED.

Wagle, M.P. (2058). **The Proposed Programme to Start Open University in Nepal**, Shiksha, annual publication, Bhaktapur: Curriculum Development Centre,.

CERID (2001). **Evaluation of Pilot: Dual Audience Interactive Radio Instruction for Teacher Training**, Kathmandu: CERID.

HMG Nepal (2002). **Secondary Education Support Programme (SESP) Core Document**.

DoE (2006): **Flash I Report 2063 (2006-07)**, Bhaktapur: Department of Education.

www.soce.com.np

शैक्षिक समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला शैक्षिक अवसरका आवश्यकता एवम् चुनौतीहरू

- भोजबहादुर बलायर *

सारांश

प्रस्तुत लेखमा शैक्षिक समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला सिकाइका सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ । जसमा शैक्षिक समावेशीकरण एवम् दूर तथा खुला सिकाइको परिचय एवम् निरन्तर शिक्षाको लागि दूर तथा खुला सिकाइको भूमिकालाई प्रस्ट्याउने प्रयास गरिएको छ । यसका साथै सामाजिक विकास तथा रूपान्तरणका लागि दूर तथा खुला सिकाइलाई परिवर्तित आवश्यकताको रूपमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । प्रस्तुत अवधारणानुसार समावेशी शैक्षिक विकासका लागि वर्तमान नीति तथा कार्यक्रम तथा यसका चुनौती एवम् समाधानका उपायहरूलाई नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विरलेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

परिचय

राष्ट्रिय मूलप्रवाहीकरण र उन्नतिका लागि शिक्षा साधन र साध्य दुवै हो भन्ने कुरा सबै क्षेत्रबाट स्वीकार गरिएको छ । तर, गरिबी, पछ्यौटेपन, परम्परागत सोचका कारण आम नागरिक विशेषतः महिला तथा निम्न आय भएका र दबिएका परिवारहरूलाई अगाडि बढाउन राष्ट्रको लागि चुनौती बनेको छ । यस लागि मानवजातिका संस्कारगत (Cultural) पक्षहरूलाई परिवर्तन गर्न र परम्परागत सोचभन्दा माथि उठेर संस्कारपरक क्रान्ति (Cultural revolution) गर्नु आवश्यक हुन्छ । जे-जति परिवर्तनका कुरा उठे तापनि हाम्रा सोचहरूभित्र प्रति-उत्पादन (Re-production) ले जबसम्म जरा गाडिरहन्छ, नीतिनिर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका सोचभित्र सङ्केतिक संस्कार (Symbolic culture) को प्रभाव रहिरहेकै हुन्छ ।

वर्तमान अवस्थामा नेपालमा नयाँ परिकल्पना कसरी साकार बनाउने भन्ने बहस सुरु भएको छ । यसका लागि संस्कारगत कुरातिको मात्र नभई परिवर्तन र नयाँ निर्माण र विकासका लागि नयाँ विचारहरूको मन्थन, नयाँ सोचको जन्म, अथवा Cultural Production र साङ्केतिक संस्कारको अन्त्य गर्ने कुरा एक महत्त्वपूर्ण कार्य हो । समाजशास्त्रीय अवधारणाले “बोतल उही रक्सी नयाँ” परिवर्तनको बाधकको रूपमा रहेको अवस्था छ । जसका लागि पुराना सोचहरूको अन्त्य र नयाँ सोचको जन्मको कुरा उठाउनु पर्दछ ।

विरवध्यापी लहरसँगै जन्म भएको सामाजिक न्यायको मान्यतामा आधारित चिन्तनका रूपमा समावेशीकरण (Inclusion) लाई लिने गरिन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा समावेशीकरण एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जसले शैक्षिक पहुँच मात्र स्थापित गर्दै न शैक्षिक गुणात्मकतालाई पनि समान रूपमा अगाडि बढाउन सहयोग गर्दछ । यसका लागि दूर शिक्षा विधि र खुला शिक्षालाई एक वैकल्पिक प्रक्रियाको रूपमा अगाडि बढाइएको पाइन्छ ।

* शाखा अधिकृत, शिक्षा विभाग, भक्तपुर

नेपालका बहुसङ्ख्यक महिला, अल्पसङ्ख्यक जनजाति र पिछडिएको जनसङ्ख्या, जो उमेरका हिसाबले विद्यालय शिक्षाको लागि योग्य छैन, त्यस्ता समूहलाई शैक्षिक पहुँच सुनिश्चित गरी समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला शैक्षिक अवसर बढी महत्त्वपूर्ण रहन सक्दछ। यिनै विषयवस्तुलाई ध्यान दिई प्रस्तुत लेखमा शैक्षिक समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला सिकाइको आवश्यकता पर्नेले प्रयास गरिएको छ।

शैक्षिक समावेशीकरण, दूर तथा खुला सिकाइको परिभाषा

शैक्षिक समावेशीकरणले सिकाइका लागि समान अवसर सिर्जना गर्दछ। यसमा विद्यालय/शिक्षण गर्ने संस्थालाई सामाजिक एकाइको रूपमा विकसित गर्ने कार्य गरिन्छ। यसबाट समाजमा पछाडिपरेका हरेक समूहलाई एकीकृत गर्दै विभिन्न अवसरका माध्यमबाट शैक्षिक मूलप्रवाहीकरण गर्न सहयोग पुग्दछ। यस कार्यमा दूर शिक्षा एक आधारभूत माध्यमको रूपमा उपयोगी हुन सक्छ भने खुला सिकाइले भन्ने सबै सिकाइका मार्गलाई प्रशस्त गर्न सहयोग गर्न सक्दछ। यसर्थ यसको अन्तरसम्बन्ध र महत्त्वका बारेमा जान्नु पूर्व यसको अर्थ बुझ्नु जरुरी छ।

(क) शैक्षिक समावेशीकरण के हो ?

शैक्षिक समावेशीकरण राष्ट्रले विकसित गर्ने लक्ष्य र प्रक्रिया (Goal and Process) दुवै हो। यसले अन्तरनिहित क्षमता प्रस्फुटन गर्न तथा सीप र क्षमता विकास गर्ने शैक्षिक अवसर निर्माण गर्दछ। यसले "सबैका लागि शैक्षिक अवसर" जुटाउने कार्यमा व्यवधान पुऱ्याउने तमाम बाधा व्यवधानलाई सदाका लागि हटाई शिक्षाका विभिन्न तहमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने हुँदा यसलाई एउटा सहयोगी प्रक्रियाका रूपमा स्वीकार गरिन्छ।

शैक्षिक समावेशीकरणको सम्बन्ध अति उत्तम शिक्षण सिकाइ अभ्याससँग छ। यसले विभिन्न आवश्यकता र क्षमता भएका सिकारुहरूका लागि धेरै शैक्षिक उपाय र मार्गहरू खुला गर्दछ। यसरी विभिन्न प्रकारका लचिलो (Flexible) विद्यालय, लचिलो (Flexible) शैक्षिक कार्यक्रम, लचिलो (Flexible) पाठ्यसामग्री, लचिलो (Flexible) समय आदिलाई वैयक्तिक र सामूहिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने गरी सिकाइका मार्ग विकसित गर्ने उपाय नै शैक्षिक समावेशीकरण हो। यो विशुद्ध मेसिनरी फर्मेटबाट दिइने "सुंगा रटाइ सिकाइ पद्धतिको ठिक उल्टो शिक्षण सिकाइ" हो।

शैक्षिक समावेशीकरणको सम्बन्ध विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रम र पाठ्यसामग्रीसँग छ। यदि यी सबै प्रकारका क्रियाकलापमा विभिन्न तहका व्यक्तिहरूको सहभागिता छ ("Lot of hands -on and heads -on") भने त्यहाँ शैक्षिक समावेशीकरणको सम्भावना छ भन्न सकिन्छ। यसको अर्थ शैक्षिक समावेशीकरणले सहभागीताई महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा लिन्छ।

हालका दिनमा विद्यालय शिक्षामा विकसित हुँदै आएको "व्यापारिक अथवा कारखाना मोडेल" (Business or Factory) ले समावेशीको सट्टा असमावेशी (Exclude) कार्य गर्दछ। यी मोडेलहरूले विद्यालयको कक्षागत/तहगत स्तरीकरण गरी सीमित बालबालिकाहरू मात्र उपलब्ध तह/कक्षाको लागि योग्य भएको सावित गरी बहुसङ्ख्यकलाई मनोवैज्ञानिक त्रासमा जीवन बिताउन बाध्य पार्दछ। तर

समाहित विद्यालय एक शैक्षिक दर्शन हो, जसमा सीमित विद्यार्थी मात्र नभई समग्र विद्यालय समुदायलाई सहभागी गरी प्रत्येकको प्रत्येकप्रतिको जिम्मेवारीबोध गराउने कार्य गर्दछ ।

समावेशी शिक्षा शिक्षकले विविधतायुक्त कक्षाका शिक्षार्थीहरूका विभिन्न चाहना, इच्छा र लक्ष्य (alternative expectation and goal) पूरा गर्न प्रयोग गर्ने बहु आयामिक प्रक्रिया नै हो ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न अवधारणाका आधारमा शैक्षिक समावेशीकरणलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- शैक्षिक समावेशीकरण शैक्षिक लक्ष्य र प्रक्रिया दुवै हो ।
- यो सिकाइ र सहभागिताको पूर्वसर्त हो ।
- शिक्षण सिकाइका लागि शैक्षिक अवसरहरू खुल्ला राख्ने प्रक्रिया हो ।
- मसिनरी फर्मेन्टमा आधारित सिकाइ पद्धतिभन्दा फरक र खुला सिकाइ पद्धतिमा आधारित छ ।
- सहभागितामा आधारित प्रक्रिया हो ।
- यो व्यापारिक र उद्योग मोडेलभन्दा ठिक उल्टो छ ।
- यो विभिन्न इच्छा, चाहना र लक्ष्य परिपूर्तिको रणनीति हो ।

(ख) दूर शिक्षा के हो ?

नेपालको वर्तमान अवस्थामा कैयौं विद्यालय समूह वा विद्यालय समूह बाहिरका व्यक्तिहरू शिक्षा प्राप्त गर्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि समयको अभाव, आर्थिक अभाव, पछौटेपन, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक प्रतिबन्धका कारण शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित भइरहेको स्थिति छ । यस्तो अवस्थामा दूर शिक्षा एक अत्यन्त सहयोगी उपाय हुन सक्दछ, जसबाट आम शैक्षिक अवसरका ढोकाहरू खुला गर्न सकिन्छ ।

दूर शिक्षालाई छोटकरीमा शिक्षणको विधिको रूपमा लिने गरिन्छ । अर्थात् शिक्षक र सिकारूको प्रत्यक्ष र स्वाभाविक सम्पर्क हुन नसक्ने अवस्थामा अपनाइने वैकल्पिक शिक्षण प्रक्रिया नै दूर शिक्षा हो । जसमा मुद्रित पाठ्यसामग्री एवम् पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन, टेपरेकर्डर, कम्प्युटर, चिट्ठीपत्र आदि साधनहरूबाट शिक्षण प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ ।

(ग) खुला सिकाइ के हो ?

दूर शिक्षा शिक्षणको एक विधि हो भने खुलाइ सिकाइ विकल्प हो । औपचारिक शिक्षाको पहुँच विस्तार हुन नसकेको अर्थात् पहुँचबाट लाभ लिन नसकेको अवस्थामा शैक्षिक मूलप्रवाहीकरणका लागि यसलाई एक उत्तम विकल्पको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । हालका दिनमा विद्यालयतहको शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्म खुला सिकाइलाई स्थापित गरिसकेको पाइन्छ । जसले आफ्नो योग्यता र क्षमता बढाउन जुन स्थानमा रहेर वा जुनसुकै उमेरसमूहलाई पनि छेकवार लगाउँदैन । यसर्थ शैक्षिक निरन्तरता र मूल प्रवाहीकरणको एक विकल्पको रूपमा यस प्रकारको पद्धतिलाई लिइएको छ ।

नेपालमा दूर तथा खुला सिकाइका माध्यमबाट शैक्षिक समावेशीकरणका प्रयास (हाम्रो विगत र वर्तमान)

- दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइले स्व-अध्ययनका माध्यमबाट व्यक्तिको सिकाइलाई निरन्तरता दिने कार्य मात्र गर्दै न बढ्दो विश्वव्यापीकरणसँगै दिनानुदिन भएगरेका परिवर्तनसँग व्यक्तिको सामिप्यता स्थापित गर्दछ । यस प्रकारको शैक्षिक अवसरको सुरुवात बेलायतबाट भएको भए तापनि हालका दिनहरूमा अन्य विकसित एवम् विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले पनि यसलाई प्रयोगमा ल्याउँदै आएका छन् ।
- औपचारिक शिक्षाको सर्वोपरिता स्थापित नहुनसकेको अवस्थामा एउटा साँगुरो घेराबाट हेरिने दूर तथा खुला सिकाइ पद्धति हालका दिनमा एक जबरजस्त शैक्षिक उन्नतिको माध्यम हुन गएको छ । सिकारुका असीमित चाहना, तबीनतम परिवर्तनशीलता, शैक्षिक उन्नतिमा आइरहने गतिशीलता आदिको ज्ञान निरन्तरताका लागि लोकप्रिय अध्ययनअध्यापनको ढाँचाको रूपमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ आज विश्वभर नै अन्यन्त प्रभावकारी छ । यसको उदाहरणका रूपमा बेलायतको खुला विश्वविद्यालय, चीन कोरियामा सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रम एवम् भारतको इन्दिरागान्धी विश्वविद्यालयले शैक्षिक विकासमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ ।
- नेपालले वि.स. २०३७ सालमा रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिमको सुरुवातसँगै शैक्षिक पद्धतिभित्र दूरशिक्षाको सुरुवात गरेको पाइन्छ । जसबाट शिक्षकहरूलाई १० महिने तालिम प्याकेज रेडियो एवम् स्वअध्ययन सामग्रीको माध्यमबाट प्रशिक्षण गर्ने गरिएको थियो ।
- हालका वर्षहरूमा दूर तथा खुला सिकाइका लागि प्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहसम्मको विभिन्न पाठ्यपुस्तकलाई एकीकृत गरी अध्यापन गर्ने कार्यहरूको थालनीबाट विद्यालय शिक्षामा सुरुवातको प्रयास भएको पाइन्छ । यसबाट विद्यालय शिक्षाबाट बहिर्गमन एवम् कक्षा छोड्ने र दोहोर्न्याउने समस्यालाई समाधान गर्ने देखिन्छ ।
- वि.स. २०४९ को राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनले खुला विश्वविद्यालयको अवधारणालाई जोडदार रूपमा उठाएको छ । यसको फलस्वरूप विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूबाट यसको सुरुवातको थालनी गर्ने प्रतिबद्धता अगाडि बढेको पाइन्छ । नेपाल सरकारको तीनवर्षे अन्तरिम योजनाले समेत यस सम्बन्धमा प्रारम्भिक कार्यको थालनी गर्ने प्रतिबद्धता देखाएको छ । सरकारी प्रतिबद्धता सार्वजनिक भएको अवस्थाका रूपमा यसलाई तिनुपर्छ ।
- दूर तथा खुला सिकाइ शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित रहन गएकालाई एक वैकल्पिक पद्धति एवम् प्रक्रियाको रूपमा अगाडि आएको छ । एकातर्फ नेपालमा हालको आँकडा हेर्ने हो भने, शिक्षामा व्यापारीकरण र औद्योगिक मोडेलको बर्चस्वबाट आम जनतालाई समान शैक्षिक अवसरका लागि अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिबन्ध लगाएको अवस्था छ भने अर्कोतर्फ शैक्षिक क्षतिलाई बढाउन कक्षा दोहोर्न्याउने र कक्षा छोड्ने उच्च दरले ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको छ । विद्यालय शिक्षाको उमेर समूहका ९.१ % बातबाटिका विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित छन् भने करिब ५०% महिलाहरू निरक्षर रहन गएको अवस्था छ । यस समूहका बातबाटिकाका तथा प्रौढहरूलाई

शिक्षामा मूलप्रवाहीकरण गर्ने एक अत्यन्त जटिल विषय बनिरहेको अवस्था विद्यमान छ ।

यसको विकल्पको रूपमा अनौपचारिक, दूर तथा खुला सिकाइलाई अगाडि सारिएको हो ।

विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका, जो शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छन्, त्यस्ता समुदाय तथा समूह र कामदारको रूपमा कार्य गरिरहेका वर्गहरूलाई नियमित शैक्षिक अवसरको विकल्पको रूपमा सिकाइ प्रणालीलाई अगाडि बढाउनु पर्ने र शैक्षिक अवसरलाई समावेशी दृष्टिकोणबाट हेरी त्यस्ता समूहको शैक्षिक विकास गर्ने उद्देश्य लिई दूर तथा खुला सिकाइका कार्यक्रमहरूलाई अगाडि बढाउने प्रयास भएको छ । वर्तमान शैक्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरूमा दूर तथा खुला सिकाइका माध्यमबाट शैक्षिक समावेशीकरणका निम्नानुसारको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- नेपालको अन्तरिम संविधानले शिक्षालाई अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको अवस्था छ । यसबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि हरेक नागरिकलाई शिक्षाको अधिकारबाट पहुँच सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व भए तापनि औपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट मात्र सम्भव नभएको अवस्था छ । यसका लागि शैक्षिक अवसर उपलब्ध गराउने एक उत्तम विकल्पको रूपमा दूर तथा खुला सिकाइलाई अनिवार्य रूपमा अगाडि बढाउनु पर्दछ ।
- तीनवर्षे अन्तरिम योजनाले सबैका लागि समानगुणस्तरको निशुल्क र सर्वसुलभ आधारभूत शिक्षाको प्रत्याभूति गर्नुका साथै सबै तहको शिक्षालाई समतामूलक एवम् समावेशी बनाउने मूल उद्देश्यको अङ्गीकार गरेको छ । जसका लागि जीवनोपयोगी अनौपचारिक शिक्षा, देश सुहाउँदो दूर र खुला शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने नीति अवलम्बन गरिएको छ ।
- शिक्षामा पहुँच सुनिश्चितका लागि दूर तथा खुला सिकाइसम्बन्धी नीतिको व्यवस्था गरेको छ । जसले विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिका र उच्च शिक्षा अध्ययनको पहुँच विस्तारको ढोकाहरू खुला गरी निरन्तर सिकाइ एवम् व्यावसायिक दक्षता विकासमा सामाजिकीकरण र मूल प्रवाहीकरणमा टेवा पुर्‍याउन सक्ने लक्ष्य लिएको देखिन्छ ।
- अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट निरक्षर, प्रौढ विद्यालय पहुँचबाहिर रहन गएका समूह, विद्यालय छोडेका बालबालिकाहरूको समूहलाई लक्षित गरी विभिन्न कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । जसको प्रमुख आशय शिक्षाको पहुँच विस्तार, शैक्षिक अवसर विस्तार एवम् शिक्षामा समावेशीकरण गरी मूल प्रवाहीकरण गर्ने रहन गएको छ । गृहिणी महिलाहरूलाई लक्षित गरी केही नमुना गृहिणी विद्यालयहरू स्थापना भएका छन् जसबाट घरायसी कामकाजमा व्यस्त रहन गएका प्रौढ महिलाहरूले निरन्तर शिक्षाको रूपमा आफ्ना ज्ञान सीप विकास गरी शैक्षिक मूलधारमा सहभागी हुने अवसर प्राप्त गरेको पाइन्छ ।
- अपाङ्ग तथा विशेष प्रकृतिका बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक मूलधारमा ल्याउन विभिन्न छात्रवृत्तिको व्यवस्था, आवश्यक विद्यालयहरूको स्थापना, स्रोतकक्षा सञ्चालन, समाहित विद्यालय स्थापना जस्ता पक्षहरूले पहुँच विस्तारमा सहयोग गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न शैक्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा रहन गएको भए तापनि विशेषतः यी कार्यहरू शैक्षिक पहुँच विस्तारमा मात्र सीमित छन् । शैक्षिक समाहितीकरणले अवसरका अतिरिक्त गुणात्मकतालाई प्राथमिकता दिन्छ । यसका लागि विभिन्न उपज एवम् प्रक्रियाहरू अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ । जसमा खुला तथा दूर सिकाइलाई एउटा विकल्पको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । तर यसको गुणात्मकतामा सधैं प्रश्न चिह्न रहने हुँदा यो बाटोलाई अवलम्बन गर्ने नीतिगत प्रावधानमा मिश्रित प्रणालीलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ, जुन हालको नीतिगत एवम् कार्यक्रमगत पक्षहरूमा स्पष्टसँग उल्लेख भएको पाइँदैन ।

शैक्षिक समावेशीकरणका लागि दूर तथा खुला सिकाइको उपयोगमा आइपर्ने चुनौती र समाधानका उपाय शैक्षिक समावेशीकरणका लागि औपचारिक शैक्षिक माध्यमका अतिरिक्त विभिन्न अनौपचारिक उपायहरू अवलम्बन गर्ने नीति तथा कार्यक्रम रहे तापनि यसको उपयोगसँगै हालको अवस्थासम्ममा निम्नानुसारका चुनौतीहरू रहन गएको पाइँन्छ :

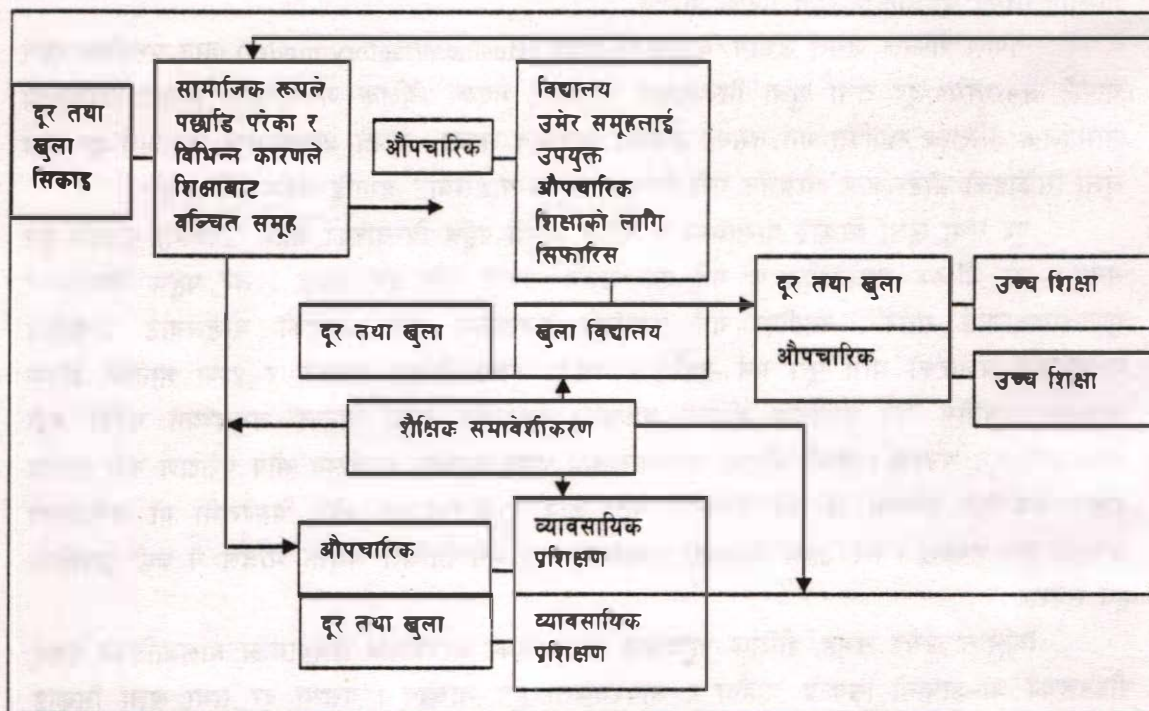
नेपाल शैक्षिक जगत् उद्योग/कारखाना ढाँचा (Business/factory model) बाट प्रभावित रहन गएको अवस्थामा दूर तथा खुला सिकाइबाट उत्पादन भएका शैक्षिक जनशक्तिले समान किसिमको सामाजिक अस्तित्व स्थापित गर्न नसक्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ । यस्तो अवस्थालाई कम गर्न दूर तथा खुला सिकाइको मोडेललाई परिवर्तन गरी मिश्रित संयुक्त मोडेलबाट अगाडि बढ्नु पर्ने हुन्छ ।

दूर तथा खुला सिकाइ वास्तवमा नै नेपाल जस्तो पहुँच विस्तारका लागि उपयोगी माध्यम हुन सक्छ । यो शैक्षिक समावेशीकरण गर्ने एक उत्तम उपाय पनि हुन सक्छ । तर पहुँच विस्तार र गुणात्मकतालाई सँगसँगै स्थापित गर्न नसकेको अवस्थामा यस प्रकारको मोडेलबाट उत्पादित जनशक्तिले बजारको माग पूरा गर्न सक्दैन । यसका लागि शैक्षिक विकास र प्राप्त ज्ञानको दैनिक जीवनमा उपयोग गर्ने प्रयोगिक सीपमा आधारित दूर तथा खुला सिकाइ अवलम्बन गरेमा बढी प्रभावकारी हुन सक्दछ । जस्तै चीनमा कृषकहरूलाई प्राप्त ज्ञानका आधारमा सीप परीक्षण गरी "हरित प्रमाण पत्र" दिने प्रचलन छ भने नेपालमा पनि कृषि र परम्परागत सीप विकासमा यो अवधारणा उपयुक्त हुन सक्दछ । तर उच्च शिक्षाको गुणात्मकतामा भने मिश्रित संयुक्त मोडेल नै बढी उपयोगी हुन सक्दछ ।

विभिन्न उमेर समूह, शैक्षिक पहुँचबाट टाढा रहेका सामाजिक समुदायका बातबाटिका एवम् प्रौढहरूका आ-आफ्नो सिकाइ चाहना र आवश्यकता हुन जान्छन् । यसमा दूर तथा खुला सिकाइ एकीकृत गर्ने र सामाजिकीकरण गर्ने उपाय हुन सक्दछ किनकि यस प्रकारको सिकाइमा सिकारुले प्राप्त स्वअध्ययन साधनको प्रचुरमात्रामा उपयोग गर्ने हुन्छ । तर यसको चुनौतीको रूपमा विभिन्न आवश्यकता भएका समूहका लागि आवश्यक पाठ्यसामग्री र सामग्री स्रोतसमक्ष पुऱ्याउन प्रस्तुतिका विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्नु हो । यसका लागि दूर तथा खुला सिकाइ एक मात्र त्यस्तो साझा स्थल हुन सक्दछ जसबाट विभिन्न क्षेत्र, वर्ग, जातजाति विशेष सामग्री विकास एवम् स्व-अध्ययनको वातावरण सिर्जना गरी निरन्तर सिकाइ र सिकाइका लागि प्रमाणीकरण गरी शैक्षिक विकासमा सहयोग पुग्न सक्दछ ।

सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक विविधता भएको समाजमा शिक्षाको एउटै माध्यमबाट शिक्षा सिकाइ गर्दा आमनागरिकका आकाङ्क्षा परिपूर्ण हुन नसक्ने अवस्था विद्यमान छ । यसका लागि अनौपचारिक र दूर तथा खुला सिकाइलाई एक आपसको सहयोगी प्रक्रियाको रूपमा अवलम्बन गरेमा समावेशी शैक्षिक अवसरका साथै गुणात्मकता विकासमा सहयोग पुग्न जाने हुन्छ । जो दूर तथा खुला सिकाइको चुनौती र अवसर दुवैको रूपमा लिन सकिन्छ ।

राष्ट्रको गरिबी, आन्तरिक द्वन्द्व, दुर्गम एवम् भौगोलिक विकटताजस्ता विभिन्न पक्षहरूले गर्दा कुल जनसङ्ख्याको धेरै प्रतिशत व्यक्तिहरू निरन्तर शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित रहन गएका छन् । यसले शैक्षिक समावेशीकरणका लागि ठूलो चुनौती थपेको छ भने दूर तथा खुला सिकाइप्रतिको गुणात्मकता र यसको संरचनागत विकासले पूर्णता नपाएको अवस्थामा समावेशीकरण लागि दूर तथा खुला सिकाइ उपयुक्त मार्गचित्र हुँदाहुँदै पनि आफैँमा चुनौतीको रूपमा खडा भएको अवस्था छ । जसका लागि निम्न अनुसारको उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

दूर तथा खुला सिकाइका माध्यमबाट शैक्षिक समावेशीकरण गर्ने अर्को चुनौतीको रूपमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीहरूको निर्माण वैयक्तिक/जातिगत/क्षेत्रगत/संस्कारगत विभिन्नता र आवश्यकता आधारित हुने हुँदा ज्यादै महँगो र सिकारुको असीमित आवश्यकता परिपूर्ति गर्न नसकिने आवश्यक पाठ्यसामग्री तयारी र लागू गर्ने सम्बन्धमा लचकता दिनु पर्ने हुन जान्छ भने सीप परीक्षणबाट स्तरीयताको सर्टिफिकेट उपलब्ध गराउँदै जानु पर्दछ ।

निष्कर्ष

शिक्षालाई आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चिताप्रतिको प्रतिबद्धतासँगै शैक्षिक समावेशीकरणको जन्म भएको पाइन्छ । प्रत्येक सिकारूलाई शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार छ, जसलाई वैयक्तिक विभिन्नता र वैयक्तिक अनुभवहरूसँग समायोजन गरी उपलब्ध गराउनु पर्दछ । शिक्षाको मूलधारमा आउन नसकेका विशेषतः महिला, गरिब र जातजातीय पछ्यौटेपन, भाषिक समस्याबाट प्रभावित, दुर्गममा रहेका, शारीरिक अपाङ्ग आदि समूहलाई समाजमा अन्य वर्ग सरह उत्थानको लागि शैक्षिक समावेशीकरणलाई प्रतिफल र गतिशील प्रक्रिया (Outcome and dynamic process) को रूपमा लिने गरिन्छ । नेपालको परिप्रेक्षमा शैक्षिक समाहितीकरण आफैमा एक जटिल प्रक्रियाको रूपमा रहन गएको छ । यसमा मुख्यतया : स-साना सामाजिक संरचनाभित्र विविधतायुक्त सामाजिक आर्थिक परिवेशहरू विभिन्न समुदायभित्रका उपसमूहहरूको आवश्यकता पूरा गरी समावेशीकरण गर्न एक चुनौतीको रूपमा रहन गएको छ ।

विभिन्न कारणबाट समाजको पछ्यौटेपनको दर्जाको रूपमा स्थापित मूल्य र मान्यताहरूलाई परिमार्जन गर्दै प्रत्येक व्यक्तिको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नका लागि विभिन्न प्रकारका शैक्षिक प्रविधि र वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बन नेपाल जस्तो विविधतायुक्त समाजको लागि अति नै आवश्यक छ । प्रस्तुत प्रसङ्गमा दूर तथा खुला सिकाइ एक विधि र वैकल्पिक उपाय हुन सक्दछ । जसका लागि यस प्रविधिते निम्नानुसारको प्रश्नको जवाफ दिन सक्नुपर्दछ :

- के विविधतायुक्त समाजको आवश्यकता समेट्ने गरी सिकाइ सामग्री पाठ्यक्रमको निर्माण गर्ने र स्व:अध्ययनका लागि उपलब्ध गराउन सकिने हुन्छ ?
- के विविधतायुक्त समाजका चाहना परिपूर्ति गर्न दूर तथा खुला सिकाइ केन्द्रहरू स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्न सकिन्छ ?
- के विविधतायुक्त समाजका लागि आवश्यक पर्ने विविध शैक्षिक प्रविधि प्रयोग गर्न सकिन्छ ?
- के ग्रामीण तहमा र विभिन्न जातजातिहरूको आफ्नो पहिचानको रूपमा रहन गाउँस्तरका परम्परागत सीपहरूको विकास र प्रमाणीकरण (certificate) गरी राष्ट्रिय अन्तरराष्ट्रिय श्रमवजारसँग प्रतिस्पर्धी बनाउन सकिन्छ ?
- के दूर तथा खुला सिकाइबाट शैक्षिक सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा क्रान्तिकारी परिवर्तन गरी समावेशी समाजको निर्माण गर्न हालको संरचना, स्रोत, साधन एवम् संस्कारगत सोचहरूबाट सम्भव छ ?

नेपालको विशिष्ट पहिचान नै सामाजिक विविधता र विविधता बीचको एकता हो । विविधता बीचको आ-आफ्नै पहिचानका साथै समावेशी समाजको रूपमा स्थापित हाम्रा मूल्य र मान्यताहरू ज्यादै प्रशंसनीय छन् ! परापूर्वदेखि हाम्रा अग्रजहरूबाट स्थापित सामाजिक विकृतिका नाममा केही वर्ग र जातीय प्रभुत्वको हस्तक्षेपबाट नकारात्मक परिमाणहरू देखिए तापनि हाम्रा सिकाइहरू ज्यादै उत्कृष्ट नै छन् भन्दा फरक नपर्ला । यही धरातलमा उभिएर नयाँ परिवर्तित समावेशी समाजको अवधारणालाई

फलभूत बनाउन दूर तथा खुला सिकाइलाई माध्यम र वैकल्पिक उपायको रूपमा अगाडि सार्दा शैक्षिक पहुँचका दृष्टिकोणबाट अलग समूहलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न ज्यादै सहयोगी हुन सक्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

शैजविके (२०६३). खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

शिवि (२०६४). कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, भक्तपुर: शिक्षा विभाग ।

काकियस (२०६३). नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, काठमाडौँ: कानून किताव व्यवस्था समिति ।

रायोआ (२०६४). त्रिवर्षीय मध्यावधि योजना, काठमाडौँ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।

Dyke, Ray van, et.al. (1995). How to Build and Inclusive School Community.

शिक्षामा सूचना र सञ्चार प्रविधि

- डा. रामस्वरूप सिन्हा*

अवधारणा

सूचना तथा सञ्चार सेवाहरूको पहुँच व्यापक, बृहत्तर र विस्तारित रूपमा उपभोक्ताहरूसम्म पुऱ्याउन कम्प्युटर तथा इन्टरनेटमा आधारित प्रविधि नै सूचना सञ्चार प्रविधि (Information Communication Technology-ICT) को सामान्य परिभाषा हो । यसले टेलिफोन, कम्प्युटर, इन्टरनेटतर्फ अनेक साधनहरूबाट जस्तै विषयवस्तु, फोटो, आवाज तथा भिडिओका सेवाहरू समेत प्रदान गर्दछ । यसले सूचनाको सङ्कतन, वितरण, विश्लेषण तथा प्रशोधन (Processing) गर्ने प्रणालीलाई सक्षम बनाई प्राप्त सूचना तथा परिस्थितिलाई समायोजनयोग्य बनाउने कार्य गर्दछ । यति भएर पनि विकाससँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई समाधान गर्न भने यसले आफूसँग भएको विषयवस्तुलाई मुख्य आधार बनाउँछ । ICT ले स्वचालित रूपमा सूचनाको सिर्जना र प्रवाह गर्दैन र यसको सत्यतालाई समेत जाँच गर्दैन । अझै पनि यो मानवीय प्रयासको विषय रहेको छ । यस आधारमा नयाँ ICT क्रान्तिलाई तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ ।

- क) कम्प्युटिङ (Computing)
- ख) सञ्चार (Communication)
- ग) इन्टरनेट (Internet)

विकासशील देशहरूमा ICT ले उर्ध्वीय (Vertical) र क्षितिजीय (Horizontal) सन्दर्भ राख्दछ । उर्ध्वीय रूपमा ICT ले आफ्नो क्षेत्र आफै तयार गर्दछ । मानवीय संसाधन, सक्षमता, सम्मिश्रण, सफ्टवेयर र प्रोग्रामिङ तथा नेटवर्किङको स्थापनाले ICT लाई सबै देशहरूमा दिगो बजारको स्थापनामा सहयोग गर्ने आधारका रूपमा लिइएको छ । विश्वभरि नै इन्टरनेट, वेबलगायत विद्युतीय सरकार (e-governance) विद्युतीय उद्योग (e-commerce) को क्षेत्रविस्तारले गर्दा ICT को बजारले झन् ऊर्जा प्राप्त गरिरहेको छ । क्षितिजीय (Horizontally) रूपमा यसले पर्यटन उद्योग, व्यवसाय, दूर-औषधी (Tele-medicine), कृषि विस्तार सेवा, शिक्षा विकास तथा विस्तार सञ्जाल, रोजगारी तथा गरिबी निवारणमा छिटो, छरितो र विश्वसनीय सेवा प्रवाह गर्दछ । जसले गर्दा विकासशील राष्ट्रहरूका खासगरी दुर्गम, ग्रामिण र पातलो वस्ती भएका क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने करोडौँ मानिसहरू लाभान्वित भइरहेका छन् । (ADB, 2003)

शिक्षामा ICT को प्रयोगतर्फ दृष्टि दिँदा के देखिन्छ भने गरिबहरूको शिक्षामा पहुँच र मानवीय पुँजी निम्न रहन्छ साथै साक्षरताको प्रतिशत आशातितभन्दा पनि कम रहन्छ । गरिबहरूलाई गरिबीको घेराबन्दीबाट उकास्न एउटा मात्र मूल बाटो शिक्षाद्वारा मानवीय पुँजीको विकास हो । शिक्षा औपचारिक र अनौपचारिक दुवै पद्धतिबाट प्रदान गरिन्छ । औपचारिक शिक्षाले परम्परागत शैक्षिक संस्थाहरूलाई सङ्केत गर्दछ र यसलाई औपचारिक दूर शिक्षाको विभिन्न मोडबाट शिक्षार्थी समक्ष पुऱ्याइन्छ भने अनौपचारिक शिक्षा युवा र वालिगहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सान्निभिक हुन गएको छ ।

* कार्यकारी निर्देशक, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर

सोही सन्दर्भमा परम्परागत रूपमा समुदाय र धार्मिक संस्थाहरूद्वारा प्रदान गरिने साक्षरता कार्यक्रम गरिबहरूको शिक्षा आवश्यकता परिपूर्तिको एउटा सशक्त माध्यम हो र यसका लागि दूर शिक्षा प्रणाली एउटा शक्तिशाली संयन्त्र हुन सक्दछ । विभिन्न देशहरूमा रेडियोको माध्यमद्वारा दूर शिक्षा ऐतिहासिक रूपमा सशक्त संयन्त्र बनेको छ र यसैको सेरोफेरोमा ICT निर्माण भइरहेको छ । साथै दूर शिक्षाले आधुनिक क्षेत्रमा काम गर्ने कामदारहरूका लागि महत्त्वपूर्ण अवसरहरू प्रदान गर्दछ । (Quabria, and Tschang 2001)

शिक्षा अभ्यासमा प्रविधि निर्भरता तथा यसको प्रभाव अन्य क्षेत्रमा भन्दा भिन्न नै देखिन्छ । यसलाई बृहत्तर रूपमा तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- (क) सेटेलाइट (Satellite) तथा अन्य परम्परागत मोडद्वारा दूर शिक्षा (यसले परम्परागत विषयवस्तुलाई वाघन पद्धतिद्वारा प्रस्तुत गर्दथ्यो र सिकारु मुक्त स्रोत मात्र हुन्थ्यो)
- (ख) Web-augmented Learning (यसअन्तर्गत स्तरीय विषयवस्तुलाई Web का माध्यमद्वारा शिक्षा सेवा प्रवाह गरिन्छ र यसले विद्यार्थीहरूको चाहनाअनुसारको सिकाइ अवसर दिन्छ ।)
- (ग) ICT मा आधारित आधुनिक सिकाइ वातावरण (More Advanced ICT-enabled Learning Environment): यसले नयाँ शिक्षा प्रविधि र विषयवस्तुलाई नयाँ ढाँचाबाट प्रस्तुत गर्दछ र सिकाइको क्षेत्रमा नयाँ वातावरणको सिर्जना गर्दछ । (These Online Educational Systems may be Supplemented or Supported by Access to Web Resources, E-Mail, and Other Communications and Collaborative Environments) अतः दोस्रो र तेस्रो मोड औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षा दुवैका लागि उपयुक्त देखिन्छ । (Quabria, and Tschang 2001)

समष्टिगत रूपमा शिक्षा प्रविधिले मानिसको ज्ञान, विभिन्न स्रोत र साधनहरू, शक्तिका स्रोतहरू एवम् अन्य प्राकृतिक घटना र संसाधनको उपयोग गर्दछ । साधन र माध्यममा परिमार्जन गर्दै शैक्षिक लक्ष्य प्राप्त गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ र शिक्षणका प्रमुख तत्वहरू, जस्तै -विषयवस्तु, सञ्चार र पृष्ठपोषणको व्यवस्था गर्दछ । यसले शिक्षण र सिकाइबीच निकटतम सम्बन्ध स्थापित गर्दछ र सिकाइका वैज्ञानिक र आधुनिक सिद्धान्तहरू (Scientific and Modern Theories) को प्रयोग गर्दछ र सिकाइउपलब्धि (Learning Achievements) लाई उच्च बनाउँछ । अन्ततः शैक्षिक प्रविधिको मुख्य उद्देश्य भनेको मानिसको सोचाइ र चिन्तनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याई द्रुतगतिमा सामाजिक परिवर्तन ल्याउनु हो ।

अहिले विश्वभरि नै शैक्षिक प्रविधि साधनबाट पद्धतिर्तर्फ (Educational Technology from Tools to System) अग्रसर भइरहेको छ । परम्परागत धारणामा शैक्षिक प्रविधिलाई यन्त्र प्रविधि (Tool Technology) का रूपमा हेरिन्थ्यो । श्रव्यदृश्य सामग्रीहरू फिल्म, टि.भी., टेपरेकर्डर, प्रोजेक्टर, हार्डवेयर र सफ्टवेयरलाई शिक्षकले कक्षाकोठामा समस्या समाधानका लागि यन्त्र प्रविधिको रूपमा प्रयोग गर्दथ्यो । यस्ता यन्त्र प्रविधिको मुख्य काम यथास्थितिको पक्षपोषणबाहेक अरु केही भएन । यथास्थितिलाई समायोजन गर्दै जाँदा ठूलो सङ्ख्यामा शिक्षक तथा विद्यार्थीको संलग्नता रहने अपेक्षा थियो तर त्यस्तो हुन सकेन । यसले शिक्षक र विद्यार्थीको चाहनालाई समेत परिपूर्ति गर्न सकेन । यसको प्रमुख कारकतत्त्वको रूपमा अधिकतम मूल्य र उपकरणको अविवशनीयता, उपकरणको अभाव,

अपर्याप्तता, सफ्टवेयरको अभाव, सामग्री विकास र विकासका लागि प्रोत्साहन र सैद्धान्तिक ज्ञानको अभाव तथा शिक्षकहरूमा सीपको कमी नै थियो ।

केही दशकदेखि कक्षाशिक्षणमा जटिल यन्त्रको प्रयोगका साथै प्रोग्राम सिकाइ (Program Learning) तथा लघु कम्प्युटर (Micro Computer) र शैक्षिक सामग्री आउन थालेका हुन् तर यसको निरन्तर प्रयोगले पनि सिकाइको मात्रा र गुणस्तर (Quantity and Quality of Learning) मा खासै परिवर्तन आउन सकेन । यसले गर्दा शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको रणनीतिभन्दा पनि समष्टिगत रूपमा प्रणाली उपागमलाई अधि सार्न थालिएको छ । यन्त्र प्रविधिभित्र Chalk र Talk मा अल्झिएको पद्धति श्रव्यदृश्य सामग्री (Audio-Visual Aid) मा सीमित नरही अंश (Part) लाई पूर्ण प्रणाली (Whole System) तर्फ डोर्‍याएको छ । विभिन्न तालिम प्रतिष्ठानहरूमा यन्त्र प्रविधिले अझै पनि स्वतन्त्र अस्तित्व राखेको छ तर पनि प्रणाली प्रविधि (System Technology) ले यन्त्र प्रविधि (Tools Technology) माथि अधिपत्य कायम गर्दैछ । (Kafle et.al.2061)

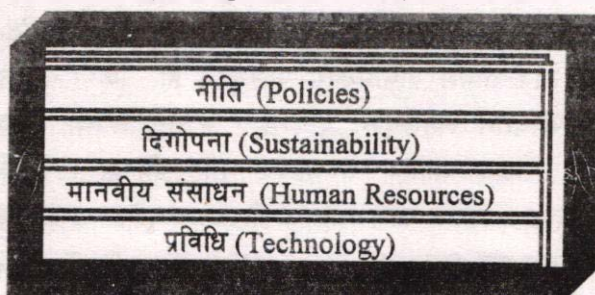
शिक्षामा ICT को एकीकरण निम्न अवस्थामा गर्न सकिन्छ :

- (क) नीति/रणनीति र योजना तर्जुमा
- (ख) शिक्षक तालिम
- (ग) कक्षाकोठा शिक्षण
- (घ) शासन र शिक्षा व्यवस्थापन

(क) नीति/रणनीति र योजना तर्जुमा (Policy/Strategy and Plan Formulation)

प्रशासन तथा अन्य क्षेत्रमा समेत ICT लाई कार्यान्वयनमा ल्याउन र एउटा सूचनामूक्तक समाजको निर्माण गर्न चार स्तरमा रणनीतिको समष्टिगत पहुँच हुनुपर्दछ । प्रथमतः नीतिगत तहमा एउटा सर्वमान्य व्यावहारिक ढाँचा सरकार र संस्थाहरूलाई निर्देशित गर्ने, दोस्रो: प्रणालीको सुनिश्चितताका लागि आर्थिक व्यवस्थापन, तेस्रो: प्रणालीलाई मानिसले मरम्मत-सम्भार गर्न सकोस् भन्नका लागि मानवीय संसाधनको विकास महत्त्वपूर्ण हुने र चौथो: ठाउँ, संस्कृति तथा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने उपयुक्त प्रविधि हुनुपर्ने । (ADB, 2003) । यस कुरालाई निम्न कार्यढाँचाद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ :

रणनीतिक कार्यढाँचा (Strategic Framework)

स्रोत : (ADB, 2003)

शिक्षामा ICT को प्रयोगसम्बन्धी राज्यको नीति र रणनीतिले निम्न क्षेत्रमा प्रभाव पार्दछ :

- कानुनी कार्यढाँचा (Legal Framework)
- नियमन कार्यढाँचा (Regulatory Framework)

अतः ICT Plan निम्न क्षेत्रमा सक्रिय रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्छ:

- शिक्षा क्षेत्रको योजनामा
- कृषि क्षेत्रको योजनामा
- स्वास्थ्य क्षेत्रको योजनामा
- वातावरण क्षेत्रको योजनामा
- सैनिक क्षेत्रको योजनामा
- पूर्वाधार निर्माण योजनामा
- वित्तीय क्षेत्र योजनामा
- उद्योग/व्यवसायको क्षेत्रमा

(ख) शिक्षक तालिममा ICT

गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षक योग्यता/तालिमलाई विश्वव्यापी रूपमा नै एउटा महत्त्वपूर्ण सूचकका रूपमा लिने गरिएको छ । योग्य र तालिम प्राप्त शिक्षक कक्षाकोठामा प्रभावकारी र अर्थपूर्ण शिक्षण गर्न सक्षम हुन्छन् । बालमनोविज्ञानमा आधारित र व्यक्ति विभिन्नतालाई दृष्टिगत गरी र कक्षाकोठालाई समाहित (Inclusive) बनाई वैज्ञानिक शिक्षण विधि र शिक्षाशास्त्रको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी बालकेन्द्रित शिक्षण गर्न तालिम प्राप्त शिक्षक सक्षम हुन्छन् । तर तालिम आफैमा प्रभावकारी र गुणस्तरीय हुन सकेन भने त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव रौक्षिक गुणस्तर र अप्रत्यक्ष प्रभाव शिक्षा प्रणालीको सक्षमता (Efficiency) मा पर्दछ । त्यसैले तालिमले शिक्षकहरूको संज्ञान (Knowledge) सीप (Skill) मा अभिवृद्धि तथा अभिवृत्ति (Attitude) अर्थात (KSA) मा परिवर्तन ल्याउँछ । खास गरी विकासशील र अल्पविकसित देशहरूमा तालिमले शिक्षकहरूको ज्ञान-सीपमा परिवर्तन ल्याए पनि अभिवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउन नसक्दा तालिमद्वारा प्राप्त शिक्षण सीपहरू कक्षाकोठामा पूर्ण रूपमा चित्रण हुन नसकिरहेको अवस्था विद्यमान नै छ । तसर्थ ज्ञान र सीपभन्दा मनोवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउनु मुख्य चुनौति हो कि भन्ने सोच अगाडि बढेको छ । अतः KSA बाट ASK अर्थात ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिबाट अभिवृत्ति, सीप अनि मात्र ज्ञानले प्राथमिकता पाउनुपर्ने हो कि ? अर्थात मुख्य चुनौति भनेको शिक्षकहरूको मनोवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । सूचना सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोगले गुणस्तरीय र प्रभावकारी शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसले शिक्षकहरूमा तीनओटा 'टी' (T) को प्रत्याभूति दिन्छ । त्यस्तो खाले तालिम सीपको समुचित प्रयोग कक्षाकोठामा हुन सक्ने बढी सम्भावना रहन्छ भन्ने अवधारणा Colombo Plan Staff College for Technical Education (CPSCTE) फिलिपिन्सले अगाडि सारेको छ, जुन निम्न अनुसार छ :

T = Teaching Mind (मस्तिष्कलाई शिक्षण)

T = Touching Heart (हृदयस्पर्शी शिक्षण)

T = Transform into life (जीवनमा परिवर्तन ल्याउने शिक्षण)

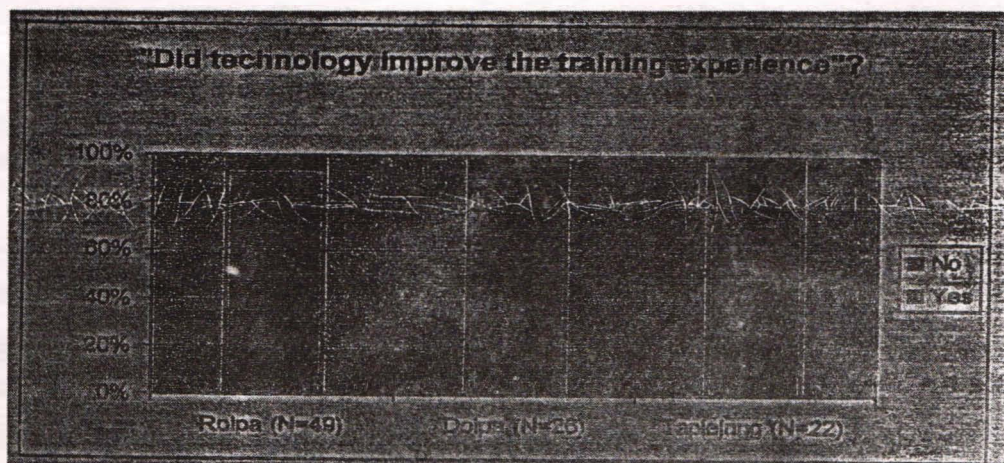
अतः उपर्युक्त तथ्यहरूले के देखाउँछन् भने ICT को प्रयोगद्वारा शिक्षक तालिम प्रदान गर्दा सिकाइको सम्पर्क सिधै मस्तिष्कसँग हुन्छ र यो हृदयस्पर्शी हुन्छ जसको प्रभाव सिधै जीवन पद्धतिमा पर्दछ भन्नुको अर्थ प्रभावकारी र अर्थपूर्ण कक्षाशिक्षण हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । यसलाई तलका बुँदाद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ:

- शिक्षक तथा कक्षाकोठा शिक्षणमा ICT को प्रभावकारी समन्वय (Prives of Effective Integration of ICT into Classroom Teaching - Teachers)
- परिवर्तन र सिकाइका लागि उत्प्रेरण (Motivation to Change and Learn)
- उच्चस्तरीय शिक्षण सीप (Advanced Teaching Skills)
- सैद्धान्तिक शिक्षण मोडहरूलाई बालकेन्द्रित सक्रिय शिक्षण अभ्यासमा परिणत गर्न सक्षम (Ability to Translate Theoretical Instructional Modes into Active Student Centered Teaching Practice)
- आधारभूत कम्प्युटर सीप तथा ICT तर्फ सकारात्मक सोच (Basic Computer Skills and Positive Attitude Toward ICT)
- स्थानीय उपयुक्त विषयवस्तुको विकास गर्ने क्षमता (Capacity to Develop Locally Appriate Content)
- विद्यार्थी मूल्याङ्कन, शिक्षण अभ्यास तथा शिक्षक-मूल्याङ्कनबीच अन्तरसम्बन्ध (Alignment between Student Assessment, Instructional Practice and Teacher Evaluation)
- एकीकृत, निरन्तर पेसागत विकास (Integrated, Ongoing Professional Development)

नेपालमा शिक्षक तालिमको अवस्थातर्फ दृष्टिपात गर्दा औपचारिक रूपमा शिक्षक तालिमको सुरुआत वि. सं. २००४ सालमा काठमाडौँमा स्थापना गरिएको आधार शिक्षा (Basic Education) अन्तर्गत आधार शिक्षक शिक्षण केन्द्र (Basic Teacher Training Centre) बाट सुरु भयो र वि.सं. २०१४ साल भाद्र १४ गते यसलाई राष्ट्रिय शिक्षक शिक्षण केन्द्र (National Teacher Training Centre) का रूपमा परिणत गरियो । तर दूर शिक्षा कार्यक्रमको प्रारम्भ भने सर्वप्रथम वि.सं. २०१४ सालमा कलेज अफ एजुकेशनको प्रौढहरूका लागि प्रसारणबाट भयो । वि. सं. २०३० साल बैशाख १० गते देखि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा आधारित विषयवस्तु प्रसारण गरियो, जो स्कुल प्रसारणको इतिहासमा पहिलो कदम थियो । यसै क्रममा रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम आयोजना यु. एस. एड (USAID) को सहयोगमा २०३५ सालदेखि सुरु भयो र २०३७ साल भाद्र ४ गतेदेखि उक्त तालिम कार्यक्रम औपचारिक रूपमा प्रारम्भ भएको थियो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ को प्रतिवेदनअनुसार २०५० सालमा 'दूर शिक्षा केन्द्र' को स्थापना भयो । २०६१ सालदेखि सो दूर शिक्षा केन्द्र बृहत्तर शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (National Centre for Educational Development (NCED) मा गाभियो र हाल सोही केन्द्रमार्फत् दूर शिक्षासम्बन्धी सबै कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । यस कार्यक्रम

अन्तर्गत प्राथमिक शिक्षक तालिमलाई तीन चरणमा विभाजन गरिएको छ र यसमध्ये दोस्रो चरणको ५ महिनाको तालिम र सक्षमतामा आधारित निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक तहको दोस्रो चरणको ५ महिनाको तालिम पनि दूर शिक्षाका माध्यमबाट सञ्चालन गरिन्छन् (दूर शिक्षा, २०६४)। यी कार्यक्रमहरू रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन, फोनिङ्ग, भिडियो कन्फरेन्सिङ्ग तथा इन्टरनेटको प्रयोगद्वारा सम्पन्न गरिन्छन्। हाल नेपालका करिब ७५ प्रतिशत शिक्षकहरू तालिम प्राप्त छन्। तालिम सञ्चालनमा LCD, Computer, T.V., Internet, E-mail प्रविधिहरूको व्यापक प्रयोग हुने गरेको छ। सोही क्रममा एसियाली विकास बैंक (ADB) ले शिक्षामा सूचना सञ्चार प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग सम्बन्धमा मङ्गोलिया, सामोआ, बङ्गलादेश तथा नेपालमा मामला अध्ययन (Case Study) गराइएको थियो। खास गरी नेपालका दुर्गम जिल्लाहरू रोल्पा, डोल्पा, तथा ताप्लेजुङ्गमा NCED को समन्वयमा सो अध्ययन भएको थियो। त्यसमा त्यहाँका खास गरी मोबाइल शिक्षक तालिमको प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीमा प्रविधि संसाधनको प्रयोग गरेपश्चात् “के प्रविधिले सिकाइ अनुभवहरूमा सुधार गर्ने कुरामा विश्वस्त हुनुहुन्छ?” भन्ने प्रश्न सोधिएको थियो। रोल्पाका करिब ९५ प्रतिशत, डोल्पाका ८५ प्रतिशत, तथा ताप्लेजुङ्गका ७० प्रतिशत सहभागीहरूले ‘हो’ मा उत्तर दिएका थिए। जो तलको रेखा चित्रमा प्रस्तुत छ:

स्रोत: Pouzevara, S. and Parajuli, B (2007)

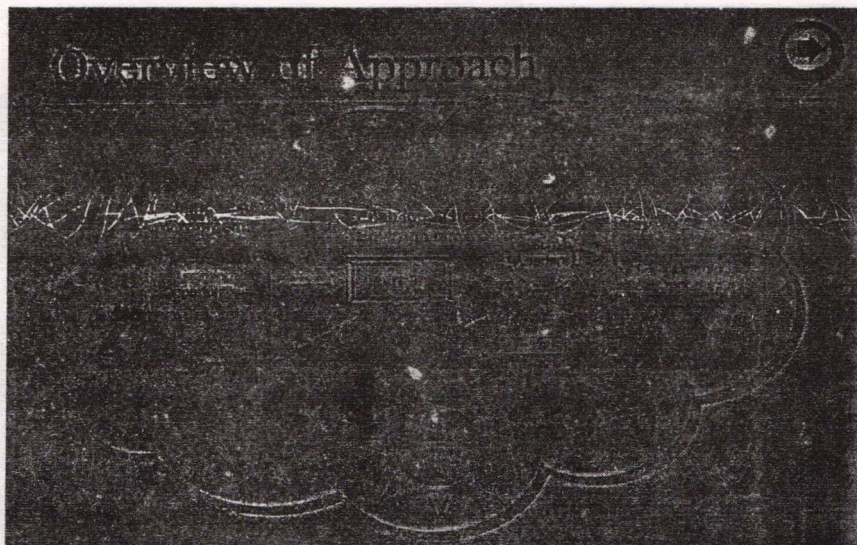
(ग) कक्षाशिक्षणमा ICT (ICT in Classroom Teaching)

सार्क मुलुकहरूमा विद्यार्थी/कक्षासम्म ICT को प्रयोगका साथसाथै खुला सिकाइको अवधारणा बढेको देखिन्छ। खासगरी भारत, पाकिस्तान, श्रीलङ्का र बङ्गलादेशमा त खुला विश्वविद्यालयले समेत बलियो जरा गाडिसकेको छ भने माल्दिभ्स, भुटान र नेपालमा यसको सुरुआत हुन सकेको छैन। तर पनि माल्दिभ्स, भुटान र नेपालमा यसको प्रारम्भ हुँदैछ र शैक्षिक प्रविधिको प्रयोगको परम्परा पनि विद्यमान छँदैछ। त्यस्तै सार्कबाहेकको देश चीनमा समेत खुला तथा दूर शिक्षा प्रणालीको विकास भएको छ। ICT ले नयाँ सिकाइका नयाँ अवसरहरू प्रशस्त गरेको छ, धेरैजसो देशहरूमा परम्परागत कक्षा

प्रणालीका लागि डेस्क, बेन्च, राइटिङ बोर्ड, भौतिक सुविधा तथा शैक्षिक पूर्वाधारको अभाव रहेको अवस्थामा परम्परागत शैक्षिक औजारको ठाउँमा ICT एउटा वैकल्पिक औजारका रूपमा देखापरेको छ । उच्च शिक्षासम्म गरिबहरूको पहुँचलाई ICT ले सहज तुल्याएको छ । (Quabria and Tschang, 2001) परम्परागत कक्षाशिक्षणमा समेत ICT को प्रयोगका लागि न्यूनतम सर्तहरू निम्नानुसार हुन सक्छन्:

- विद्यालय समयभित्र विद्युत् आपूर्ति
- शैक्षिक उद्देश्यसँग मिल्दा सामग्रीहरूको आपूर्ति
- शिक्षण अभ्यास र साधनसँग मिल्दा स्थानीय विषयवस्तु
- ICT क्षेत्रमा शिक्षकको पेसागत विकास
- सर्माष्टगत विद्यालय विकासमा व्यवस्थापनको अनुभव
- सहभागितामूलक योजना निर्माण तथा ICT का लागि निर्णय
- शिक्षकहरूबीच नियमित सहकार्य
- अन्य विद्यालयहरूबीच वैचारिक आदानप्रदान
- विद्यालय व्यवस्थापनद्वारा शैक्षणिक नेतृत्व (Pedagogical Leadership)
- ICT क्षेत्रमा Critical Mass को तयारी

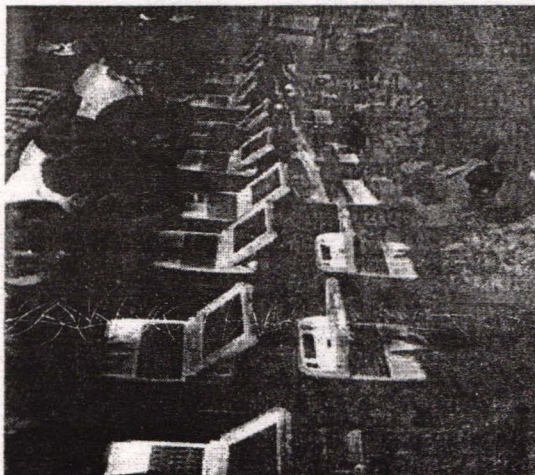
सिकारुहरूका लागि विद्यालयबाहिर र भित्रका वातावरण, सिकाइ अवसरहरू, विद्यालय नेतृत्वजस्ता शिक्षणसिकाइ तत्वहरू (Teaching Learning Elements) बीच अन्तरसम्बन्ध रहन्छ जसलाई तलको चित्रद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

स्रोत : Tony Read and Nicholas Read, 2007

नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने परम्परागत रूपमा कक्षाशिक्षणमा सञ्चारको पूर्ण जिम्मेवार शिक्षक नै हुन्थ्यो र विद्यार्थीहरूको शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया र ज्ञान/सीपको एक मात्र स्रोत शिक्षकहरू नै थिए । कक्षा सामग्रीका रूपमा भन्ने हो भने काठको पाटी (Wooden Slate) थियो र त्यसमा गोल (कोइला) वा खरीले लेख्ने चलन थियो । पछि माटो (एक किसिमको विशेष माटो) तथा टिसको स्लेट आयो । जसमा खरीले लेख्ने चलन थियो । १९७० को दशकतिर कार्बन राखेको स्लेट पनि आयो, जसमा मसी नभएको कलमले लेखेर प्लास्टिक कभर हटाए पछि पुनः स्लेटको पूर्ण भाग खाली हुन्थ्यो । तर शैक्षिक विकासको क्रमसँगै आज हाम्रो कक्षाकोठा इ-पाटी (E-Slate) मा परिणत हुँदैछ । हालसालै अर्थात् २०६५ साल बैशाख १३ गते (25 April 2008) शिक्षा विभाग र इ-पाटी एउटा गैरसरकारी संस्थाको समन्वयमा ललितपुर जिल्लाको दुर्गम गा.वि.स. लामाटार लाकुरेभन्ज्याङको वासुकी नि.मा.वि. का कक्षा २ र ६ का विद्यार्थीहरूले इ-पाटी (E-Slate) अर्थात् Laptop प्राप्त गरेका छन् । यो Laptop प्रति बातबालिकाले एउटा Laptop (One Laptop Per Child, OLPC) परियोजनाअन्तर्गत प्राप्त गरेका छन् । कक्षाकोठामा इन्टरनेटको सुविधा समेत जडान गरिएको छ । अब त्यस्तो विद्यालयमा बालबालिकाहरूले स्लेटमा लेखिरहनु नपर्ने पनि हुन्छ । उनीहरू इ-पाटीको अधिकतम प्रयोग गर्न सक्छन् । त्यस्तै पूर्व परीक्षणका रूपमा ललितपुर जिल्लाकै अर्को विश्वामित्र नि.मा.वि तथा काभ्रे जिल्लाको जनज्योति नि.मा.वि. जनागालका विद्यार्थीहरूले पनि अब कक्षाकोठामा इ-पाटीको प्रयोग गर्ने सौभाग्य प्राप्त गरेका छन् । कुल १३४ जना विद्यार्थीहरूले 'विद्युतीय पाटी' (Electronic Slate) प्राप्त गरेका छन् । यो कार्यक्रम मकवानपुर र मुस्ताङ जिल्लाको १५ ओटा विद्यालयहरूमा परीक्षणका रूपमा लागू हुँदैछ । अर्थात् शिक्षामा ऐतिहासिक परिवर्तन आउँदै छ । नेपालका दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रका कलिला बालबालिकाहरू समेतले Laptop चलाउने भएका छन् । यसलाई "काठे-पाटी (Wooden Slate) देखि विद्युतीय पाटी (E-Slate) सम्म" को संज्ञा दिन सकिन्छ । इ-पाटी कक्षाकोठाको दृश्य तलको चित्रद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

स्रोत : शिक्षा विभाग, २००८, (वासुकी नि.मा.वि. ललितपुरका विद्यार्थीहरू कक्षाकोठामा laptop को प्रयोग गर्दै)

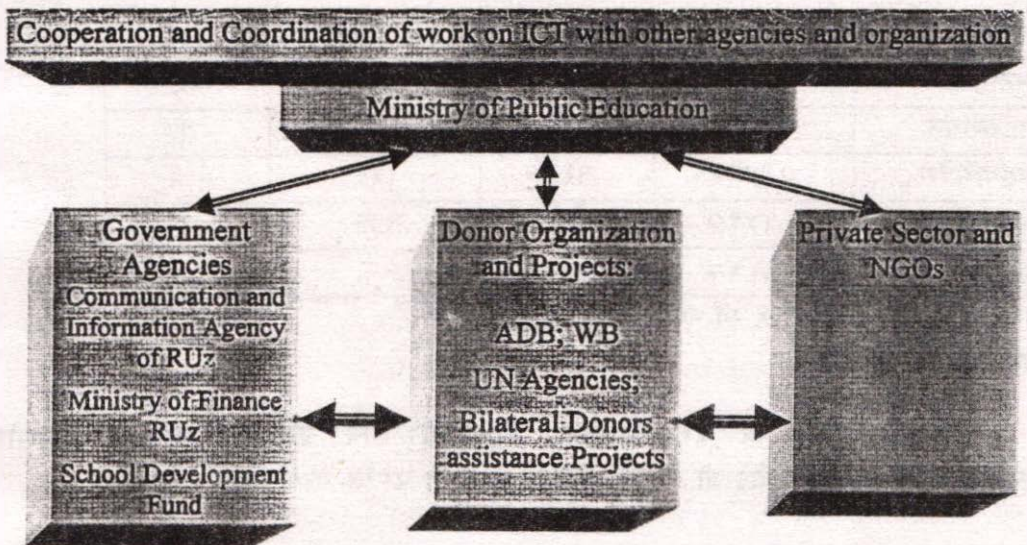

शैक्षिक शासन/व्यवस्थापनमा ICT (ICT in Educational Governance / Management)

आजको शासन/ शैक्षिक व्यवस्थापन विकेन्द्रित शासन प्रणालीमा अवलम्बित छ र केन्द्रीय मन्त्रालयदेखि विद्यालय व्यवस्थापनसम्म ICT को बृहत्तर र व्यापक प्रयोगले शैक्षिक प्रणालीको सक्षमता र प्रभावकारितामा दिनानुदिन परिवर्तन ल्याउँदै छ । एसियाली विकास बैंक, २००२ अनुसार शैक्षिक व्यवस्थापनमा निम्न अवस्थामा ICT ले सहयोग पुऱ्याउन सक्छ :

- संस्थागत पुनःसंरचना, भूमिकाको पुनःपरिभाषा तथा विकेन्द्रित प्रणालीमा शिक्षा मन्त्रालयको क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्ने
- केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला र विद्यालयस्तरमा योजना निर्माण, प्रशासन र वित्तीय व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने
- निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिताको विकास, उत्तरदायित्व अभिवृद्धि तथा स्वामित्वको अनुभूति तथा सामुदायिक सलग्नताको विकास गर्ने
- उच्च शिक्षामा संस्थागत स्वायत्ततासम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने
- शैक्षिक सूचना प्रणाली (EMIS) को विकासमा सहयोग गर्ने
- विभिन्न आयोजना परियोजनाहरूको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने
- शिक्षा क्षेत्रगत सुधारमा शैक्षिक सूचना प्रणालीको प्रयोग गर्न शिक्षा नीति निर्माताहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने
- सबै तहको नीति तथा योजना निर्माणमा देखिएका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न तथा उपलब्ध स्रोतको अधिकतम उपयोग र सरकारी व्यवस्थापनलाई अधिकतम प्राविधिक भरपेग (Bakstopping) उपलब्ध गराउन ।

त्यस्तै ICT ले शिक्षा मन्त्रालयको अन्य मन्त्रालय, दातृ निकाय, तथा निजी क्षेत्रसँग सहयोग र समन्वयको विकास गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान प्रदान गर्दछ । यो कुरा तलको चित्रले दर्साउँछ :

स्रोत : Malika Shagazatova, 2007

केही देशहरूमा ICT प्रयोगको अवस्था, २००६

देश	एरिया वर्गकिलोमिटर	जनसङ्ख्या	जनघनत्व प्रतिकिलोमिटर	प्रति मोबाइल	इन्टरनेट
मङ्गोलिया	१५६४२००	२६०००००	१.६६	७७४९००	१०८८० (०.४%)
समोआ	२९४४	१८५६००	७३.०४	३३०००	६००० (०.०३%)
नेपाल	१४७९८१	२७७०००००	१८८.२०	२४८८००	१७५००० (०.००६%)
बङ्गलादेश	१४४०००	१४४३०००००	१००२.०८	२२००००००	३०००००० (०.२%)

स्रोत : Hitendra Pillary & Rosemarie Esera, 2007

दक्षिणी तथा मध्य-एसियामा ई-सरकारको तत्परता स्थान, २००६

E-governant Readiness Ranking: South and Central Asia

देश	सूचकाङ्क	स्थान		स्थान परिवर्तन
		२००५ मा	२००४ मा	
कजाकस्तान	०.४८१३	६५	६९	४
किर्गिस्तान	०.४४१७	७६	६६	- १०
माल्दिभ्स	०.४३२१	७७	७८	१
उज्बेकिस्तान	०.४११४	७९	८१	२
भारत	०.४००१	८७	८६	- १
श्रीलङ्का	०.३९५०	९४	९६	२
इरान	०.३८१३	९८	११५	१७
ताजिकिस्तान	०.३३४६	११७		
नेपाल	०.३०२१	१२६	१३२	६
भुटान	०.२९४१	१३०	१६५	३५
पाकिस्तान	०.२८३६	१३६	१२२	- १४
बङ्गलादेश	०.१७६२	१६२	१५९	- ३
अफगानिस्तान	०.१४९०	१६८	१७१	३
सरदर	०.३४४८			

१९९ राष्ट्रमध्ये नेपाल १२६ औं स्थानमा, २००५

स्रोत : शाक्य, २००६

विद्युतीय शासकीय प्रणालीअन्तर्गत सरकारको कार्य प्रणालीमा समन्वय, सहयोग र अन्तर्सम्बन्धको स्थापना गर्दछ जो तलको Matrix ले समेत प्रस्तुत गरेको छ :

E-Application Matrix

		Government	Business	Citizen/Consumer
e-Application Matrix	Government	G2G Coordination Information (G2E)	G2B Procurement Information	G2C Citizen Information Service
	Business	B2G Procurement Information	B2B Business to Business	B2C Business to Consumer
	Citizen/ Consumer	C2G Citizen Self Service	C2B Price Comparison	Citizen to Citizen Auction Markets

स्रोत: शाक्य, २००७

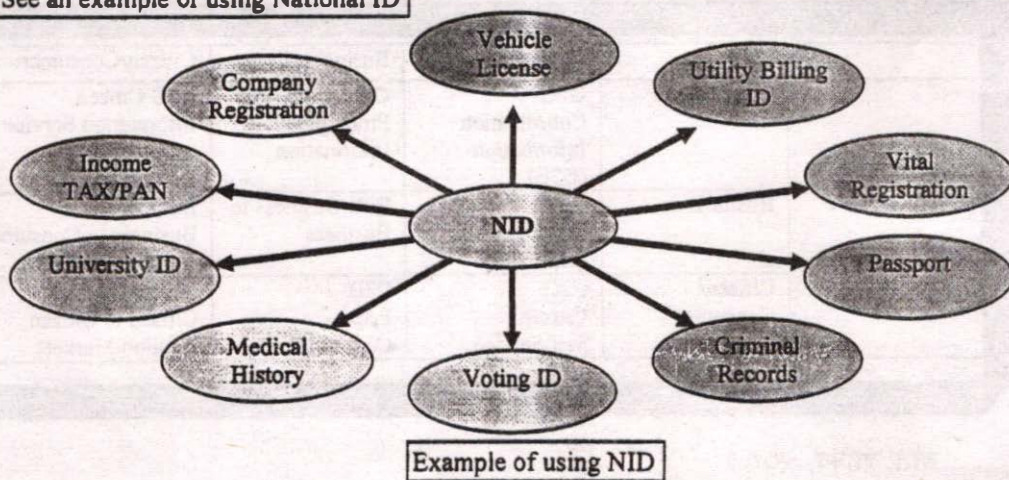
हाल नेपालमा शासकीय सुधार तथा विद्युतीय सरकार (E-Governance) स्थापनामा भएका प्रयासहरूलाई केलाउँदा निम्न क्षेत्रमा विद्युतीय प्रयोग भइरहेको देखिन्छ

- १ राष्ट्रिय परिचय पत्रको क्षेत्र सरकार र नागरिकबीच (National ID (NID) (G2C)
- २ महत्वपूर्ण पञ्जीकरण (Vital Registration (G2C)
  - जन्मदर्ता (Birth Registration)
  - मृत्युदर्ता (Death Registration)
  - विवाहदर्ता (Marriage Registration)
  - नाता प्रमाणीकरण (Relation Certification)
  - बसाइसराइ प्रमाणपत्र (Migration certification)
- ३ सरकार प्रतिनिधित्व पोर्टल (GRP) (G2C)
- ४ लोक सेवा आयोग (G2C and G2G)
- ५ राहदानी (Passport (G2G))
- ६ योजना, बजेट निर्माण तथा स्थानीय निकायका लागि अनुगमन प्रणाली (Planning, Budgeting and Monitoring System for Local Governance Bodies) (G2G)
- ७ लगानी, व्यापार तथा आपूर्ति प्रणाली (Investment, Trade, and Supplies System (G2B))
- ८ अनलाइन वैदेशिक रोजगारी तथा छनोट (G2C)
- ९ विद्युतीय शिक्षा (E-Education) (G2C) (Generic E-Education Engine)

हाल शासकीय प्रणालीमा ICT को प्रयोगलाई निम्न चित्रद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

See an example of using National ID

स्रोत : शाक्य, २००७

यसबाहेक सूचना सञ्चारमा ICT को प्रयोगले करिब ५५ जिल्लासँग सञ्जाल (Net-working) कायम गरेको छ । जसले गर्दा शैक्षिक तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलन तथा वित्तीय सूचना र व्यवस्थापनमा सक्षमता ल्याएको छ र प्रत्येक ६ महिनामा Flash Report प्रकाशनमा सफलता हासिल भएको छ । त्यस्तै Web-site बाट सूचनाको प्रवाहीकरणले सबै तहका परीक्षाफलहरूको प्रकाशनमा सफलता प्राप्त भएको छ भने शिक्षक तालिममा ICT को अत्यधिक प्रयोग हुन थालेको छ । शिक्षा विभाग तथा विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्रको संयुक्त सहयोगमा एउटा ल्यापटप प्रत्येक बालबालिकालाई (OLPC) कार्यक्रमअन्तर्गत कम्प्युटरद्वारा शिक्षण गर्न कक्षाकोठासम्म ICT को पहुँच विद्यार्थीसम्म पुर्याउन मकवानपुर र मुस्ताङ जिल्लासम्म सम्पर्क स्थापना गर्न विद्युतीय सञ्जाल (Net-working) तथा विद्युतीय राजमार्ग (Electronic Highway) को स्थापनाको क्रममा रहेको छ ।

यी कार्यहरूको सफल कार्यान्वयनका लागि नेपालमा ICT पूर्वाधारको अवस्था निम्नानुसार रहेको देखिन्छ :

नेपालमा ICT पूर्वाधारका अवस्था

ICT infrastructure in Nepal	
• PSTN	470,000
• GSM	390,000
• CDMA	55,000
• Teledensity	3.55% (1 phone per 100 people) 2.03% in fixed line and 1.52% in mobile Urban: 12.5%, Rural: 0.213%
• GMPCS	858
• Internet Users	240,000
• Expansion in 5 years	1 Million CDMA 2 Million GSM ADSL, IP Backbone, GPRS, PDSN, EVDO
Source: Nepal Telecom (April, 2006)	

स्रोत: शाक्य, २००७

नेपालमा मोबाइल फोन विस्तार कार्ययोजना

	काठमाडौं उपत्यका	पूर्वाञ्चल	मध्यमाञ्चल	पश्चिमाञ्चल	मध्य पश्चिमाञ्चल	सुदूर पश्चिमाञ्चल
हाल चालु टावर	२७६	९१	८२	१४८	५१	१९
३ महिनाभित्र बढ्ने क्षमता	३०%	३०%	२०%	२०%	१०%	१०%
६ महिनाभित्र थप टावर जडान	१००	१५०	१००	२००	६०	१५
६ महिनाभित्र बढ्ने क्षमता	१००%	९०%	९०%	१००%	१००%	१००%

स्रोत : गोरखापत्र (वैशाख ११, २०६५)

नेपाल दूर सञ्चार कम्पनीले के प्रक्षेपण गरेको छ भने आगामी ६ महिनाभित्र नेपालका ७२ जिल्लाका १६ लाख जनसङ्ख्याले GSM Mobile को उपयोग गर्न पाउनेछन् । साथै मुलुकको जनघनत्व कम भएका अधिकभन्दा अधिक क्षेत्रहरूमा मोबाइल सेवा उपलब्ध गराउन ३ वर्षे योजना अन्तर्गत ३५ लाख लाइन स्थापना तथा विस्तार कार्य द्रुतगतिमा अगाडि बढिरहेको समेत स्पष्ट गरिएको छ ।

मुद्दा र चुनौतिहरू (Issues and Challenges)

२१ औं शताब्दीको विकास र दूर-दृष्टिलाई मध्यनजर राख्दै के भन्न सकिन्छ भने विकासशील र अल्पविकसित देशहरूका सामु ICT विकास प्रयासमा निम्न मुद्दा र चुनौतिहरू अझै विद्यमान रहेको अवस्था छ :

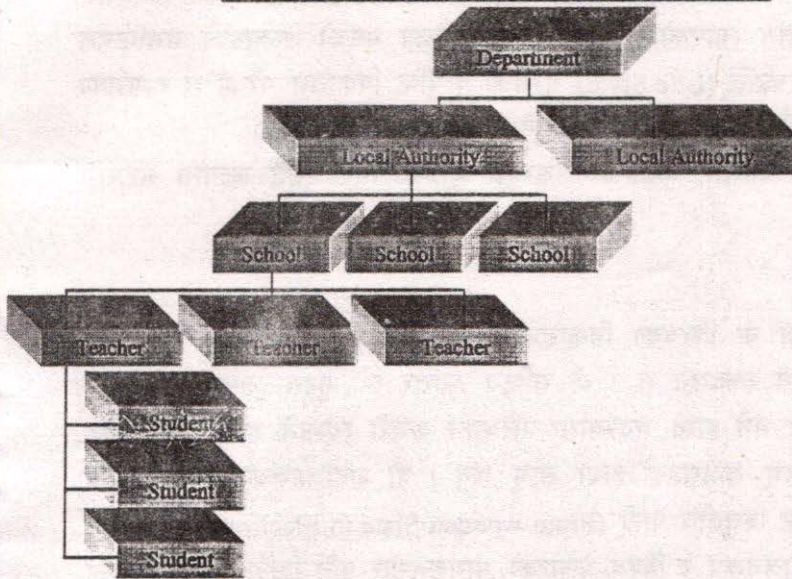
- सरकारी नीति र कार्यक्रममा ICT को न्यून प्राथमिकता
- कमजोर भौतिक पूर्वाधार
- मानवीय स्रोतको न्यून क्षमता विकास
- केन्द्रीय र स्थानीय (विद्यालयस्तर) मा नेटवर्क विकासमा कमी
- सहयोग, समन्वय र स्रोतको अभाव
- शिक्षामा ICT प्रयोगको गलत धारणा
- शिक्षामा ICT सम्बन्धी अनुसन्धान र विकास (R&D) को अभाव
- विद्युतीय सरकार प्राविधिक मुद्दा होइन यो एउटा व्यवस्थापकीय मुद्दा हो (Implementation of e-government is not a Technical issues. Instead, it is a Management Issues)
- सरकारी र राजनीतिक प्रतिबद्धता
- संस्थागत व्यवस्थापन
- सांस्कृतिक पक्ष

भावी दिशा (Future Direction)

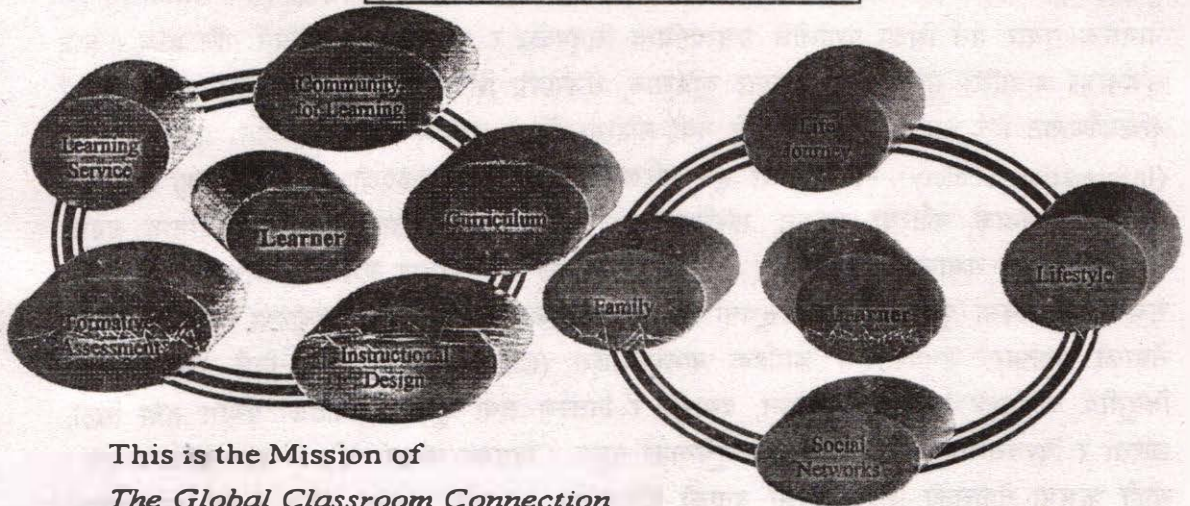
आजको युगमा परम्परागत योजना, निर्णय प्रक्रिया, व्यवस्थापन र शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाबाट अत्याधुनिक प्रविधियुक्त प्रणाली र कक्षाशिक्षणको वातावरण विद्युतीय संरचनामा बदल्न केही ठोस कदमहरू चाल्नुपर्ने देखिन्छ । ICT लाई समष्टिगत रूपमा प्रणालीमा समायोजन गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै शिक्षणसिकाइ र उत्तम अभ्यासहरूको प्रबोधीकरण (Dissemination) मा अत्यधिक हार्डवेयर (Hardware) र सफ्टवेयर (Software) को विकास तथा स्थानीय सरकार एवम् विद्यालय व्यवस्थापनबाट अत्यधिक समर्थनको आवश्यकता हुन्छ । त्यस्तै ICT कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय र विद्यालयस्तरको शैक्षिक उद्देश्यसँग आबद्ध गर्नुपर्दछ र पेसागत विकासमा समेत लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ । कक्षाकोठा शिक्षणमा नयाँ रणनीतिको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । २१ औं शताब्दीको रिकाइको एउटा नमूना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

Education Yesterday and Today

Education Today and Tomorrow

This is the Mission of
The Global Classroom Connection

For the first time in history;
Connect the youth
of the World

स्रोत: ADB, 2007

शिक्षा हिजो, आज र भोलि (Education Yesterday, Today and Tomorrow)

माथिका तुलनात्मक चित्रहरूले हिजोको शिक्षकमा आधारित शिक्षा प्रणालीलाई आजको शिक्षा प्रणालीले सिकारुको सिक्ने वातावरणमा परिवर्तन ल्याएको छ भने भोलिको शिक्षा भनेको सिकारुको समष्टिगत जीवनयात्रा (Life Journey), जीवन पद्धति (Life Style) सम्मको दूरदृष्टि विकसित गरेको छ र यसका लागि विश्वभरिका कक्षाकोठाहरू एउटै सञ्जालमित्र आबद्ध हुनेछन् । (Anthony, 2007)

संसारका सबै बालबालिका, वालिग, युवाहरू र सम्पूर्ण भूमण्डललाई एउटै कक्षामा अटाउने लक्ष्य राखेको छ ।

निष्कर्ष

वर्तमान परिवर्तित सन्दर्भमा के विश्वका विकासशील र अल्पविकसित राष्ट्रहरू आफूलाई विकसित राष्ट्रहरूसँग समायोजन गर्न सक्दछन् त ? के राष्ट्रिय बृहत्तर र सूक्ष्म आर्थिक अवस्थाले यसलाई समर्थन गर्न सक्ला ? होइन भने हाम्रो अवस्थामा परिवर्तन कसरी ल्याउने त ? हामी विश्व प्रतिस्पर्धी कसरी बन्ने त ? यी अहम् सवालहरू हाम्रा सामु छन् । यी सवालहरूका बाबजुद पनि नेपालको शिक्षा प्रणाली काठे पाटीबाट विद्युतीय पाटी (From wooden Slate to Electronic Slate) मा परिवर्तन हुँदैछ । जनमानसको चाहनाअनुरूप र विश्व बजारको मागअनुसार पनि विविध चुनौतिहरूको सामना गर्दै आधुनिक सूचना सञ्चार प्रविधिको सञ्जाललाई आधुनिक शिक्षा प्रणालीले स्वागत गर्नेपर्ने हुन्छ । अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने २१ औं शताब्दीको जीवनयात्रा र जीवनपद्धतिसँग समायोजन हुने नागरिक तयार गर्न शिक्षा प्रणालीले उत्तरदायित्व लिनुपर्दछ र यसलाई पूरा गर्नुपर्ने पनि हुन्छ । अतः सूचनामा आधारित उद्योगधन्दा, व्यापार व्यवसाय, रोजगारी, शिक्षा आदिको विकासले संसारलाई नयाँ दृष्टिकोणबाट हेर्न थालिएको छ । यसरी नयाँ बाटोमा हिँड्न थालेको समाज एकदिन 'सूचना समाज' (Information Society) मा रूपान्तर हुने परिकल्पना गर्न थालिसकिएको छ । वास्तवमा अमेरिका, बेलायत, डेनमार्क, कोरिया, जापान, मलेसियाजस्ता सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमा अग्रणी राष्ट्रहरू सूचना समाजको नजिक छन् । त्यसैले औद्योगिक अर्थतन्त्रबाट सूचना अर्थतन्त्रमा रूपान्तर र सूचना अर्थतन्त्रमा पुँजीको ठाउँमा सूचना मुख्य रणनीतिक स्रोत हुने, दूर सञ्चारमा आधारित सूचना सेवाको पूर्वाधार, उच्चस्तरमा कार्यहरू कम्प्युटरीकृत (Computerized) हुनु, निकै ठूलो मात्रामा विद्युतीय तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, प्रसारण र वितरण तथा सूचना प्रविधिको प्रयोग तथा छिटो, छरितो र विश्वसनीय रूपमा आवश्यक सूचनाको पहुँच र वितरण जस्ता भोलिका आवश्यकताहरू हुन् । सोही क्रममा नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा आएको ऐतिहासिक परिवर्तन "काठेपाटीदेखि विद्युतीयपाटीसम्म" (From Wooden Slate to E-Slate) को विकास सूचना समाज निर्माणको पहिलो कदमका रूपमा लिनु नै ICT क्षेत्रमा लामो मार्गको एउटा कोसेढुङ्गा (As a Milestone for the Longway) का रूपमा सावित हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- काफ्ले, वासुदेव र अन्य (२०६१). **शैक्षिक प्रविधि र अनौपचारिक शिक्षा**, काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि।
- गोरखापत्र दैनिक (११ बैशाख, २०६५). **गोरखापत्र दैनिक**, काठमाडौं: गोरखापत्र छापाखाना ।
- शैजविके (२०६४). **दूरशिक्षा विशेषाङ्क २०६४**, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- ADB (2003). **Education**, Manila: Asian Development Bank.
- ADB (2003). **Information and Communication Technology for the Development in the Pacific**, Manila: Asian Development Bank.
- O' Hara, Anthony (2007). **ICT for Learning: A Paper presentation at ADB**, Manila: Asian Development Bank.
- Pillary, Hitendra & Esera, Rosema rie (2007). **From Policy to Pupil; Conditions Controlled by Government that have a Positive Effect on Nurturing Innovative ICT in Education**; A Paper Presentation in the International Conference Optimizing ICT for Education at ADB, Manila: Asian Development Bank.
- Shagazatova, Malika (2007). **A National Strategy for ICT in Basic Education, Experience form Uzbekistan**, A Paper Presentation in the International Conference Optimizing ICT for Education, Manila, Philippines
- May uko Kagami (2007), **Curriculum for the Future of Your Schools (Global Citizenship)**; A Paper Presentation at ADB, Manila: Asian Development Bank.
- Pouzevara, S. and Parajuli, B. (2007). **Old Technology or New? A Study of Video Recording as an Innovative Method for Primary School Teacher Training in Rural Nepal**; A Paper Presentation at ADB, Manila: Asian Development Bank.
- Quabria, M.G. and Tschang, Ted (2001), **Information and Communication Technology and Poverty: An Asian Perspective**, , Tokyo: ADB Institute.
- Shakya, Rajesh Kumar (2007), **ICT for Effective Performance (e-Governance)**, A Paper Presentation in 17th SEDP at NASC, Lalitpur.
- Friedman, Thomas L. (2007). **Enabling Teaching and Learning in Future Schooling**; A Paper Presentation at ADB, Manila: Asian Development Bank.
- Read, Tony & Read, Nicholas (2007). **Financing ICT in Transitional Economics & Developing Countries**, A Paper Presentation at ADB, Manila: Asian Development Bank.

खुला विश्वविद्यालयको प्रारूप

- डा. विद्यानाथ कोइराला *

परिवेश

खुला विश्वविद्यालय पहिले लहड थियो । अब रहर र आवश्यकता बन्यो । यो अब अनिवार्य विषय भइसकेको छ । दार्शनिक आँखाबाट हेर्दा ज्ञान थप्नका लागि यसको योगदान छ । यथार्थवादी आँखाले हेर्दा जनशिक्षा (Mass education) प्रवर्धन गर्न यो महत्त्वपूर्ण छ । अस्तित्ववादी चिन्तनले बुझ्दा यसले बहुअस्तित्वहरूको गुच्छा बनाउन सिकाउँछ । व्यावहारिक दृष्टिकोणले बुझ्दा अहिलेका विश्वविद्यालयको “टप्पु बन्ने र बनाउने” चिन्तन बदल्न सक्छ । शिक्षार्थीको आँखाबाट हेर्दा उद्यमी, मानवतावादी र जनशिक्षावादी त्रिकोणी तनावमा आफूलाई राखिरहन सक्छ । जनवादी दृष्टिकोणमा जनताकै सीप र ज्ञानलाई समकक्ष बनाउन सक्छ । कितावादी (Dogmatists) चिन्तनबाट हेर्दा “मोजाइक सद्भाव” को खोजी गर्छ । माओको आँखाबाट हेर्दा आत्मनिर्भर शिक्षार्थी बनाउन सक्छ । “ग्रामोफोन बुद्धिजीवी” र अनुभवजन्य बुद्धिजीवीको समागम (Fusion) यसले गर्छ । आधुनिक प्रविधिको दृष्टिकोणले शिक्षा र प्रविधिलाई एकअर्काको पूरक बनाउँछ । लोकतान्त्रिक चिन्तनमा घरदैलोमा शिक्षाको सेवा पुऱ्याउँछ । बजारको दृष्टिकोणले पुराना ज्ञानहरूलाई अद्यावधिक गरिरहन संरचनावादीको सोचमा पढ्न नपाउनेहरूको भलो गर्छ । समालोचनावादीको चिन्तनमा गरिबको घरदैलोमा शिक्षालय पुऱ्याउँछ । उनका ज्ञानलाई डिग्री दिन/दिलाउँछ । वितरित सामाजिक न्यायप्रणाती (Distributive Social Justice) को आँखाबाट विश्वविद्यालयको हाउँगुजी (Mistification) लाई गैर हाउँगुजीकरण (Dismistification) गर्छ । सबै तह र तप्काका शिक्षार्थीहरूलाई सेवा दिन्छ । “प्राज्ञिक भनिने क्षेत्र” मा उनका विकासको सीमा (Zone of proximal development) जोडिदिन्छ ।

माथिको परिवेशमा मैले खुला विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, भर्ना, शिक्षणप्रशिक्षण, रेकर्ड व्यवस्थापन र परीक्षा जस्ता बुँदाहरूमा चर्चा गरेको छु । यो चर्चाले विचार निम्त्याउने छ भन्ने विश्वास गर्छु ।

खुला विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन

(क) प्राज्ञिक स्वरूपको भएमा

विभिन्न आधारमा खुला विश्वविद्यालय खुल्छन् । बदलिँदो ज्ञानको स्रोत (Epistemology) बाट हेर्दा खुला विश्वविद्यालय ज्ञान उत्पादक केन्द्र बन्छ । पुर्खाहरूको ज्ञान के हो भनी खोज्ने संस्था बन्छ । आधुनिक ज्ञान के हो भनी खोज्ने संस्था पनि यही हुन्छ । आधुनिक र पुर्ख्यौली ज्ञानबीच के तादात्म्यता छ भनी खोज्ने संस्था पनि यही बन्छ । यसरी आर्जेको ज्ञान ज्ञानप्रेमीहरूमा बाँडिरहने संस्था हो यो । यस अर्थमा प्राज्ञिक स्वरूपको खुला विश्वविद्यालयले अनुसन्धानमा समय खर्चिन्छ । अनुसन्धानताहरूलाई सेवा दिन्छ । प्राज्ञहरूलाई सेवा दिन्छ । ती पाइताले (Barefoot Expert) विज्ञ हुन सक्छन् । मध्यमस्तरीय विज्ञ हुन सक्छन् । उच्चस्तरीय हुन सक्छन् । यसका लागि खुला विश्वविद्यालयले केन्द्रदेखि विद्यार्थीको तहसम्म प्राज्ञिक कार्य सुरु गर्न सक्छ । यो ज्ञानको आधारमा पुस्तक प्रकाशन गर्न सक्छ । खुला विश्वविद्यालयमा पढ्न, पढाउन र अन्य प्रशासनिक काम गर्न आउने व्यक्तिहरूलाई यस विषयमा अभिमुखीकरण भने गर्नुपर्ने हुन्छ । यो अभिमुखीकरणको शोधकर्ताहरूको तह बनाउँछ, ज्ञान खोज्छ र वितरण गर्छ ।

(ख) पठनपाठनको स्वरूपको भएमा

खुला विश्वविद्यालयले अहिलेकै पठनपाठन विश्वविद्यालयको काम गर्ने हो भने यसको भूमिका अर्कै हुन्छ । यो वैकल्पिक विद्यालय बन्छ र वैकल्पिक क्याम्पस बन्छ । त्यस्तै यो वैकल्पिक विश्वविद्यालय बन्छ । यो स्थितिमा खुला विश्वविद्यालयको थप शैक्षिक अवसर दिन्छ । निरक्षर र नवसाक्षरको लागि मेडिया विद्यालय, स्वयम्सेवी विद्यालय, प्राथमिक तहका लागि गरिखाने शिक्षा दिने विद्यालय तथा समकक्षी शिक्षा दिने विद्यालय, समकक्षी क्याम्पस र समकक्षी विश्वविद्यालय । यो स्थितिमा यसको व्यवस्थापन औपचारिक विश्वविद्यालय सरहकै हुन्छ । तर शिक्षक र कर्मचारी भने त्यति हुँदैनन् । यस अर्थमा ८-१० जनाको केन्द्र हुन्छ । बाँकी शिक्षक र कर्मचारीहरू रोस्टरमा हुन्छन् । पेट्रोलमा हुन्छन् । काम गरेका बेलामा दाम पाउने । अधिपछि रोस्टरमा नाम आउने । तर यो जनशक्तिलाई ज्ञान, सीप, क्षमता र नैतिकताबारे अद्यावधिक गर्ने काम केन्द्रले नै गर्छ । रोस्टरका व्यक्तिहरूकै क्षमता उपयोग गरेर । आफ्नै क्षमता प्रयोग गरेर । प्रविधिमार्फत् सेवा सुनिश्चित गरेर । टेलिफोनबाट तालिम गरेर । निश्चित नम्बर थिच्दा सन्देश दिने टेलिफोनबाट । क्यासेटबाट । एम.एम. स्टेसनबाट । आफ्नै टेलिभिजन र रेडियो तथा इन्टरनेटको च्यानलबाट ।

(ग) गरिबको विश्वविद्यालय भएमा

विश्वविद्यालयहरू वर्गका सेवक हुन् । साम्यवादीहरूले कृषक र मजदुरलाई पनि विश्वविद्यालय खोलिए । फेरि पनि यो वर्गकै बन्यो । पहिले धनी वर्गको थियो । पछि मेधावी वर्गको । तदन्तर गरिब वर्गको । यी तीनओटा चिन्तनगत चिन्तनाले एउटा सत्य स्थापित गरिदियो - त्यो हो अब विश्वविद्यालयलाई वर्गबाट जनसमुदाय (Class to Mass) लानु पर्छ । अहिलेका विश्वविद्यालयहरूले त्यसो गरेका छैनन् । गर्नेवाला पनि छैनन् । यो स्थितिमा खुला विश्वविद्यालय गरिबको विश्वविद्यालय बन्न सक्छ । गरिबको विश्वविद्यालय बनाउने हो भने शुल्क घटनुपर्छ / घटाउनुपर्छ । यसका लागि दुईओटा दिगा उपायहरू छन् : राष्ट्रले खर्चिने/सामग्री उत्पादन गरेर कमाउने । बेलायतको खुला विश्वविद्यालयले जस्तो । पहिलो बुद्धि संस्कृत विश्वविद्यालय पाल्ने जस्तै हो । संस्कृतको ज्ञान बेच्न नसक्नेहरूको बुद्धि जस्तो । दोस्रो व्यापारिक हो । यस अर्थमा पहिलो बुद्धिले हेर्दा उभौटो प्रशासन भए पुग्छ । दोस्रो बुद्धिले हेर्दा बेच्न जान्ने प्रशासन चाहिन्छ । स्वतन्त्र निर्णय गर्न पाउने प्रबन्ध चाहिन्छ ।

(घ) एक्काइसौं शदीको भएमा

यो शदीले दुई कुरा खोज्छ । पहिलो आधुनिक प्रविधिको प्रयोग । दोस्रो, आधुनिकोत्तर चिन्तनअन्तर्गत जनज्ञानको मान्यता । यदि खुला विश्वविद्यालय एक्काइसौं शदीको बनाउने हो भने आधुनिक प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग हुनुपर्छ । शिक्षकले गर्ने प्रयोग । शिक्षार्थीले गर्ने प्रयोग । प्रशासकले गर्ने प्रयोग । यस अर्थमा विद्यार्थीले प्रविधि प्रयोग गर्ने अवसर उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ । अर्थात् यसले प्राविधिक सामुदायिक अध्ययन केन्द्र खोज्छ । प्रत्येक १०० जनाका लागि एउटा केन्द्र । आवश्यक ठाउँमा उपकेन्द्र खोज्छ । घुम्ती केन्द्र खोज्छ । माओवादीको “डोके रेडियो” जस्तो केन्द्र । यसका लागि प्रविधि पार्कहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्छ । स्थानीय सरकारहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्छ ।

एक्काइसौं सताब्दीको दोस्रो बुँदाले जनज्ञान खोज्छ । यो खोजमा शिक्षार्थीलाई लगाउनुपर्ने हुन्छ । शिक्षकले लाग्नुपर्ने हुन्छ । सोही आधारमा सिद्धान्तकारहरूले स्थापित सिद्धान्तहरूलाई चुनौति गर्ने र नयाँ सिद्धान्त बनाउने काम गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अर्थमा खुला विश्वविद्यालयको प्रत्येक शिक्षार्थी शोधकर्ता हुनुपर्छ । यस्तो शोधका लागि पुस्तकालयले भरपूर प्राविधियुक्त स्रोतकेन्द्रहरू खोज्छ । प्रत्येक स्रोतकेन्द्रमा प्रविधि र पुस्तकबारे जानकारी व्यक्तिहरूको प्रबन्ध खोज्छ ।

(ङ) विकल्पको खोजी भएमा

खुला विश्वविद्यालयलाई अहिलेको विकल्प बनाउने हो भने यसले सबै कुरा खोज्छ । शिक्षणका लागि अनिवार्य रूपमा पठनपाठन खोज्छ । स्रोतकेन्द्रहरू खोज्छ । पठनपाठन गराउने निश्चित थलो र सम्पर्क व्यक्तिहरू खोज्छ । शिक्षार्थीलाई आवश्यकता हुनासाथ भेट्न सक्ने व्यक्तिहरू/शोध-निर्देशक खोज्छ । तत्स्थानमै सहयोग गर्न सक्ने व्यक्तिसरहको समूह कोको हुन् भन्ने स्रोत पुस्तिका खोज्छ । भर्ना हुनासाथ पाउने सूची । बाटै महिना भर्ना हुन पाउने उदार भर्ना व्यवस्था खोज्छ । अनुरोधजन्य र नियमित गरी दुवैखाले परीक्षा प्रणाली खोज्छ । केही शिक्षार्थीले चाहनासाथ परीक्षा दिन पाउने प्रबन्ध खोज्छ । अनि शिक्षार्थीकै कार्यथलोमा अनुसन्धान र सेवा जोड्ने तागत भएको सुपरिवेक्षक खोज्छ । जुन क्षेत्रमा शिक्षार्थीहरू छन् त्यही उनलाई सामुदायिक विकासका काममा लगाउने तत्परता खोज्छ । स्थानीय सरकारको तत्परता खोज्छ । त्यो तत्परतालाई बौद्धिक उर्जा दिन सक्ने व्यक्तित्व खोज्छ । सुपरिवेक्षक व्यक्तित्वको माग गर्छ । विकल्पको खोजीले सस्तो विश्वविद्यालय खोज्छ । यो खोजले आर्थिक सम्पन्नता सुनिश्चित गर्न गराउन बजारविज्ञहरूको प्राविधिक सेवा खोज्छ । सहकार्य खोज्छ । यस अर्थमा देशका उद्योगधन्दा, बैंक, बजार आदिसँग सहकार्य गरी रकम जम्मा गरिरहन सक्ने प्रशासनिक संयन्त्र खोज्छ । जनस्तरमा स्रोतकेन्द्र मार्फत् । केन्द्रीयस्तरमा विश्वविद्यालयका पदाधिकारीमार्फत् ।

खुला विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम

चारओटा उपायले पाठ्यक्रम बनाउन सकिन्छ । पहिलो उपाय हो - वि.वि. कै पाठ्यक्रमलाई खुला पाठ्यक्रमको रूपमा पुनर्लेखन गर्नु । यो उपायले समकक्षताको समस्या हुँदैन । यताको शिक्षार्थी उता र उताको शिक्षार्थी यता आउन पाउँछ । कोर्स स्थानान्तरण गरिदिए हुन्छ । क्रेडिट आवसं स्थानान्तरण गरिदिए पुग्छ । दोस्रो उपाय हो, आफ्नै पाठ्यक्रम बनाउने । यसका लागि पाठ्यक्रमविद्को सहारा लिन सकिन्छ । यो परम्परागत बुद्धि हो । यसको सट्टा विषयविज्ञको टोलीले एउटा प्रारूप बनाइदिए पुग्छ । सोही प्रारूपअनुसार पठनपाठन गर्ने गराउने स्रोतव्यक्तिताई छुट दिए पुग्छ । यो छुटले एकरूपता सुनिश्चित नगर्न सक्छ । समकक्षता भने अवश्य नै दिन्छ । तेस्रो उपाय हो - शिक्षार्थीले आफ्नो रुचीको पाठ्यक्रमको खाका कोर्नु । त्यसलाई स्रोतव्यक्ति र रोस्टरका शिक्षकहरूको सहयोगमा तत्स्थानका लागि पाठ्यक्रमको प्रारूप बनाउनु । स्रोतकेन्द्रले यो कामको संयोजन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसो गर्दा स्रोतकेन्द्रपिच्छे बेग्लाबेग्लै खाले पाठ्यक्रमहरू बन्छन् । यस्ता पाठ्यक्रमहरूलाई समकक्षी छन् छैनन् भनी केन्द्रले अरू विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रमसँग भिडानुपर्ने हुन्छ । चौथो, तत्स्थानकै विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमलाई पुनर्लेखन गर्ने । यो उपायले पूर्वाञ्चलका शिक्षार्थीहरूको पाठ्यक्रम पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयकै पाठ्यक्रमअनुसार बन्छ । यसो गर्दा समकक्षताको समस्या हट्छ । विश्वविद्यालयहरूसँग खुला विश्वविद्यालयको छुट्टै एवम् सहगामीस्वरूपको पहिचान बन्छ । यसो गर्दा अहिले अन्तर विश्वविद्यालय सम्बन्ध नभएको र नहुने परिस्थितिको अन्त हुन्छ । खुला विश्वविद्यालय एकसाथ स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय बन्छ ।

खुला विश्वविद्यालयको पाठ्यपुस्तक

खुला विश्वविद्यालयले तीन कुरा जोड्ने पाठ्यपुस्तक खोज्छ । शिक्षार्थी अनुभवी हुन्छ । अनुभवसँगै सिक्छ । यो स्थितिमा उसको पाठ्यपुस्तक अनुभवबाट उठान हुनुपर्छ । अनुभवमै अनुसन्धानका नतिजाहरू जोडिएको हुनुपर्छ । अनुसन्धान र अनुभवलाई सिद्धान्तको कसीमा विश्लेषण गर्ने हुनुपर्छ । दुवैबाट सिद्धान्त बनाउने वा सिद्धान्तको परीक्षण गर्ने हुनुपर्छ । यसो गर्दा यसका पाठ्यपुस्तकहरूले “जनवादी” नाम दिन खोजिएको उत्पादन-अनुभव र शिक्षा जोड्न सक्छ । अहिलेको “प्राज्ञिक” भनिएको शिक्षासँग जोड्न सक्छ । अनि विश्वबजारको शिक्षासँग तालमेल राख्न सक्छ । यस अर्थमा खुला विश्वविद्यालयले छुट्टै पाठ्यपुस्तक खोज्छ । यो काम गर्न नसकुन्जेल अहिलेकै

विश्वविद्यालयका पाठ्यपुस्तकलाई खुला मोडमा पढाउने शैलीको सङ्गालो बनाउनुपर्छ । कुन प्रश्नको उत्तर कति पेजमा खोज्ने भन्ने खालको । कुन स्रोतसामग्रीमा खोज्ने भन्ने स्वरूपको । कुन सन्दर्भसामग्रीमा खोज्ने भन्ने खालको । माथिका दुवै तरिकाको मिश्रण गरेर आफ्नै खाले पाठ्यसामग्री बनाउनु अर्को उपाय हो ।

प्रविधिको बढ्दो प्रयोगलाई ध्यान दिँदा पाठ्यसामग्रीलाई दृश्य र श्रव्य तथा श्रव्यदृश्य सामग्री उत्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । सोही पाठ्यपुस्तकलाई श्रव्य पुस्तक बनाउने । दृश्य पुस्तक बनाउने । श्रव्यदृश्य पुस्तक बनाउने । अर्थात् समानान्तर स्वरूपका पाठ्यपुस्तकहरू बनाउने । प्रत्येक प्रविधिसँग मिल्ने खाले । टेलिफोनमा मिल्ने । टेलिभिजनमा मिल्ने । रेडियोमा मिल्ने । क्यासेटमा मिल्ने । कम्प्युटरमा मिल्ने ।

खुला विश्वविद्यालयको पठनपाठन

खुला विश्वविद्यालयले गरेर सिकाउँछ । गरेकाहरूको अनुभवलाई जोडेर सिकाउँछ । त्यहीबाट सिद्धान्त बनाउँछ । सिद्धान्तसँग जोड्छ । त्यसो भएकाले यसको पठनपाठनमा सिर्जनशीलता चाहिन्छ । सर्जक शिक्षक/सर्जक शिक्षार्थी । त्यसैले यसको पठनपाठनमा नोट लेख्ने लेखाउने काम निषेधित हुन्छ । निषेध पनि गर्नुपर्छ । बरु शिक्षार्थी जर्नल लेखाउनुपर्छ । आफ्नो जर्नलमा विज्ञान खोज । गणित खोज । इतिहास खोज । दर्शन खोज । प्रविधि खोज भन्न सक्नुपर्छ । खोजसँग सम्बन्धित विषयमा स्रोतसामग्री पढ । सन्दर्भग्रन्थ हेर । इन्टरनेटमा खोज । त्यसबाट के बुझियो लेख । लेखेको कुरा सुन्ने सुनाउने भेटघाट सत्रमा प्रस्तुत गर । स्रोतव्यक्तिको अगाडि । रोस्टरका विज्ञ शिक्षकका अगाडि । अन्य विज्ञको अगाडि । यसरी विज्ञले थुल्नु । अरूले खुला विश्वविद्यालयका शिक्षार्थीहरूसँग सिकून् । यस मानेमा माओको प्रस्तावित शिक्षण शैली जस्तो । जुनसुकै स्रोतकेन्द्रमा यस्तै पठनपाठन चाहिन्छ ।

खुला विश्वविद्यालयमा भर्ना व्यवस्था

खुला विश्वविद्यालयमा दुईखाले भर्ना प्रक्रिया छन् । पहिलो प्रमाणपत्रमा आधारित । दोस्रो, अनुभवमा आधारित । अघिल्लो औपचारिक शिक्षाको धडधडी हो । दोस्रो अनौपचारिकको । मैले तेस्रो बाटो खोजे । न्यूनतम प्रमाणपत्रको आधारमा प्राज्ञिक शिक्षार्थीलाई भर्ना । अनुभवको आधारमा तल्लो तहको परीक्षा पनि एकसाथ दिन पाउने प्रबन्ध सहितको भर्ना । विज्ञहरूको टोलीको सिफारिस र खुला प्रस्तुतिको अड्क जोडेर दिने भर्ना । यसबाहेक मानार्थ डिग्री वा कक्षामा भर्ना । डिग्री नलिने तर पढ्ने सर्तमा भर्ना । अनुसन्धान मात्रै गर्नमा भर्ना । अनुभवलाई सैद्धान्तिकीकरण गर्नमा भर्ना । छोटो अवधिको सीप लिने भर्ना । यी थरीथरीका भर्ना प्रक्रियाहरूले शिक्षार्थीहरूको भिन्न उद्देश्य चिनाउँछ । अनि जतिखेर चाहे पनि भर्ना दिने प्रबन्ध दिलाउँछ ।

खुला विश्वविद्यालयमा अनुगमन र सुपरीवेक्षण

स्रोतव्यक्ति, विज्ञ र बजार तीन पक्षले अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्छ । यी तीनओटै स्रोतहरूको बेताबेताको छलफल अनिवार्य हुन्छ । त्यही छलफलले अनुगमन र सुपरीवेक्षणको कडी हो । शिक्षार्थीको टिप्पणी भएको पत्रमञ्जुषा अर्को माध्यम हो । यस्ता पत्रमञ्जुषामा राखिएका कुराबाट कार्यक्रमको मूल्याङ्कन हुन्छ । यसबाहेक अन्तर स्रोतकेन्द्र शिक्षक भ्रमणबाट बटुलिने जानकारी र अन्तर शिक्षार्थी अन्तर संस्कृति (Intercultural) अनुसन्धान कार्यक्रमको मूल्याङ्कन र सुपरीवेक्षणको नतिजा तथा बेलाबखत गरिने बाह्य मूल्याङ्कन एवम् सुपरीवेक्षण अरू तरिकाहरू हुन् ।

खुला विश्वविद्यालयको रेकर्ड प्रणाली

खुला विश्वविद्यालयको रेकर्ड प्रणाली जटिल हुन्छ । जो जहाँ पढे पनि हुने । जहिले भर्ना भए पनि हुने । आफू नै गतिले पढे पनि हुने । यो कारणले गर्दा रेकर्ड प्रणाली दुरुस्त राख्ने काम कठिन मानिन्छ । तर अहिलेको कम्प्युटर प्रणालीले यसलाई सहज बनाएको छ । अर्थात् तथ्याङ्कहरूको नेटवर्क गरिनुपर्छ । मेघीमा भर्ना भएको शिक्षार्थीको रेकर्ड महाकालीमा लिन मिल्ने खालको । मधेशमा भर्ना भएकाहरूको हिमालमा रेकर्ड लिन मिल्ने खालको । औद्योगिक एवम् नवोदित बैंकहरूको चेकको कारोबार जस्तो । अर्थात् जहाँ भर्ना हुन पनि मिल्ने । जहाँ जाँच दिन पनि मिल्ने । यसका लागि शिक्षार्थी कोड बनाउनुपर्छ । स्रोतकेन्द्र आधुनिक प्रविधिले सम्पन्न हुनु पर्छ । प्राविधिजले सेवा दिइरहनु पर्छ । अद्यावधिक गरिरहनु पर्छ ।

खुला विश्वविद्यालयमा परीक्षा प्रणाली

खुला विश्वविद्यालयले लिखित परीक्षा लिन्छ । माथि भनेमै परीक्षा लिन्छ । आन्तरिक परीक्षा लिन्छ । भेटघाट सत्रले यी कुराहरूको निर्णय गर्छ । परीक्षा लिने काम स्रोतकेन्द्रले गर्छ । परीक्षा कार्यक्रम त्यहीबाट तयार हुन्छ । कापी त्यही जाँचिन्छ । यस निमित्त प्रत्येक स्रोतकेन्द्र तहमा वा स्रोतकेन्द्रको समूह तह (Clusters of Resource Centre) मा । यस अर्थमा परीक्षा विकेन्द्रित हुन्छ । हुनु पनि पर्छ । परीक्षाकै अर्को प्रारूप पनि हुन सक्छ- खुला विश्वविद्यालयले तयारी मात्रै गरिदिने । परीक्षा नजिकको स्कूलले लिने । क्याम्पसले लिने । विश्वविद्यालयले लिने । यसो गर्दा एकअर्का प्रणालीहरू प्रतिस्पर्धी बन्छन् । को भन्दा को कम शिक्षार्थी उत्पादन गर्ने भन्ने बाटो लिन्छन् । तेस्रो उपाय हो- जिल्लास्तरमा परीक्षा लिने । चौथो, क्षेत्र वा प्रान्तीयस्तरमा । पाँचौ, केन्द्रीयस्तरमा । मेरो विचारमा खुला विश्वविद्यालयको स्वरूप र विकेन्द्रीकरणको चिन्तनका आधारमा स्रोतकेन्द्रस्तरमै परीक्षा लिइनुपर्छ । प्रमाणपत्र दिइनु पर्छ ।

निचोड

मैले एकदशकदेखि खुला विश्वविद्यालयको वकालत गरिरहेँ । मैले पाएँ-केहीले खुला विश्वविद्यालयलाई डिग्री र डिग्रीस्तरका कार्यक्रम बुझ्यौं । कसैले बी. ए. वा समकक्षा पढाइभन्दा माथिको पढाइ बुझ्यौं । कसैले औपचारिक विद्यालयदेखि उच्च शिक्षासम्मको पढाइ भन्ने ठान्यौं । मैले भने मौखिक शिक्षा, सीप शिक्षा, प्राज्ञिक शिक्षा, अनुसन्धानमूलक शिक्षा र सामुदायिक विकासको शिक्षा एकसाथ लाने संस्था बुझें । त्यसैले मेरो पहिलो निचोड हो- खुला विश्वविद्यालयलाई निरक्षर/अनक्षरवातादेखि विज्ञसम्मको शिक्षालय बनाऔं । मैले दोस्रो कुरा पनि पाएँ, त्यो हो- त्रिभुवन विश्वविद्यालयको प्राइभेट जाँच खुलै त हो नि । विद्यार्थी युनियनले बेला न कुबेला भर्ना गर्न बाध्य गराउने कक्षा खुलै त हुन् भन्ने जमात छ । मैले चाहिँ खुला विश्वविद्यालयलाई त्यस्तो छाडा संस्था ठानिन । नियमबद्ध तर जतिखेर जहाँ र जहिले पनि पढ्न सिक्न पाउने संस्था हो भन्ने बुझें । यस स्थितिमा मैले बुझें त्यस्ता विद्यार्थीलाई खुला विश्वविद्यालयले पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउँछ । यस अर्थमा त्रि.वि. को नियम भिचर भर्ना गर्ने गराउने बाध्यता हटाउने संस्थाको रूपमा मैले खुला विश्वविद्यालयलाई बुझें । यस स्थितिमा मेरो दोस्रो निचोड हो- अहिलेका विश्वविद्यालयहरू नियमित विद्यार्थीहरूका लागि मात्र बनाऔं । “पर्यटक विद्यार्थीहरू” खुला विश्वविद्यालयमा आऔं/ल्याऔं । तेस्रो, मैले पाएँ कि हामी केहीले बुझ्यौं खुला विश्वविद्यालय प्रमाणपत्र बाँड्ने संस्था हो । गोपाल पाँडेको “प्रवेशिका परीक्षा” जस्तै स्वरूपको । तर मैले यसलाई अर्कै रूपले बुझें । ज्ञान, क्षमता, सीप आदिको

आधारमा पढ्ने पढाउने संस्था हो- खुला विश्वविद्यालय । मोलाहिजा यसको भाषा हैन, पहुँच हो । गुणहीनता यसको विशेषता होइन, गुणवेत्ता हो । सैद्धान्तिक पठनपाठन यसको स्वरूप होइन । अनुभव, प्रयोग, ज्ञान आदिमा ज्ञान धप्ने यसको विशेषता हो । यस अर्थमा मेरो तेस्रो निचोड हो- खुला विश्वविद्यालयताई ज्ञानको निर्माण एवम् व्यवस्थापन गर्ने संस्था बनाऔं । सोहीअनुसार बुझौं । चिन्तनकै क्रममा मैले किसान विश्वविद्यालयको वकालत गरे । गरिरहे । बुझ्नेले कृषि विश्वविद्यालय बुझिदिए । मैले माओवादी लडाकुका लागि क्याम्प र क्यान्टोन्मेन्ट विश्वविद्यालयको वकालत गरिरहे । अरूले केके बुझिरहे । यस स्थितिमा मेरो निचोड हो- खुला विश्वविद्यालयताई सबै तहको पठनपाठन हुने थलो बनाऔं । सीपको, ज्ञानको, अनुभवको र अनुसन्धानको अद्यावधिक गर्ने थलो । प्रमाणित गर्ने थलो । नयाँ अनुसन्धान गर्ने थलो । मेरो बुझाइ हो- हामी केहीले खुला विश्वविद्यालयताई गरिबको विश्वविद्यालय मात्र ठान्यौं । यस स्थितिमा मेरो निचोड हो- यो विश्वविद्यालय सर्वहारा, गरिब, मध्यमवर्गीय, उच्चवर्गी सबैको हो । पढाइमा । धनमा । बसाइमा । प्रविधिमा । अनुभवमा । यो स्थितिमा खुला विश्वविद्यालयबाट सबैलाई हुने सबै खाले कार्यक्रम थालौं । सुरुआत भने अनियमित विद्यार्थीको समस्याबाट गरौं । अर्को बुझाई हो- विश्वविद्यालय बढ्नु भनेको राजनीतिक दलको अंश बढ्नु हो । अहिलेको विश्वविद्यालय व्यवस्थापनको संयन्त्रले त्यही सोचको मलजल गरेको छ । यस स्थितिमा मेरो निचोड हो- खुला विश्वविद्यालय सद्भावनाको थलो बनाऔं । सांस्कृतिक सद्भावनाको । राजनीतिक सद्भावनाको । आर्थिक सद्भावनाको । भाषिक सद्भावनाको । धार्मिक सद्भावनाको । लैङ्गिक सद्भावनाको । क्षेत्रीय सद्भावनाको । यस्ता सद्भावनाहरूको खेती गर्नका लागि हामीले दोष कोट्याउन छोडौं । गुण खोजौं । इतिहास उधिन्न छोडौं । सिकाइ मात्रै लिऔं । यसका लागि खुला विश्वविद्यालयबाट काम थालौं । पूर्वीय र पश्चिमी ज्ञान मिलाउने । जनज्ञान र आधुनिक ज्ञान मिलाउने । एकपक्षीय र अर्को पक्षीय ज्ञान मिलाउने । पाठ्यक्रममार्फत् । पाठ्यपुस्तकमार्फत् । शिक्षणकला (Pedagogy) मार्फत् । प्रश्नपत्रमार्फत् । अनुसन्धानमार्फत् । प्रविधिमार्फत् । यसका लागि सबै खाले सोच अटाउन जान्ने प्रबन्धक खोजौं । शिक्षक खोजौं । कर्मचारी खोजौं । तिनीहरू नमिले उपलब्ध व्यक्तिहरूलाई कितावादी (Dogmatists) हरूसँग भेट्ने अनिवार्य प्रबन्ध मिलाऔं । राजनीतिक कितावादी । आर्थिक कितावादी । जातजातीय कितावादी । क्षेत्रीय/प्रान्तीय कितावादी । भाषिक कितावादी । धार्मिक कितावादी । लैङ्गिक कितावादी । मेरो अर्को ठम्याई हो- के गर्ने के नगर्ने भन्दै दिन गुजार्नौं । यो गुजर्‍याइबाट उब्जेको मेरो निचोड हो- हाम्रो बुद्धि त्यति हो । जे घुमाए पनि । जति घुमाए पनि । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने ऋग्वेदको सार “प्रज्ञानं ब्रह्म” भन्दा ज्ञान र ब्रह्म एकै ठान्यौं । यजुर्वेदले त्यसैलाई अर्को शब्दमा “अहं ब्रह्मस्मि” भन्दा आफैंमा “ब्रह्म” देख्यौं । ऋग्वेदी प्रज्ञा देखेनौं । त्यही कुरालाई सामवेदले “तत्त्वमसि” भन्दा ममै ब्रह्म रहेछ । ब्रह्म मैमा रहेछ भन्ने बुझ्यौं । तर “प्रज्ञा” मैमा रहेछ भन्न सकेनौं । अनि अथर्ववेदले “अयमात्मा ब्रह्म” अर्थात् यो आत्मा नै ब्रह्म हो भन्दा पनि ब्रह्म र प्रज्ञा एउटै हुन भन्न सकेनौं । यस्तो हाम्रो सोचमा मेरो निचोड हो कुरा पछि गरौंला । आजै र अहिल्यै खुला विश्वविद्यालय खोलौं । व्यवस्थापन, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण प्रविधि, मूल्याङ्कन आदि पछि जोडौंला ।

खुला तथा दूर सिकाइ : सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक पक्षहरू

- सीताराम कोइराला *

“खुला शिक्षा वा विश्वविद्यालयको विकास जनसङ्ख्या वृद्धि र आर्थिक आवश्यकताले निम्त्याएको मागको उपज हो” ।

Prof G. Dhanarajan, 1937

एक्काइसौं शताब्दी 'Knowledge Era । Knowledge Society' तर्फ उन्मुख चाल । Marc Eisenstadt को 'Knowledge media' जसले विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग स्विकार्छ । Daniel (1997) को अर्थमा अर्को क्रान्तिका लागि 'Knowledge media' । खुला सिकाइ कहाँ, किन, कसरी, कसका लागि, कहिले, उत्तर सहज छ । स्वतन्त्रतापूर्वक ज्ञान र सीप प्राप्त गर्न, शैक्षिक योग्यता हासिल गर्न विभिन्न 'Knowledge media' मार्फत अध्ययन गर्न चाहने जोकोहीलाई चाहिन्छ जहिले पनि । विकासशील राष्ट्र होस् वा विकसित राष्ट्र, जनसङ्ख्या वृद्धिदर र आर्थिक आवश्यकताले जिउन हम्मेहम्मे पाछ । जब जनसङ्ख्या बढी हुन्छ, शैक्षिक संस्थाले धान्न सक्दैन, वैकल्पिक शिक्षा प्राप्तिको बाटो खोजिन्छ र सरल एवम् आधुनिक मार्ग खोजिन्छ । जब आर्थिक अभावले पिटिन्छ रोजगारीको लागि दौडिन्छ, औपचारिक शिक्षा लिन शैक्षिक संस्था जान पाउँदैन, उसलाई चाहिन्छ खुला सिकाइ, दूर सिकाइ, अनौपचारिक तरिकाले औपचारिक शिक्षा, विभिन्न विज्ञान र प्रविधिको उच्चतम प्रयोग, समयको उच्चतम सदुपयोग, मागको उच्चतम पूर्ति, सबै वर्ग र क्षेत्रलाई शिक्षामा सरल पहुँच, परम्परागतबाट आधुनिक सिकाइमा रूपान्तरण ।

तथ्यगत रूपमा हेर्दा विकसित वा विकासन्मुख दुवै प्रकारका देशमा यसको प्रयोग छ । British Open University को जनप्रियताले अन्य भाग र देशमा यस्ता विश्वविद्यालय खुले । खुला विश्वविद्यालयलाई Open University, Dual University र Universal University को नामकरण गरियो ।

किन स्थापना हुन्छन् खुला विश्वविद्यालय/ शिक्षालय ?

दुर्गम क्षेत्रको शिक्षकको अभाव हटाउन, औपचारिक शिक्षाको लगानी कम गर्न, विशिष्ट प्रकृतिका विषयका कार्यक्रमहरूको जटिलता हटाउन, Up-to-date सेवा प्रदान गर्न, विद्यार्थीहरूलाई माथिल्लो तहको शैक्षिक अवसर प्रदान गर्न, औपचारिक शिक्षा लिन विश्वविद्यालय जान नपाएका अशिक्षित समुदायलाई शिक्षाको घेरामा ल्याउन, शिक्षामा समान पहुँच स्थापना गर्न, दुर्गम क्षेत्रमा कामका लागि सबैका पुराना Employee लाई अद्यावधिक ज्ञान प्रदान गर्न, जीवनपर्यन्त शिक्षाको मौका प्रदान गर्न, विज्ञान र प्रविधिबाट 'Knowledge of Society' को स्थापना गर्न देशको मानव स्रोतको गुणस्तर सुधार, सामाजिक-आर्थिक विकासमा टेवा पुर्‍याउन, व्यावहारिक शिक्षाको सुनिश्चित गर्नका लागि खोजिन्छन् खुला विश्वविद्यालयहरू/शिक्षालयहरू ।

* शाखा अधिकृत, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, भक्तपुर

नेपालमा खुला शिक्षातय

शाही उच्च शिक्षा आयोग (२०४०) ले खुला विश्वविद्यालयको अवधारणा ल्यायो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९) ले यसलाई जोड दियो । निजी क्षेत्र यो काम गर्न जुमुरायो । शिक्षाको कार्य समिति (२०५७) ले आवश्यक बाटो देखायो । शिक्षा मन्त्रालयले बाटो बनाइदियो । पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयले सुरु नै गर्‍यो । अहिले अरू विश्वविद्यालयहरूले पनि सुरु गरे । यो त भयो विश्वविद्यालय तहको कुरा । उठान गरौं विद्यालय तहमा । नेपाली सन्दर्भमा नौलो सोच । नौलो प्रयोग । कसैको सोचमा दीर्घकालीन सोच । कसैको सोचमा अल्पकालीन यात्रा । असान्दर्भिक प्रयास । अव्यावहारिक कार्यशैली । तर जे होस् पढाइ सुरु नै भयो । विद्यार्थी SLC मा सम्मिलित भई नै सके । प्रतिफल हेर्न बाँकी छ । प्रक्रियाको विश्लेषण बाँकी छ । नीतिगत कानुनी द्विविधाको अन्त्य जरुरी छ ।

कस्ताकस्ता नीति छन् ?

औपचारिक शिक्षा नीति, २०६३

यस नीतिले ४ ओटा दृष्टिकोण राख्दछ । पहिलो सबैलाई साक्षर बनाउने दृष्टिकोण, दोस्रो वैकल्पिक शैक्षिक अवसरको दृष्टिकोण, तेस्रो पेसागत शिक्षाको दृष्टिकोण र चौथो सामाजिक समाहितताको दृष्टिकोण । पहिलो दृष्टिकोणले दुर्गम र भित्री वस्तीका निरक्षरहरू र गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिलाई र कारखानाका निरक्षर कामदारहरूलाई सचेतना शिक्षा, साक्षरता, साक्षरोत्तर र निरन्तर शिक्षा (सीपमूतक, आयमूतक कार्यक्रम) सञ्चालन गर्छ/गरौं भन्छ । दोस्रो दृष्टिकोणले विद्यालय नगएका वा छाडेका युवायुवती तथा केटाकेटीहरूका लागि खुला विद्यालय, स्थानीय सीपमा आधारित प्राविधिक एवम् व्यावहारिक शिक्षाका कार्यक्रम गर्छ/गरौं भन्छ । तेस्रो दृष्टिकोणले शारीरिक श्रम गरी जीवनयापन गर्नुपर्ने समूहहरूलाई लक्षित समूह बनाई तिनलाई परामर्श सेवा, तालिम र प्राज्ञिक सहयोग गर्छ/गरौं भन्छ । चौथो दृष्टिकोणले लैङ्गिक, जातिविशेष, जातीय, भौतिक र भाषिक समस्या भएकालाई उपयोगी कार्यक्रम सञ्चालन गर्छ/गरौं भन्छ ।

अनौपचारिक शिक्षा नीतिभित्रको खुला विद्यालय नीति, २०६३

यसअन्तर्गत यहाँ खुला शिक्षासँग सम्बन्धित नीतिहरू मात्र उल्लेख छन् :

पहिलो नीति : विभिन्न उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको आवश्यकताअनुरूपको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक ज्ञान, सीप र सूचना प्रदान गर्ने गरी अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र विस्तार गरिने ।
कार्यनीति : खुला विद्यालयमार्फत् विद्यालय तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराउने, खुला विश्वविद्यालयमार्फत् उच्चतहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराउने ।
रणनीति : शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गरी खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने, छुट्टै खुला विश्वविद्यालय नखुलेसम्म उच्च शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने संस्थाहरूबाटै उच्चतहका समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराउने ।

दोस्रो नीति : शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित वा बीचैमा छाडेकाहरूलाई औपचारिक शिक्षासह मान्यता भएको अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गरिने ।
कार्यनीति : वैकल्पिक विद्यालय शिक्षालाई प्राथमिक तह समकक्षी बनाउने, प्रौढ/महिला साक्षरता कक्षलाई क्रमशः प्राथमिक तहको समकक्षी बनाइने,

वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमलाई क्रमशः बाह्र कक्षा बराबरको बनाउने, खुला विद्यालयमार्फत निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक तह बराबरको शिक्षा दिइने, खुला विश्वविद्यालयलाई अरू विश्वविद्यालयको समकक्षी बनाउने । रणनीति : औपचारिक शिक्षोन्मुख अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमका पाठ्यक्रमहरू प्राथमिक तहदेखि क्रमशः विश्वविद्यालय तहसम्मको शिक्षासँग मिल्दोजुल्दो बनाउने ।

तेस्रो नीति : शिक्षामा पहुँच बढाउन विशेष व्यवस्था गरिने । कार्यनीति : खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयमार्फत समकक्षी कार्यक्रम चलाइदिने ।

चौथो नीति : पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सिकाइ सामग्री निर्माण तथा वितरण प्रक्रियालाई स्थानीयकरण गर्न गाउँ लैजाने सन्दर्भमा विकेन्द्रित गरिने । कार्यनीति : एकल विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सिकाइ सामग्रीको स्तर निर्धारण तोकेबमोजिमको हुनेछ, खुला विश्वविद्यालयले यसका क्याम्पसहरूका लागि गुणस्तर निर्धारण गर्दछ । रणनीति : सक्षमताका लागि वैकल्पिक विद्यालय, खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री र सहायक एवम् पूरक सामग्रीहरू अनौपचारिक शिक्षाको अपेक्षित उपलब्धिका आधारमा बनाउने ।

छैटौँ नीति : विकेन्द्रित तरिकाबाट अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिने । कार्यनीति : अनुगमन एवम् सुपरीवेक्षण गर्दा सहभागितात्मक विधि अपनाउने । रणनीति : अन्य संस्थाते चलाएका खुला विद्यालयको सुपरीवेक्षण गर्ने काम सम्बन्धित निकायले तोकेको व्यक्ति/संस्थाको हुने ।

सातौँ नीति : साधन र स्रोत जुटाउने तथा सदुपयोग गर्नका लागि विभिन्न निकायहरूबीच साभेदारी, सञ्चालन र समन्वय कायम गरिनेछ । कार्यनीति : खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयले मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको आपसी साभेदारीको नीति अवलम्बन गर्नेछन् ।

नवौँ नीति : अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम चलाउने निकायहरूको साम्ना तथ्याङ्क भण्डार (Database) बनाउने । रणनीति : साक्षरता, वैकल्पिक शिक्षा, खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयका विज्ञहरू तथा औपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालक, सहयोगी कार्यकर्ता, शिक्षक तात्त्विककर्ता, स्रोतव्यक्ति, निरीक्षक सबैको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने ।

खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति, २०६३

दूर दृष्टि : विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका विशेषतः अवसरबाट वञ्चित समुदाय, महिला तथा कामदारहरूलाई शिक्षाको अधिकारको सुनिश्चितता गर्न, औपचारिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याई उनीहरूको ब्यक्तित्व विकासका अवसर प्रदान गर्न दूर शिक्षा प्रणालीबाट खुला शिक्षाको विकल्प सिर्जना गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।

पहिलो नीति : विभिन्न चाहना भएका सिकारूहरूका लागि शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्ने । कार्यनीति : विद्यमान परम्परागत शिक्षाको विकल्पमा पढ्न चाहने गरिब, महिला, अवसरबाट वञ्चित नागरिक आदिलाई शिक्षाको पहुँचभित्र ल्याउन विद्यालय र उच्च शिक्षामा समेत खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीको स्थापना गर्ने, खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीअनुसार साधारण र व्यावसायिक दुवैका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको ढाँचाअनुसार नै पाठ्यक्रमको निर्माण गर्ने तर सिकाइको समय, भौगोलिकता तथा

शैक्षिक कार्यक्रमसमेत ध्यानमा राखी अध्ययन रणनीतिलाई खुला अथवा लचिलो बनाउने प्रक्रिया प्रस्तुत गर्ने । शिक्षा क्षेत्रका समग्र परिधिभित्र रही नीतिनिर्माण तथा सम्पूर्ण कार्य सञ्चालन गर्न सक्ने अधिकार मुक्त अर्धस्वायत्त राष्ट्रियस्तरको उच्चस्तरीय परिषद् गठन गरी खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइलाई संस्थागत गर्ने ।

दोस्रो नीति : परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर बृद्धि गर्ने । **कार्यनीति :** गुणस्तरयुक्त शिक्षाका अवधारणाहरू सिर्जना गर्न खुला तथा दूर सिकाइ र परम्परागत शिक्षाको सिकाइको सुविधाहरूलाई साभ्रीकरण गर्न सहभागी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न व्यवस्था मिलाउने, परम्परागत शिक्षाअन्तरगतका विद्यार्थीहरूलाई समेत फाइदा हुने सहयोगी सामग्री आदि प्रयोग गर्न योजना बनाउने, खुला र परम्परागत शिक्षाबीचको क्रेडिट स्थानान्तरणलायत शिक्षक विकासका कार्यक्रम निर्माण गर्न दूर सिकाइ प्रणालीको प्रयोग गर्ने ।

तेस्रो नीति: जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको गर्ने । **कार्यनीति :** शिक्षक विकास, सामाजिक चेतना, नागरिक शिक्षा, स्वास्थ्य शिक्षा, मानव अधिकार शिक्षा, बाल अधिकार शिक्षा, वातावरणीय शिक्षा तथा वृक्षारोपण आदि सम्बन्धी कार्यक्रम तयार गरी खुला तथा दूर शिक्षा माध्यमद्वारा उपयुक्त शिक्षा प्रदान गर्ने, दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ परिषद्ले दूर शिक्षा माध्यमद्वारा कार्यक्रम गर्न सञ्चालन गर्ने क्रियाकलापको ढाँचा तयार गर्ने, योजना बनाउने र विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय गर्ने । गर्ने कार्यक्रमहरू लागू गर्ने सन्दर्भमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र तथा टेलिकेन्द्रहरू जस्ता सान्दर्भिक संस्थाहरूको सञ्चालनलाई प्रयोग गर्ने ।

चौथो नीति : ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने । **कार्यनीति :** विविध जाति र समुदायले व्यावसायिक क्षेत्रमा प्राप्त गरेको प्रचलित ज्ञान र सीपसम्बन्धी शिक्षालाई मान्यता दिन र प्रमाणीकरण गर्न खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिअर्न्तगत एउटा विशेष संयन्त्र स्थापना गर्ने ।

विभिन्न रणनीतिहरू

उच्च शिक्षाका लागि विभिन्न विश्वविद्यालय तथा विद्यालयस्तरका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसँग आपसी छलफलबाट खुला शिक्षाको पाठ्यक्रम राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको ढाँचाभित्र हुने गरी निर्माण गरिनेछ । यसका अतिरिक्त खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीअर्न्तगत सञ्चालन हुने कार्यक्रमको पाठ्यक्रम परिषद्को स्वीकृतिपश्चात् लागू गरिने, खुला तथा दूर सिकाइका लागि विभिन्न किसिमका स्वाध्याय सामग्रीहरू उत्पादन गरिने, राष्ट्रिय तहमा पूर्ण तथा कार्यकारी अधिकारसहितको उच्चस्तरीय अर्ध स्वायत्त दूर शिक्षा/खुला सिकाइ परिषद् स्थापना गरिनेछ, जसले खुला दायित्वहरू शीर्षसंस्थाको रूपमा काम गर्नेछ जसमा २ तह हुनेछ ।

नीति निर्माण अङ्ग र कार्यकारी अङ्ग

परिषद्अर्न्तर्गत ५ ओटा विकास क्षेत्रमा ५ ओटा क्षेत्रीय अध्ययन केन्द्रहरू स्थापना गरिने, खुला र दूर सिकाइ प्रणालीलाई सामुदायिक विद्यालय, संस्थागत विद्यालय र अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी शैक्षिक संस्थाहरूलाई सम्बन्धन दिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गरिने, नीति निर्माण,

कार्यक्रमको स्वीकृति तथा कार्यान्वयन खुला र दूर सिकाइ संस्थाहरूको मान्यता र सम्बन्धन र प्रमाणीकरण गर्ने जिम्मेवार संस्था दूर शिक्षा/खुला सिकाइ परिषद् हुने, केही विद्यालय तथा शैक्षिक संस्थाहरूलाई खुला विद्यालयको अध्ययन केन्द्रका रूपमा दर्ता वा सम्बन्धन दिन पहिचान गर्ने कार्य गरिने, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमा रहेको दूर शिक्षा/खुला सिकाइ महाशाखा प्राविधिक तथा प्राज्ञिक स्रोत खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीको क्रियाकलापका लागि प्रयोग गरिने । यस किसिमको कार्य परिषद् गठन नहुन्जेल कायम रहने, खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीलाई राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रियस्तरका गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोग र सहभागिताबाट सञ्चालित गर्न प्रोत्साहित गरिने, दूर शिक्षा/खुला सिकाइ परिषद्को स्थापना भएपछि खुला तथा दूर सिकाइका कार्यक्रमको गुणस्तर कायम गर्न छुट्टै परीक्षा बोर्ड स्थापनासँगै प्रमाणीकरण र समकक्षता निर्धारण गर्न संयन्त्र निर्माण गरिने छ । यो नीति छ घरणमा तयार गरिने छ ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना, (२०६४/६५-०६६/६७)

तीन वर्षीय अन्तरिम योजनामा समेत खुला/दूर शिक्षाको बारेमा केही रणनीति तथा कार्य नीतिहरू तयार गरिएका छन् जुन निम्नानुसार छन् :

रणनीति : खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने, खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, देश सुहाउँदो खुला र दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने । नीति तथा कार्यनीति: उच्चशिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्ने र लक्षित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने ।

प्रमुख कार्यक्रमहरू

समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ वैकल्पिक विद्यालयलगायत सबै प्रकारका विद्यालय खोल्ने, गाभ्ने र स्तर वृद्धि गर्ने जस्ता कार्यक्रम सञ्चातन गरिने छ । विद्यालय उमेर समूहका सबै किसिमका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्न दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको खुला विद्यालय व्यवस्था गरिनुका साथै बालबालिकाहरूको सिकाइ एवम् ज्ञानको समकक्षता निर्धारण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र औपचारिक विद्यालय शिक्षा एवम् खुला विद्यालयमा प्रवेश गर्ने व्यवस्था गराई प्रमाणीकरणको व्यवस्था मिलाउने छ । यसअर्न्तगत निम्नलिखित कार्यक्रम सञ्चातन गरिनेछ :

- १५ जिल्लामा बैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चातन गर्ने,
- शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताको लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

वर्तमान नेपाली अभ्यास

नीतिहरू बने कार्यनीतिहरू तयार भए । रणनीतिहरू अवलम्बन गरिने प्रतिबद्धता जाहेर भए । फलस्वरूप उल्लिखित नीतिहरू कार्यान्वयनमा आए । खुला तथा दूर सिकाइ नीति, २०६३ ले माध्यमिक तह ताक्यो । ५ स्थानमा कक्षा सुरु गर्‍यो । Piloting SLC को नाम दिइयो । सम्मिलित १३६ जनाको उपलब्धिको नतिजा बाँकी छ । यी कक्षाहरू शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट सञ्चालित छन् । अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले अनौपचारिक शिक्षा नीति, २०६३ समायो, निम्नमाध्यमिक तह ताक्यो । ३ क्षेत्र पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चलका ६ जिल्ला (भ्रपा, मोरङ, मकवानपुर, काठमाडौं, भक्तपुर, बाँके) का ९ विद्यालय Piloting मा परे । सम्पर्क कक्षा तोकिए । शैक्षिक सत्र ०६४ मा एक समूह एक कक्षा चढे । कक्षा सातमा पुगे । दुवै संस्थाहरू SESP को अवधारणाको कार्यान्वयन गरे । निमावि तहमा कक्षा ६, ७ र ८ को पाठ्यक्रमलाई Core र Noncore गरी विभाजन गरेर यस तहको पाठ्यक्रम निर्धारण भयो । Core विषयवस्तुका लागि प्रत्येक दिन दिनको २ घण्टाको सम्पर्क सत्र चलाउने र Noncore विषयहरू विद्यार्थी आफैले पढ्ने प्रावधान बनाइयो । पढाउने विषय शिक्षकलाई ३ दिनको तालिम दिने व्यवस्था बन्‍यो । विद्यालयमा कक्षा सञ्चालनका लागि ५ सदस्यीय समन्वय समिति रहने भयो । आखिर अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले पनि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा खुला/दूर सिकाइमार्फत दिने उद्देश्य राख्यो ।

केके पढाइन्छ ?

खुला/दूर सिकाइमा हाल निम्नलिखित विषयहरू पढाउने गरिन्छ :

माध्यमिक तह		निम्नमाध्यमिक तह		
विषय	पूर्णाङ्क	सम्पर्क कक्षाको समय (घण्टा)	प्रथम तह (वार्षिक घण्टा)	द्वितीय तह (वार्षिक घण्टा)
नेपाली	१००	१०	४५	६५
अङ्ग्रेजी	१००	१८	६५	६५
गणित	१००	१८	६५	६५
विज्ञान	१००	१८	५५	५६
सामाजिक शिक्षा	१००	९.१५	४५	४५
स्वस्थ, जनसङ्ख्या र वातावरण	१००	९.१५	-	-
ऐच्छिक प्रथम (अर्थशास्त्र)	१००	८.४५	-	-
ऐच्छिक द्वितीय (शिक्षा)	१००	८.४५	-	-
स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा	-	-	२५	२५
जनसङ्ख्या	-	-	२०	२०
पूर्वव्यावसायिक शिक्षा	-	-	२०	२०

नैतिक र अन्य	-	-	२०	२०
जम्मा	८००	१००	३६०	३६०

(नोट: नि.मा.वि. तहमा हाल सो विषयको संश्लेषित (condense) पाठ्यपुस्तक बनिनसकेकाले सञ्चालित साधारण निम्नमाध्यमिक कै पूर्णाङ्क कायम हुने देखिन्छ) ।

मूल्याङ्कन प्रक्रिया कस्तो छ ?

माध्यमिक तह

खुला विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रममा आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणालीको व्यवस्था गरियो । सो उत्तीर्ण गर्नेले SLC परीक्षा दिन पाउने भयो । SLC औपचारिक विद्यालयको पाठ्यक्रम र सोही प्रक्रियामा हुने भयो । SLC अन्तिम परीक्षा मानियो । प्रत्येक विषयको मूल्याङ्कन यसरी हुने गरियो :

क्र.स	मूल्याङ्कनका आधार	पूर्णाङ्क	उत्तीर्णाङ्क
१.	नियमितता र सहभागिता	१०	५
२	गृहकार्य/परियोजना कार्य	३०	१२
३	मध्यावधि परीक्षा	२०	६.४
४	अन्तिम परीक्षा	४०	१२.८
	जम्मा	१००	३७

नियमितता र सहभागितालाई १० पूर्णाङ्क छुट्याइयो । २० दिनको सम्पर्क कक्षामा कम्तीमा १४ ओटा सम्पर्क कक्षामा सहभागी भए मात्र उत्तीर्ण हुनसक्ने गरियो ।

निमावि तह

निमावि तहमा पठनपाठन हुने विषयहरूलाई आधार मानेर मूल्याङ्कन गरिन्छ । आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कन हुन्छ । २ वर्ष पढी सकेपछि कक्षा ८ को जिल्लास्तरीय परीक्षामा संलग्न हुन पाइन्छ । हालको कक्षा ७ को विषयवस्तु कम र कक्षा ८ को बढी विषयवस्तुलाई समेटेर तह २ का विद्यार्थीले निमावि तह पूरा गर्नुपर्छ । सम्पर्क कक्षा नभई दैनिक बेलुकी २ घण्टा पढ्छन् । यस तहको वैज्ञानिक मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भन्ने बारे खास निर्देशिका तयार भएको छैन ।

साङ्गठनिक स्वरूप

निमावि तह चलाउने अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (भविष्यमा उच्च मावि चलाउने सोच बोकेको) र मावि तह सञ्चालन गरेर SLC मा नै विद्यार्थी संलग्न गराउने शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको साङ्गठनात्मक स्वरूप कस्तो छ त ?

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र	शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
१. प्रमुख रा.प्र. प्रथम श्रेणी (शिक्षा सेवा)को निर्देशक	१. प्रमुख, रा.प्र.प्रथम श्रेणीको (शिक्षा सेवा) को कार्यकारी निर्देशक, अन्य ३ जना निर्देशक (रा.प्र. प्रथम श्रेणी शिक्षा)

<p>२. ३ ओटा महाशाखा र ११ ओटा शाखा</p> <p>क. मानव संशोधन विकास महाशाखा</p> <ul style="list-style-type: none"> - विद्यालय शिक्षक तातिम शाखा - व्यवस्थापन तातिम शाखा - तालिम प्रमाणीकरण शाखा <p>(ख) दूर शिक्षा/खुला सिकाइ महाशाखा</p> <ul style="list-style-type: none"> - खुला, सिकाइ तातिम शाखा - कार्यक्रम उत्पादन तथा प्रसारण शाखा - सामग्री विकास शाखा <p>(ग) योजना, अनुगमन तथा प्रशासन महाशाखा</p> <ul style="list-style-type: none"> - कार्यक्रम तथा अनुगमन शाखा - अनुसन्धान तथा गुणस्तर सुधार शाखा - आन्तरिक प्रशासन तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन शाखा 	<p>२. २ ओटा शाखा</p> <p>(क) योजना तथा व्यवस्थापन शाखा</p> <ul style="list-style-type: none"> - योजना तथा व्यवस्थापन शाखा - योजना तथा प्रशासन - अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन - समन्वय सामग्री वितरण - लेखा - तथाङ्क कम्प्युटर - स्टोर <p>(ख) पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा तालिम शाखा</p> <ul style="list-style-type: none"> - आधारभूत साक्षरता शिक्षा - साक्षोत्तर शिक्षा - निरन्तर शिक्षा (आयआर्जन, औपचारिक जनसङ्ख्या शिक्षा) - पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा सामग्री प्रकाशन
---	---

खुला शिक्षा प्रदान गर्न माथि उल्लिखित कार्यालयहरूलाई विभिन्न कार्यक्रममा बजेट व्यवस्थापन गर्ने शिक्षा विभागको सङ्गठनात्मक स्वरूप पनि हेरौं :-

- प्रमुख, रा. प्र. (शि.प्र) - महानिर्देशक, ३ जना निर्देशक (२ जना शि. प्र. र १ जना प्र.)
- ३ ओटा महाशाखा र १२ ओटा शाखा छन् :

(क) प्रशासन महाशाखा

- सामान्य तथा कर्मचारी प्रशासन शाखा
- आर्थिक प्रशासन शाखा
- भौतिक सेवा शाखा
- शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन शाखा

(ख) शैक्षिक व्यवस्थापन महाशाखा

- प्रारम्भिक बालविकास शाखा
- विद्यालय व्यवस्थापन शाखा (माध्यमिक)
- विद्यालय व्यवस्थापन शाखा (प्राथमिक)
- तैङ्गिक समविकास शाखा
- समाहित शिक्षा शाखा

(ग) योजना तथा अनुगमन महाराष्ट्रा

- अनुसन्धान तथा शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन शाखा
- अनुगमन तथा निरीक्षण शाखा
- कार्यक्रम तथा बजेट शाखा

Open कि Mini Open?

गरिबीको कुरा गर्‍यो । रोजगारको कुरा गर्‍यो । पहुँचको कुरा गर्‍यो । अवसरको बाटो खोल्‍यो । सबैलाई शिक्षाको मूलधारमा ल्याउने सोच निर्माण गर्‍यो । अनौपचारिक तरिकाबाट अनौपचारिक शिक्षा दिन थाल्यो । समय सुहाउँदो छ, वैकल्पिक उपायहरू हो भन्दै कार्यक्रमको विस्तारमा लाग्यो । विद्यालयको (जिल्लाको) Need हो-होइन पहिचान नगरी घमाघम माध्यमिक तहका कक्षा चलाउन तयारीमा जुट्यो । सञ्चालित माध्यमिक तह ५ मा करिब ४० थप तयार भयो । हामीले नाम दियो Open Learning । तर मूल्याङ्कनका आधारमा नियमितता र सहभागितालाई पूर्णाङ्क दियो । कम्तीमा १४ ओटा सम्पर्क कक्षा (मा.वि तहमा) सहभागी भए मात्र उत्तीर्ण हुन पाउने कडा मूल्याङ्कन पद्धति निर्माण गर्‍यो । खुला सिकाइ हो भने उसले घरमा नै बसेर गृहकार्य बुझाउन पाउनु पर्‍यो । उसले इमेल, इन्टरनेटबाट सम्पर्क गर्न पाउनु पर्‍यो । पत्राचार गरेर गृहकार्य बुझाउन पाउनु पर्‍यो । यो हुन सकेन । विद्यार्थीले सम्पर्क कक्षा धाउने पर्‍यो । शारीरिक रूपले अशक्त पनि सम्पर्क कक्षामा पुग्ने पर्‍यो । पुग्न नसके अनुत्तीर्णको सिकार बन्नु पर्‍यो । कि पढ्न छाड्नु पर्‍यो । उसले रोजगार गुमाउनु पर्‍यो । नजान्दो पाराले औपचारिकताको भन्दा चल्नु पर्‍यो । Open School को नाममा Mini Open भेल्नु पर्‍यो । आखिर केही राहतको नाममा आहातको अनुभूति अछुतो रहेन ।

सञ्चालन प्रक्रियाको सान्दर्भिकता

शिक्षा क्षेत्रको मानव संसाधनको कार्य दक्षता अभिवृद्धि, तालिम तथा प्रशिक्षणको व्यवस्थापन र कार्यन्वयन गर्न गठित शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) का कक्षाहरू सञ्चालन गर्दैछ । राष्ट्रिय शिक्षानीतिअनुरूप साक्षरता, साक्षरोत्तर शिक्षा, निरन्तर शिक्षा तथा सीपमूलक शिक्षाको अभिवृद्धि र निरन्तरका लागि अनौपचारिक शिक्षणका समग्र पक्षहरू समेट्न गठित अनौपचारिक शिक्षा निमावि तह (कक्षा ६-८) सम्म सञ्चालनमा जुटेको छ । एउटा निकायले मावि चलाउने । अर्को निकायले निमावि । आफ्ना आफ्ना नीतिको कार्यान्वयन । उद्देश्य एउटै । किन भने यस्ता दुई नीति ? नीति उठान गर्नेदेखि स्वीकृत दिने/लिनेसम्म मौन छ । खुला सिकाइको अवधारणा नै प्रस्ट छैन वा प्रतिस्पर्धा हाबी छ । साङ्गठनिक संरचना हेर्दा (माथि उल्लिखित) अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको कुन संरचनाभित्र पर्छ खुला सिकाइ अवधारणा ? यस केन्द्रले अनौपचारिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कि Mini Open Learning । कुरा स्पष्ट छ । सान्दर्भिकता अस्पष्ट छ । साङ्गठनिक संरचनाभित्र दूर शिक्षा/खुला सिकाइ महाराष्ट्रा छ शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको । तर त्यो शिक्षा सेवाका काम गर्ने जनशक्ति र शिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न तालिम सञ्चालन गर्न होइन र ? त्यस

महाशाखाभिन्न विद्यालय सञ्चालन गर्नेसम्बन्धी कुनै शाखा छैन । आखिर सबै शिक्षकलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी तालिम प्रदान गर्न नसकिरहेको बेलामा किन चलाउनु विद्यालय ?

विद्यालय सञ्चालन गर्ने तह न शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र हो न त अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र नै । बरु विद्यालयका शिक्षकहरूलाई तालिम दिन र विद्यार्थीहरूलाई सहयोगी सामग्री रेडियो/TV/Email/ Internet बाट नयाँनयाँ ज्ञान र प्रविधि तथा तालिम दिन दुवै संस्था जुट्नु पर्छ । NESP २०२८ को कार्यान्वयनको प्रभावकारिताले सचेत गराई सकेको छ । सरकारले विद्यालय चलाउने होइन, व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने मात्र हो ।

के छन् विकल्पहरू ?

विज्ञान र प्रविधिको विकास र प्रयोग दिनानुदिन बढ्दै छ । मान्छेका इच्छा र आकाङ्क्षाका साथ बाध्यताहरू नयाँनयाँ तरिकाले उठ्दै छन् । औपचारिक सङ्गठनतिर धाउने फुर्सद छैन । जिउनका लागि रोजगारी खोज्नु पर्छ । यो विश्वभरको समस्यामा नेपाल पनि अछुतो छैन । यस्ता अवस्थामा विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित व्यक्तिलाई शिक्षा प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो । विद्यार्थीको नैसर्गिक अधिकार । यो निश्चित छ अव्यवस्थित तरिकाले खुला सिकाइ दिन सकिन्न । यसका लागि स्पष्ट दृष्टिकोण जरुरी छ । सङ्गठनात्मक संरचना प्रस्ट पारी स्थायी र प्रभावकारी रूपमा नै खुला सिकाइको विस्तार र विकास गर्नुपर्छ । नेपाली सन्दर्भमा यसका केही विकल्पहरू :

पहिलो विकल्प - खुला सिकाइको माध्यमबाट विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मको शिक्षा दिन राष्ट्रियस्तरको स्वायत्त खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गर्ने । यस विद्यालयले ५ ओटै क्षेत्रमा क्षेत्रीय कार्यालय स्थापना गरी खुला सिकाइअन्तर्गत पर्ने सबै विधि र तरिका अपनाई काम गर्ने । यसको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयले गर्ने गरी यसका लागि सरकार स्वयंमले पहल गर्नुपर्ने ।

दोस्रो विकल्प - विद्यालय तह (निमावि) मा खुला सिकाइ सञ्चालन गर्नका लागि राष्ट्रियस्तरको खुला सिकाइ परिषद् गठन गर्ने । यसले खुला सिकाइसम्बन्धी नीतिनिर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनेदेखि कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने । केन्द्रबाट मात्रै सञ्चालन गर्दा सेवाग्राहीलाई सहज र सरल तरिकाले सेवा प्रदान गर्न नसकिने भई दुर्गम र पिछडिएको क्षेत्रका बालबालिका वञ्चित हुने भएकाले शैक्षिक प्रविधिसँग सम्बन्धित प्रक्रियालाई भरपर्दो, छिटो छरितो, सस्तो र सर्वसुलभ तुल्याउनका लागि क्षेत्रीयस्तरमा समेत सर्म्पक कार्यालयहरू खडा गर्ने । यसका लागि अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कामसमेत गर्ने गरी शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयले पहल गर्नुपर्ने ।

तेस्रो विकल्प - हाल सञ्चालित मावि तह र निमावि तहको खुला सिकाइको अवस्थालाई व्यवस्थित रूपमा निरन्तरता दिन शिक्षा विभागमा एक खुला सिकाइ महाशाखा खोल्ने । रा.प्र.शि. प्र प्रमुख रहने गरी खोल्ने उक्त महाशाखाले हाल NCED र NFEC ले सञ्चालन गर्दै गरेका कार्य सञ्चालन गर्ने । शिक्षा विभागकै शैक्षिक सामग्री शाखाले सामग्री उत्पादन, प्रसारण र वितरणको कार्य गर्ने । शैक्षिक सामग्री उत्पादन र प्रसारणमा तत्काल शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रसँग समन्वय गरी उक्त केन्द्रको स्टुडियो प्रयोग गर्ने । कर्मचारी व्यवस्थापनका लागि शिक्षा मन्त्रालयको निरीक्षणालयबाट

केही, शैजविकेबाट केही र शिक्षा विभागकै अन्य शाखाबाट केहीलाई उक्त शाखामा पदस्थापना गर्ने । कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तालिमको व्यवस्था गर्ने । शुद्ध प्राविधिक पद (रेकर्डर, इल्युस्ट्रेटर, रेडियो टेक्निसियन, क्यामरापर्सन, प्रोड्युसर आदि) का लागि अन्यत्रबाटै काजमा ल्याउने वा करारमा नयाँ पदपूर्ति गर्ने । Online service का लागि दिन, समय र विषय मिलाई विषय विशेषज्ञलाई बोलाउने । विषय विशेषज्ञहरूलाई पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयबाट आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्ने । चिठ्ठीपत्र र इमेलबाट सोधिएका जिज्ञासाहरूको उत्तर एवम् परीक्षा सञ्चालन, सूचना सम्प्रेषण व्यवस्थापन र सामग्री वितरणमा सहजता ल्याउन प्रत्येक क्षेशिनिमा त्यहीँका कर्मचारीबाट व्यवस्थापन हुने गरी खुला सिकाइ शाखा स्थापना गर्ने । स्रोत केन्द्रहरू, शिक्षक तालिम केन्द्रहरू र Lead Resource Centre (LRC) हरू जस्ता खुला शिक्षालय केन्द्र बन्न सक्ने सम्भावनाको खोजी गरी सम्भव भएसम्म लक्षित वर्गले सहजै शिक्षा पाउने वातावरण सिर्जना गर्ने । वित्तीय व्यवस्थापन शिक्षा विभागबाटै हुनुपर्ने । अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, क्षेशिनि, जिशिका र स्रोतकेन्द्रस्तरबाट हुनुपर्ने । यसका लागि शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभाग, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले पहल गर्नुपर्ने ।

बिसौनी

खुला शिक्षा समयको माग हो र आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । यसले विज्ञान र प्रविधिको उच्चतम प्रयोगलाई स्विकार्छ । विकसित वा विकासन्मुख सबै देशमा चल्छ । चारभित्ताभित्रको शिक्षामात्र शिक्षा हो भन्ने कुरालाई नकार्छ । चक, डस्टर र संस्कारको बोलीलाई बदल्छ । जनसङ्ख्या बृद्धिले बेरोजगारी सिर्जना गर्दछ । त्यसैले जिउनका लागि रोजगारी गर्नेलाई माथिल्लो तहको सिकाइ, Knowledge Update गर्न र नयाँ ज्ञानको खोजी गर्ने अवसर दिन्छ । कसैलाई माथिल्लो योग्यता प्राप्त गर्न बाटो खोल्छ । ढिलै भए पनि नेपालमा पनि खुला शिक्षाको औपचारिक थालनी भयो । पूर्ण खुलाको अनुमति विद्यार्थीले लिन नपाए पनि अशिक खुलाको फाइदा लिएकै छन् । पूर्ण खुला हुनु जरुरी छ । नयाँ आशा उभिएको छ । यसलाई मौलाउनका लागि बाभिएका नीति नियम र असुहाउँदा सङ्गठनबाट सञ्चालन भइरहेको अहिलेको अवस्था हटाई शैक्षिक संरचनाभित्र एकआपसमा समन्वय र माथिल्लो तहमा ढुढताका खाँचो छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अशिके (२०६३). अनौपचारिक शिक्षा नीति, भक्तपुर: अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र ।
- अशिके (२०६४). अनौपचारिक शिक्षा स्रोतसामग्री-२०६४, भक्तपुर: अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र ।
- आचार्य, सुशान (२०५९). खुला शिक्षालय : प्रसङ्ग र परिवेश, दूर शिक्षा, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- प्रसाई, दीपक (२०६४). नेपाल सरकारका नीतिहरू, काठमाडौँ: सोपान मासिक ।
- रायोआ (२०६४). तीन वर्षीय अन्तरिम योजना, काठमाण्डौ: राष्ट्रिय योजना आयोग ।

शैजविके (२०६३). खुला शिक्षा/दूर सिकाइसम्बन्धी नीति-२०६३, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

शैजविके (२०६४). खुला विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धी कार्यन्वयन पुस्तिका-२०६४, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

शैजविके (२०५९). दूर शिक्षा, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

शैजविके (२०६०). दूर शिक्षा, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

Dhanarajan (1997). **Distance Educaiton: Status and Issues, Distance Education for Primary School Teacher**, Manila: Asian Development Bank.

S.M. and Reddy V.V. (2000). **The World of Open and Distance Learning**, New Delhi: Viva Books.

शिक्षक विकासका ढाँचा र पेसागत विकासका अभ्यासहरू

- हर्कप्रसाद श्रेष्ठ *

शिक्षकको व्यावसायिक दक्षताको विकास गर्ने गराउने प्रक्रियाको थालनी शिक्षक प्रशिक्षण, तालिम र हाल शिक्षक शिक्षाको विकास भन्ने बृहत् क्षेत्र समेट्न शब्दावलीको प्रयोग गर्ने गरिएको छ । प्रशिक्षण तथा तालिमको सीमित अर्थबाट अब व्यावसायिक दक्षता र सीप विकास (Professional Development) मा रूपान्तरण भएको छ । प्रशिक्षण तथा तालिम दिने संस्था, प्रशिक्षण र तालिम केन्द्रको प्रशिक्षक वा गुरुको बदला सहजकर्ता, मेन्टरले स्थान ओगटेको तथा विभिन्न संस्थागत र पेसाकर्मीहरूका बीचको सञ्जाल स्थापित गर्ने र विद्युतीय माध्यमद्वारा नयाँ कुराहरूको खोजी गर्ने, सिक्ने र सिकाउन सिकारुलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्यलाई बढावा दिइएको छ । विश्वमा प्रचलन तथा अभ्यासमा आएका केही शिक्षक विकासका प्रचलित प्रणालीहरू (Teacher Development systems) तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

संस्थागत साझेदारी ढाँचा (Orgazational Partnernership Model)

यसअन्तर्गत निम्न किसिमका ढाँचा रहेका छन्

क. व्यावसायिक दक्षता विकास स्कूल (Professional Development School)

यस अवधारणाअनुरूप शिक्षक, प्रशासक, विश्वविद्यालयका विभागीय सदस्यहरूको साझेदारीमा संस्थागत सहयोगबाट पेसा प्रवेशको सुरुदेखि अन्त्यसम्म पेसागत विकास गर्ने अवसर प्रदान गरिन्छ । विद्यालय र विश्वविद्यालयको पुननिर्माण नभएसम्म दुवैको विकास नहुने, विद्यालयका शिक्षक र विश्वविद्यालयका शिक्षक बीच समान दायित्व र महत्त्व तथा साझेदारी रहेको र दुवैको समान लक्ष्य र उद्देश्य आदि अवधारणामा आधारित छ । यसमा विद्यार्थीहरूले प्रशिक्षार्थी शिक्षक (Mentor teacher) र विश्वविद्यालयका विभागीय सदस्यबाट सिक्ने समान अवसर प्राप्त हुन्छ । यसको सफल प्रयोग संयुक्त राज्य अमेरिकामा रहेको छ ।

ख. अन्य विश्वविद्यालय र विद्यालय साझेदारी कार्यक्रम (University-School Partnership)

यस कार्यक्रमअन्तर्गत एक सञ्जाल स्थापित गरिन्छ । शिक्षक व्यवस्थापनको सवालमा विश्वभर नै समस्याको रूपमा देखिएको छ । यसप्रकारको व्यवस्था विकसित देश (अमेरिका) अभ्यासमा रहेको छ । विश्वमा प्रयोगमा आएका सफल संस्थागत साझेदारीको नमुना जस्तै अफ्रिकाको एक सानो प्रोजेक्टमा Sceience Advisors at the Western Cape Education Department and Science तथा Science Educators at Kings College in London रहेको छ । Learning Cosortium अन्तर्गत विद्यालय र विश्वविद्यालयको शिक्षा विभाग टोरन्टो, क्यानाडाको साझेदारी, यस्तै सफल साझेदारी कार्यक्रम South Maine Partnership, USA ले विगत १५ वर्षदेखि विद्यालयसँग कार्य गर्दै आएको छ । चिलीको विश्वविद्यालय र जिल्लाका विद्यालयसँगको साझेदारी कार्य हुँदै आएको छ । यस प्रकारको साझेदारी कार्यक्रम संयुक्त राज्य अमेरिकामा बढी प्रचलन र सफल भएका उदाहरण रहेका छन् ।

* परीक्षा नियन्त्रक, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय, भक्तपुर

ग. अन्य अन्तर-सङ्घसंस्था र विद्यालय सहकार्य (Other Inter-institutional Collaboration)

यसप्रकारको साझेदारी प्रक्रिया पनि शिक्षाको एकमात्र सामूहिक इच्छा र मुद्दामा आइपर्ने समस्या समाधान गर्ने र नयाँ मूल्य-मान्यता कायम गरी शैक्षिक लक्ष्य पूरा गर्नु हो । विभिन्न देशहरूमा अन्य अन्तर संस्थागत सहकार्य गरी शिक्षाको लक्ष्य र उद्देश्य पूरा गर्ने र पेसागत विकास गर्न सेवाकातीन कार्यक्रमहरूको अवलम्बन गर्ने गरिएको पाइएको छ ।

घ. विद्यालय सञ्जाल (School Network)

विभिन्न प्रकारका प्रोजेक्ट तथा कार्यक्रम लागू गर्न विद्यालयहरूको सञ्जाल बनाउने र शिक्षकको पेसागत विकास गर्ने तथा शिक्षामा सुधार गर्ने सफल उदाहरण अस्ट्रेलियाको Innovative Links Project लाई लिन सकिन्छ ।

ङ. शिक्षकहरूको सञ्जाल (Teacher's Network)

यसप्रकारको अभ्यास शिक्षकहरूको ट्रेडयुनियन तथा पेसागत सङ्घसङ्गठनको सक्रियता तथा विषयगत शिक्षकहरूको सञ्जाल खडा गरी पेसागत विकासका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको पाइन्छ । सफल उदाहरण फिनलेन्डको शिक्षक सञ्जाल, जापानको Co-Ordinating Council for Voluntary Educational Study Association त्यस्तै स्पेनको Cross National Network आदि तथा Columbia and Mexico मा पनि यसप्रकारको सञ्जाल प्रभावकारी भएको पाइएको छ ।

च. दूरशिक्षा (Distance Education)

यो एक सजिलो र किफायती माध्यम भएकोले शिक्षकको पेसागत विकासका लागि विगत धेरैवर्षदेखि विभिन्न देशहरूमा उपयोगमा ल्याइएको छ । यसको सफल उदाहरण नेपालमा सन् १९८७ देखि अभ्यासमा ल्याएको रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम कार्यक्रमले हजारौं तालिम अप्राप्त प्राथमिक शिक्षकलाई तालिम दिने कार्य गरेको छ । हाल यसलाई तालिम केन्द्रको Face to face तालिमसँग आबद्ध गरिएको छ ।

व्यक्तिगत वा सानो समूह वा ढाँचा (Individual or Small Group Model)

यसअन्तर्गत निम्न किसिमका ढाँचा रहेका छन् :

क. परम्परागत र उपचारात्मक कक्षा सुपरीवेक्षण :

यो पद्धति परम्परागत पद्धति हो जसमा प्रशासक वा निरीक्षकले शिक्षकको कक्षा अवलोकन गरी शिक्षण सुधारका लागि पृष्ठपोषण दिने गरिन्छ । उपचारात्मक विधिबाट कक्षा अवलोकन हुन सकेको खण्डमा पेसागत दक्षता विकासमा टेवा पुग्ने हुन्छ तर यसबाट पेसागत दक्षताको विकासभन्दा बढुवा, म्यादथप र सेवाको नवीकरण गर्ने कार्यमा उपयोगमा आउने गरेको छ । उसको प्रचलन Brunei, Latin America, नेपाल र अन्य केही देशमा रहेको छ । यस सम्बन्धी गरिएको अध्ययनले यसप्रकारको प्रक्रिया पेसागत विकासमा नकारात्मक असर पर्ने निष्कर्ष निकालेको छ ।

ख. विद्यार्थीको उपतठिध सेखाजोखा

स्तरीयतामा आधारित विद्यार्थी लेखाजोखा गर्ने साधनबाट विद्यार्थीले सिकेका र ग्रहण धारणा पत्ता लाने भएकाते शिक्षकले आफ्नो गल्ती कमजोरी पत्ता लगाई सुधार गर्न प्रेरित हुने अवस्था आउने तथा पेसागत विकास गर्ने जिम्मेवार निकायताई योजनामा सुधार गर्न मार्गनिर्देश गर्ने अवस्था देखिन्छ ।

ग. पेसागत अवस्था

पेसासँग सम्बन्धित कार्यशाला, सेमिनार, भेला, सम्मेलन र तालिम वा प्रशिक्षण कोर्स आदिताई पेसागत विकास तथा सुधार गर्ने एक प्रमुख साधन (One shot) मानिएको छ । यो मागमा आधारित (Demand Based), विषय केन्द्रित (Focused) हुनुपर्नेमा जोड दिइएको छ ।

घ. खास मुद्दामा आधारित पेसागत विकास

एक निश्चित शिक्षकहरूको समूहका लागि छलफल गर्न छनौट गरिएको विषय (Springboards) हुने गर्छ जसमा शिक्षकले शिक्षणमा देखापरेका विभिन्न समस्या तथा चुनौती हल गर्ने उपाय प्रदान गर्न सक्छ ।

ङ. स्वनिर्देशित विकास (Self Directed Development)

शिक्षकले आफ्नो वा समूहका लागि महत्त्व ठानिएको विषय वा मुद्दामा सीप तथा दक्षता हासिल गर्ने कार्यक्रम हो जसमा स्रोतका लागि विशेषज्ञता हासिल गरेका सहजकर्ता, प्रशासक, सुपरीवेक्षकबाट सहयोग लिने र पृष्ठपोषण तथा प्राविधिक ज्ञान तथा सीप प्राप्त गरिन्छ । यसको प्रचलन तथा सफल उदाहरण जापानमा पाइन्छ । सन् १९८१ मा ३९८७ जना शिक्षकहरूमा गरिएको सर्वेक्षणअनुसार आधाभन्दा बढी शिक्षकहरू स्वनिर्देशित विकास कार्यक्रमका स्वयम्सेवी संस्थामा सक्रिय रहेको पाइएको थियो ।

च. सहकारिता वा कलेजियल विकास (Co-operative or Collegial Development)

यो अवधारणा Glathorn (१९८७) मा प्रतिपादन गरेका हुन् । यस मोडेलमा शिक्षकले आफ्नो क्षमता विकास गर्न एक सानो सहकारिता स्वरूपमा समूह निर्माण गर्छन् र शिक्षण स्तरीयताका लागि निरन्तर पेसागत छलफल, चुनौती र समस्याहरू पेश गर्ने तथा निराकरणका उपाय खोज्ने, सीप र दक्षता विकासका लागि पाठ्यक्रम विकास, जोडी कक्षाअवलोकन, प्रशिक्षण र कार्यमूलक खोज तथा अनुसन्धान कार्य गरिन्छ ।

छ. सफल अभ्यासको अवलोकन गर्ने (Observation of Excellent Practice)

पेसागत विकासका लागि आफू समानका वा उत्कृष्ट कार्य गरेका व्यक्तिले गरेका कार्यको अवलोकन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने जसले सीप र दक्षता सिक्न मद्दत पुग्छ । यसको उदाहरण British Council ले Teacher's International Professional Development Programme मार्फत विभिन्न पेसाका व्यक्तिहरूको शिक्षण सिकाइको अवलोकन गर्ने अवसर प्रदान गर्छ । जस्तै गरी Australia को Fellowship Scheme for Teachers of Science पनि एक हो ।

ज. शिक्षकहरूलाई नयाँ भूमिकामा भाग लिने अवसर बढाउने (Increasing Teacher Participation in New Roles)

यस ढाँचामा शिक्षकले आफूले गर्ने कार्यमा सक्रिय रूपले सहभागी हुने, व्यवस्थापन गर्ने, सङ्गठन गर्ने, सहयोग गर्ने तथा अनुगमन गर्ने कार्यमा जिम्मेवारी लिन सक्नुपर्छ। स्पेनको Teachers Centers मा यो मोडेल सफल भएको छ। अस्ट्रेलियामा टिसारले सन् १९९० मा गरेको एक अध्ययनले १० दिनमा शिक्षकमा सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिएको थियो।

सीप विकासका ढाँचाहरू (Skills Development Model)

यस मोडेलको सन् १९८८ मा Joyce and Showers ले नयाँ शिक्षण सीप र तरिका विकास गर्न प्रारूप तयार पारेका हुन्। यसमा Higher order questioning, inquiry teaching and group-work को प्रधानता रहन्छ। यस मोडेलको प्रभावकारी कार्यन्वयन Baker and Smith (१९९९) ले संयुक्त राज्य अमेरिकाको Kindergarten Program को अध्ययन गरी सफल भएको निष्कर्ष पेश गरेका छन्। तीमध्ये केहीलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ:

क. रिफ्लेक्टिभ मोडेल (Reflective Model)

यो मोडेल शिक्षकको व्यक्तिगत कक्षाकोठाको अनुभवबाट प्रतिपादन गरिएको छ। शिक्षकले आफ्नो शिक्षणको दैनिक तालिकामा ध्यान दिने, दैनिक घटनालाई महत्त्व दिई अनुभव हासिल गर्ने र विद्यार्थीको सिकाइस्तर बढाउन प्रतिबद्ध हुने जस्ता पेसागत जिम्मेवारी बहन गर्ने कार्य पर्दछ। यो मोडेल Schon (१९९५) को एक प्रतिविम्बित अभ्यासकर्ताको रूपमा प्रस्तुत विचारमा आधारित छ।

ख. परियोजनामा आधारित मोडेल (Project Based Model)

यस मोडेलको उद्देश्य विद्यार्थी तथा शिक्षकलाई स्वतन्त्रपूर्वक काम गर्ने क्षमता र सहकार्य गर्ने बानीको विकास गर्नु हो। यसबाट शिक्षकमा नेतृत्व बहन गर्ने क्षमता बढाउने र पेसागत विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्छ। Kieviet(१९९०) ले नेदरलेन्डको Secondary School Teacher को यस प्रोजेक्टअनुरूप गरेको कार्यको अध्ययन गरी उक्त कार्यक्रम सफल भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्।

ग. कार्यसञ्चयिका (Portfolios)

एक निश्चित अवधिमा शिक्षक तथा विद्यार्थीले गरेका कार्यहरूको अभिलेख राख्ने र सोबाट प्राप्त प्रतिफल वा उपलब्धिको लेखाजोखा गर्ने तथा त्यसको अध्ययन गरी सुधार गर्नुपर्ने पक्ष कमजोरी पक्ष पत्ता लगाउने र सुधारात्मक र उपचारात्मक कार्यको अनुसरण गर्ने जसले गर्दा शिक्षकको पेसागत विकासमा प्रत्यक्ष टेवा पुग्ने हुन्छ।

घ. कार्यमूलक अनुसन्धान (Action Research)

शिक्षणसिकाइ कार्य एक निरन्तर अनुसन्धान भइरहने अवस्था रहन्छ। कक्षाकोठा एक प्रयोगशाला हो जहाँ शिक्षकले प्रत्येक पलपलमा सिकाउने र सिक्ने पात्र बीच प्रत्यक्ष सम्पर्कमा कार्य गरिरहेको हुन्छ। सुधारका लागि पृष्ठपोषण प्राप्त गरिरहेको हुन्छ। यस अर्थमा शिक्षक पेसागत सीप र दक्षता हासिल गर्न कक्षाकोठा नै एक पर्याप्त कार्यमूलक अनुसन्धानको थलो हो र यसलाई सोही प्रयोजनका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ।

ड. शिक्षक स्वयम्बाट आफ्नो अध्ययन (Teacher's Narratives)

शिक्षकले आफ्नो कक्षा शिक्षणको अनुभव तथा मूल्याङ्कनलाई आफ्नो पेसागत सीप र दक्षता सुधार गर्ने तथा विकास गर्ने अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ । यसको सफल उदाहरण संयुक्त राज्य अमेरिकामा Writing as a tool for professional development अर्न्तगत US National Writing Project (सन् २००१) ले सन् १९७५ देखि १०१९ सम्म Journal Writing का माध्यमद्वारा उक्त सञ्जाल भित्रका शिक्षकहरूको पेसागत सीप र दक्षता हासिल गर्न मद्दत पुगेको देखिएको छ । यो मोडेल कोलम्बिया, युरोपका धेरै देशहरू र संयुक्त अधिराज्य (UK), डेनमार्क र पोलेन्डमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

च. पुस्तान्तरण मोडेल, कास्केड वा प्रशिक्षक प्रशिक्षण मोडेल (Generational Model or Cascade Model or the Training of Trainers Model):

यस मोडेलबाट खास विषय, विषयलाई पहिलो पुस्ता (first generation) निश्चित पावन्दीमा सिकाइन्छ र दोस्रो पुस्ता (Second Generation) को अनुशिक्षणकर्ता (Educator) बनाइन्छ । यसमा व्यक्ति छनौटमा ध्यान दिने र तेस्रो पुस्तासम्म निरन्तरता दिइन्छ । यसको प्रयोग धेरै देशमा छन् तापनि उदाहरणका लागि School District of Texas, USA को School Attuned project and Chile को Institution of Teacher Preparation लाई लिन सकिन्छ ।

छ. प्रशिक्षण तथा मेन्टरिङ (Coaching and Mentoring)

सीप तथा दक्षता बढाउन प्रशिक्षण एक प्रक्रिया हो जसमा दक्ष वा विज्ञ व्यक्तिबाट (प्रशिक्षक) गराइन्छ । जसले विषयको प्रस्तुति, प्रदर्शन, अभ्यास गराउन सक्छ र सुधारका लागि पृष्ठपोषण दिन्छ र निरन्तर अनुगमनबाट सुधार भए नभएको लेखाजोखा गर्छ । अनुदेशक (mentor) एक व्यक्ति हो जसले कुनै संस्थाका नयाँ व्यक्तिका लागि मार्गदर्शकका रूपमा अनुशिक्षण गर्छ । समान तह वा फरक तहको तालिम तथा अनुभवको आधारमा समूह वा व्यक्तिलाई निर्देशन दिने कार्य गर्दछ । अस्ट्रेलियाको Buddy mentoring को प्रभाव एक अध्ययनले सकारात्मक देखाएको छ । बेलायत र जर्मनीमा Maynard and Furlong ले Role of mentor विश्लेषण गरी ३ प्रकारको भूमिका खेलेको नमुना पेश गरेका छन् । जस्तै Apprenticeship model, competence model and reflective model . यस प्रकारको मोडेल USA मा प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयन आएको Holloway, २००१ बताएका छन् । सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको विकासले गर्दा Eisenman and Thornton, १९९९ ले Telementoring का माध्यमबाट नवप्रवेशी शिक्षकलाई Electronic mail बाट अनुशिक्षण गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याएका छन् ।

शिक्षक विकासका योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने तत्त्वहरू

ध्यान दिनु पर्ने पहिलो कुरा शिक्षकको पेसागत विकासका लागि सहयोग गर्ने संस्कृतिको विकास (Culture of support) हुनु पर्दछ । यसका लागि शिक्षक तथा शिक्षाविद्हरूको प्रमुख भूमिका रहन्छ । Lieberman, १९९९ ले यसका लागि ५ ओटा तत्त्व औल्याएका छन् जस्तै सामूहिक भावना, खुलापन र विश्वासको नर्मस् विकास गर्ने, खोज गर्ने समय प्रदान, सिक्ने अवसरको सिर्जना गर्ने,

सन्दर्भानुसार सिक्ने, कार्यको नेतृत्व लिने, साभेदारी सञ्जाल निर्माण र सामूहिक वातावरण सिर्जना र सहयोगको तत्परता आदि । यसले शिक्षक, प्रशासक र अन्य पेसाकर्मी आदि सबैलाई पेसागत सीप र दक्षता हासिल गर्ने मौका दिनुपर्दछ । संयुक्त राज्य अमेरिकाको Education Development Centre ले Principal as leaders in Science Project मा शिक्षक र Principals बीचको राम्रो सहकार्य भएको उदाहरण एक अध्ययनले देखाएको छ ।

दोस्रो ध्यान दिनुपर्ने कुरा काम गर्ने विद्यमान वातावरण र सन्दर्भ (Context) हो । जुन सन्दर्भमा शिक्षण गरेको छ त्यस्तै वातावरण अनुकूलको पेसागत विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । फरक सन्दर्भ र वातावरणमा विकास भएको दक्षताले मेल नखाने कुरा Johnson ले सन् २००० मा इजिप्सियन शिक्षकहरूलाई १२ हप्ताको बेलायतका विद्यालय तथा शिक्षण संस्थामा लगेर अवलोकन तथा तालिम दिइसकेपछि आफ्नो देशमा फिर्ता गरी सिकेका कुरा कक्षाकोठामा लागू गर्न लगाउँदा कठिन भएको निष्कर्ष अध्ययनले प्रष्ट पारिदियो ।

विद्यालयको संस्थागत विकासको अवस्था (Stages of development of school system) विद्यालयको विकासको अवस्थाले शिक्षकको पेसागत विकासमा पर्ने प्रभाव बारे Johnson and Hodge, २००० मा गरिएको अध्ययनले शिक्षा विकासका ४ ओटा अवस्था औल्याएका छन् जस्तै पहिलो Unskilled fashion काम चलाउ अवस्था हो, जहाँ विद्यालयले बिना तयारी योग्यता नपुगेका र तालिम अप्राप्त शिक्षकहरू भर्ना गरिएको हुन्छ । यस अवस्थामा सेवाकालीन प्रशिक्षणको महत्त्व रहन्छ । दोस्रो अवस्था Mechanical stage हो । यसमा धेरै शिक्षक सीमित तालिमप्राप्त हुन्छन् र आफ्ना कार्य बिना कुनै सिर्जना लागू गर्ने संयन्त्रका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । यस अवस्थामा पेसागत विकासका लागि निर्देशनपुस्तिका, पाठ्यपुस्तकबारे जानकारी दिने, शिक्षणको मोडेलिङ र विषयवस्तुको ज्ञानका लागि गोष्ठी, कार्यशाला र छलफल आदि कार्यक्रम विद्यालय स्तरमा सञ्चालन भएमा प्रभावकारी हुन्छ । तेस्रो अवस्था Teaching as a routine का रूपमा teachers have repertoires to select form अर्थात् भण्डारण गरिएको वस्तुको रूपमा हुन्छन् र सिकेका कुरा बढीभन्दा बढी विद्यार्थीलाई सिकाउन प्रयत्न गर्छन् । चौथो अवस्था भनेको पेसागत सीप र दक्षता हासिल गरेको अवस्था हो र आफूले सिकेका कुरा र अनुभवलाई समेटि सिर्जनात्मकतामा ढालेर व्यक्त गर्नसक्ने स्वतन्त्र शिक्षकका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । यस अवस्थामा उनीहरूको अनुभवहरू समेटि ज्ञान, सीप र दक्षता विकास गर्ने अवसर दिनुपर्छ ।

शिक्षकको पेसागत विकासको लागि आवश्यक पर्ने तत्त्व समयको (Time) पर्याप्तता पनि हो । दैनिक गरिने कार्यको परिणाम तथा प्रतिफल देखिन समय लाग्ने हुन्छ । Morocco and Solomon, 1991, The National Staff Development Council Board USA को गरेको एक अध्ययनले पेसागत सीप र दक्षता बढाउन सिकाइ र सहकार्यका लागि २० प्रतिशत समय दिइनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । जापान, चीन तथा जर्मनीमा शिक्षकहरूलाई पेसागत विकासका लागि ३०-४० प्रतिशत समय र विभिन्न प्रकारका अवसर प्रदान गरिन्छ । केही युरोपेली देशहरू र एसियाली देशहरूमा प्रति हप्ता १५-२० प्रतिशत घण्टा कक्षा शिक्षणमा संलग्न हुने र बाँकी समय पाठको तयारी, अभिभावक भेट, सल्लाह सेवा, सेमिनारमा भाग लिने आदि गर्ने गरिएको छ । त्यस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकाका प्राथमिक तहका

शिक्षकका लागि प्रति हप्ता ३-४ घण्टा र माध्यमिकका लागि ५ घण्टा शिक्षण तयारीका लागि छुट्टाउने गरिएको छ ।

स्रोत र साधन (Financial resources) पेसागत विकासका लागि प्रमुख आवश्यक तत्त्व हो । विश्वव्यापी रूपमा नै शिक्षकको पेसागत विकासका लागि प्रयाप्त स्रोत र साधन जुटाउन एक चुनौतिका रूपमा रहेको छ । विकसित देशहरूमा स्थानीय तथा प्रान्तीय सरकार तथा पेसागत सङ्घ सङ्गठनले पहल गर्ने स्थिति छ उदाहरणका लागि संयुक्त अधिराज्य, अमेरिकामा पेसागत विकासका लागि शिक्षकहरूको समूहबाट कोष सङ्कलन गरी Site based management जस्ता कार्यक्रमबाट पेसागत विकासको पहल गरेको छ । विकासोन्मुख देशमा सरकारको नै मुख ताक्ने अवस्था रहेको छ ।

पेसागत विकासको अवस्था (Stages of Professional Development)

अतः शिक्षकको प्रवेश, पेसागत सीप र दक्षता हासिल गर्ने समय पाबन्दी आदिको भूमिका महत्वपूर्ण हुने भएकोले केही शिक्षाविद्हरूले प्रस्तुत गरेका ढाँचा निम्नबमोजिम रहेका छन् ।

पेसागत अवस्था	सेवा अवधि	गरिने कार्य
Huberman, १९८९ का अनुसार सेवा प्रवेश (Career entry)	१ देखि ३ वर्ष	पेसामा सामान्जस्यता कायम गर्न सङ्घर्ष र खोजी गर्ने
स्थायित्व (Stabilization)	४ देखि ६ वर्ष	पेसाप्रति प्रतिबद्ध भई जीवन बनाउने विचार गर्ने
दुलमुलको अवस्था (Divergent period)	७ देखि १८ वर्ष	प्रयोगात्मक अवस्था, क्रियाशील, नयाँ तरिका सिक्ने, सिकाउने, पेसाप्रति द्विविधा, हतोत्साही र छाड्ने अवस्था
दोस्रो दुलमुल अवस्था (Second Divergent period)	१९ देखि ३० वर्ष	आत्ममूल्याङ्कन गर्ने, विद्यार्थी र आफू बीचको दूरी ठान्ने, प्रणाली, सहपाठी र पेसाको जमेर आलोचना गर्ने,
५. निवृत्त हुने (Disengagement period)	४१ देखि ५० वर्ष	तामो अनुभव तथा सेवाबाट विश्राम लिने, कसैको बौद्धिक स्थिरता र शान्ति तथा कसैका लागि दुःखपूर्ण अवस्था
Dreyfus सन्, १९८६ ले प्रस्तुत गरेको मोडेलअनुसार Stage one: Novice Level (सिकारु अवस्था)	१ वर्षको विद्यार्थी शिक्षकको अवस्था	व्यक्तिगत अनुभव, नयाँ धारणा सिक्ने, विद्यालयको प्रशासन तथा संस्कृति परम्पराको पहिचान गर्ने, तथ्य र स्थितिको जानकारी लिने ।

Stage two: Advance Beginner level	२ देखि ३ वर्ष	केही अनुभवले व्यवहारमा प्रभाव पार्ने, आफ्नो अनुभव पाठ्यक्रम तथा पा.पु.मा आबद्ध गर्ने, आफूभन्दा जेष्ठ शिक्षकको आदेश तथा निर्देशन पालना गर्नु पर्ने भएकोले कम स्वतन्त्र रहने ।
Stage three: Competent level	३ देखि ४ वर्ष	शिक्षणप्रति सफता उन्मुख, आफूले योजना बनाउने र उद्देश्यसबारे निर्णयगर्ने, योजना लागूगर्ने र परिस्थितिलाई काबुमा राखेर दैनिक कार्यसञ्चालनमा सक्षम हुने ।
Stage four: Project level	५ वर्ष	हासिल अनुभव र पेसाप्रतिको दृढता बढाउने, प्रसिद्धि र दक्षता हासिल गर्ने आँट बढ्ने
Stage five: Expert level	५ वर्षदेखि	अनुभव तथा सिकेका कुराबाट आफ्नो विशेषज्ञता देखाउने, नयाँ पद्धति पत्ता लगाउने, लागू गर्ने, विद्यार्थीकेन्द्रित हुने

K.Barone and Ware, (2001) ले पेस गरेको ढाँचा Cincinnati, Ohio, USA मा लागू गरिएको Career in Teaching Programme को एक उदाहरण अनुसार शिक्षकको पेसागत विकास गर्ने अवस्थाताई प्रभाव पार्ने तत्वका रूपमा पद, वेतन हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ । शिक्षकको अवस्था अन्तरिम (Intern) विद्यार्थी शिक्षक जसमा आंशिक तलव हुने , परिक्षण (Apprentice stage) अनुशिक्षण प्राप्त हुने अवस्था, मुख्य शिक्षण जिम्मेवारी (Novice stage) पूर्णवेतन प्राप्ति अवस्था र यस अवस्था सफल भएमा माथिल्लो तहमा बढ्न विलक्षण प्रतिभा देखाउन सकेमा अन्तिम अवस्थामा पुग्न सक्ने अवसर प्राप्त हुने, भविष्य सुनौला बनाउने, विद्यार्थीहरू बीच घुलमेल हुने र विभिन्न अनुभव हासिल गरी दक्षता बढाउने । अन्त्यमा विशेष दक्षता र पेसाप्रति स्थापित गराउने जिल्ला वा क्षेत्रको नेतृत्वका लागि दावी गर्ने, नयाँ नेतृत्व र जिम्मेवारी लिन अग्रसर बनाउने आदि ।

पेसागत विकासको चरण (Steps of Professional Development)

शिक्षकको पेसागत विकासका चरणका सम्बन्धमा Meverrech, 1995 ले मन्द गति र निरन्तर विभिन्न चरणहरू पार गर्दै जाने U shaped process को अवस्था प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै सङ्घर्ष (Survival) को चरण जसमा दक्ष शिक्षक पनि सिकारु बनी नयाँ कुराको खोजी गर्न अग्रसर हुने, नयाँ कुराको खोजी तथा त्यसलाई जोड्ने (Exploration and Bridging), आफ्ना खोज र अनुसन्धानलाई शिक्षणसँग मिलाउन गर्ने (Adoptation) धारणात्मक परिवर्तन (Conceptual change) र अन्त्यमा आफ्ना ज्ञान, अनुभव र सीपका आधारमा नयाँ कुराको खोजी र प्रयोग (Invention and experiment) गर्ने चरणमा आइपुग्ने हुन्छ ।

शिक्षणमा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग

बीसौ शताब्दीको मध्यबाट एक्काइसौ शताब्दीसम्म विद्युतीय सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रमा भएको व्यापक विकास र विश्वव्यापी पहुँचको सुगमताले शिक्षणसिकाइको क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष असर पारेको छ । ज्ञानको अयाह भण्डारको ठोका विद्यालयको पर्खातिभित्रको कक्षाशिक्षणमा सीमित नभई खुला भएको छ । विद्युतीय सञ्चारका माध्यमले मात्र प्राप्त गर्न सम्भव भएको छ । अतः पेसागत विकासमा यसको टङ्कारो आवश्यकता परेको छ । विकसित देशमा यसको प्रयोग र उपलब्धता प्रयाप्त भए तापनि विकासोन्मुख देशमा अझै त्यसको सुविधा र पहुँच पुराउन स्रोत र साधन बाधक बन्न पुगेको छ । यसका लागि शिक्षकको सीप विकास गराउन स्रोतसाधनको वृद्धि तथा व्यवस्थापन गर्न कदम चाल्नु पर्ने भएको छ ।

पेसागत विकासमा युनियनको भूमिका

शिक्षकको आर्थिक मुद्दा र सुविधा बाहेक पेसागत विकासमा युनियनले धेरै देशमा सकारात्मक भूमिका खेलेको पाइन्छ । सरकारको काम समन्वय र सहजता प्रदान गर्नु मात्र रहेको पाइन्छ । यसको उदाहरण American Federation of Teachers, AFT लाई लिन सकिन्छ । यस संस्थाको सन् २००१ मा प्रकाशित प्रतिवेदनले धेरैप्रकारका पेसागत विकासका कार्य सम्पादन गरेको उल्लेख गरेको छ ।

शिक्षक प्रशिक्षकको भूमिका

पेसागत सवालको विषयमा शिक्षक प्रशिक्षक वा अनुदेशक (Teacher educator) बढी योग्य, दक्ष र अनुभवी हुनु आवश्यक छ । Hernandez, 1998 का अनुसार प्रशिक्षकका लागि सिद्धान्त निर्देशित गरी दक्षता विकास गराउन role model को रूपमा तयारी गर्नुपर्छ । शिक्षणमा आइपर्ने समस्या तथा चुनौतिको सामना गर्ने सकारात्मक सोचको विकास गराउनुपर्छ । साथै अनुसन्धान कार्यमा संलग्न गराउनुपर्छ । प्रशिक्षकको राम्रो अभ्यास University of British, Canada ले University of Costa Rica मा शिक्षक प्रशिक्षकलाई केन्द्रित गरी प्रयोगमा ल्याएको (Clark, 2000 र Hernandez, 1998) को अध्ययनले देखाएको छ ।

शिक्षक विकास प्रणाली (Teacher Development Systems)

विगत शताब्दीदेखि शिक्षक शिक्षकलाई तालिम दिने गरिएकोमा विभिन्न खोज र अनुसन्धानले शिक्षकका लागि तालिम मात्र पर्याप्त हुँदैन पेसागत सीप र दक्षता हासिल गराउन शिक्षक शिक्षा दिनुपर्छ । तालिमलाई पेसागत विकास (Professional Development) मा रूपान्तरण हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । विश्वव्यापी रूपमा केही शिक्षक विकासका अभ्यासमा आएका प्रणालीहरू देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

पूर्वसेवाकालीन शिक्षा (Preservice Education)

विभिन्न देशमा फरकफरक मोडल तथा विषयवस्तु, समयअवधि र अन्य विविध प्रावधान रहेको देखिन्छ ।

- शिक्षक शिक्षाका लागि प्रस्तुत गरेका मोडल (Calderhead and Shorrock, 1997) अनुसार आफ्नो पेसालाई सामाजिक परिवेशसँग सामञ्जस्य गर्ने ढाँचा जसमा सामाजिक विकासमा बढी जोड दिनुपर्ने हुन्छ ।
- प्राविधिक दक्षता वा ज्ञान र सीपमा आधारित मोडेलमा वातवातिका तथा विद्यार्थीको इच्छा र चाहनाअनुसार भविष्यमा आवश्यक पर्ने प्राविधिक ज्ञान र सीप बढाउने कार्यमा संलग्न गराइन्छ ।
- शिक्षणलाई आदर्श, सदाचार र नैतिक आचरणमा आधारित पेसाका रूपमा अघि बढाउनु पर्छ जसले विद्यार्थीलाई त्यस प्रकारको बानीव्यवहार अपनाउन प्रेरित गर्न सकियोस् ।

पूर्वसेवाकालीन शिक्षाको संस्थागत व्यवस्था

विश्वका प्राय धेरै देशहरूमा शिक्षक तयारी कलेज तथा विश्वविद्यालयबाट गरिन्छ । खास गरी २ वर्षभन्दा बढीका कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । बेलायत, भारत, इजरायल तथा नेपालमा शिक्षक तयारीका लागि विशेष तालिम प्रदाय संस्था मार्फत हुने गर्दछ । अन्य विकासोन्मुख राष्ट्रमा विद्यालयको तहअनुसार ६ देखि ९ महिना वा केही वर्षको अवधि रहने गरेको पाइन्छ ।

प्रारम्भिक तयारीको समयावधि विश्वव्यापी रूपमा शिक्षक तयारीका लागि न्यूनतम स्नातक तह (Bachelor Degree) हुनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । तर विकासोन्मुख देशमा ३ तहको व्यवस्था देखिन्छ । केही देशको औसत नाइजेरिया ८ वर्ष, श्रीलङ्का १६ वर्ष, नेपाल १४ वर्ष, मलेसिया १८ वर्ष रहेको छ ।

विषयवस्तुको समावेश गर्ने सवालमा विभिन्न देशमा फरकफरक आधार लिई समय, क्षेत्र आदिका आधारमा पाठ्यक्रम तयार गरिएको छ । सामान्यतया भिन्नो विषयवस्तुमा शिक्षाका आधार, व्यावसायिक अध्ययन (Professional development studies) जस्तै सिद्धान्त र विधि, बालविकास र अभ्यास शिक्षण आदि राखिएको पाइन्छ ।

पेसागत विकासका सहभागीहरू

विकसित देशहरूमा न्यूनतम स्नातक डिग्रीतह पार गरी निश्चित अवधिको शिक्षक तयारीको कोर्स पूरा गरेपछि शिक्षक प्रवेशका लागि योग्य मानिन्छन् । विकासोन्मुख देशहरूको अवस्थाते गर्दा तहगत योग्यता ताकिएको र तालिम अनिवार्य नभएका कारण विषय नभिल्ले र कम योग्यता र दक्षता नभएका प्रमाणपत्रका आधारमा प्रवेश गराउने गरिएको छ । उदाहरणका लागि क्यानडा अमेरिकन देशहरू र स्पेनमा प्रवेश परीक्षा हटाइएको, मलावीमा धेरै सङ्ख्यामा तालिम अप्राप्त शिक्षक भर्ना गरिएको, इरिट्रियामा असक्षम व्यक्ति भर्ना गरिएका, पाकिस्तानले दुर्गम इलाकाका लागि कम योग्यताका

महिला शिक्षक भर्ना गर्ने नीति लिएको, संयुक्त राज्य अमेरिकामा ३० प्रतिशत र ५० प्रतिशत सहरी क्षेत्रका शिक्षकहरू ५ वर्षभन्दा कम अनुभव हासिल गरेको सङ्ख्या रहेको छ ।

पूर्वसेवाकातीन शिक्षक विकासका सीमा र चुनौतिहरू (Challenges and Limitations)

विभिन्न देशहरूमा प्रचलनमा रहेको शिक्षक विकासका प्रक्रिया, कार्यक्रमको अवधि, पाठ्यक्रम सम्बन्धमा व्यापक आलोचना हुने गरेको छ । Villegas Raimess, 1998 का अनुसार Latin America मा उत्पन्न समस्याहरूलाई असक्षम व्यक्तिको प्रवेश, अपर्याप्त पाठ्यक्रम, सैद्धान्तिक पक्षमा बढी जोड, अभ्यासमा कम जोड, छोट्टोटा कार्यक्रम, कार्यक्रम र विद्यालयको कार्य बीच तादम्यता नमिल्नु, शिक्षकको तयारीको दयनीय अवस्था, कम प्रतिष्ठा र न्यून वेतन आदि प्रमुख कारण औल्याइएको छ ।

पाकिस्तानमा शिक्षक तालिमको स्तर कम, स्रोतसाधन र सामग्रीको कमी, तालिमप्रति कम आकर्षण र नेतृत्वको कमी आदि । भारतको सन्दर्भमा १ वर्षको समयावधि अपर्याप्त, प्रशिक्षार्थीमा आधारभूत पाठ्यविषयको ज्ञानको कमी, अनुपयुक्त सैद्धान्तिक तालिम र विद्यालयको कमजोर स्रोत साधन आदि ।

विकसित राष्ट्र जस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकामा Goodlad, 1990 को अनुसार औल्याइएका समस्याहरूमा शिक्षाको कोर्स एक फ्याकट्रीले प्रदान गर्ने र शिक्षाविभाग टाढा रहने र पाठ्यक्रम बाहिरी संस्थाले तय गर्ने प्रक्रिया भएकोले शिक्षक तयारी गर्ने कलेज तथा विश्वविद्यालय र विद्यालय बीच कमजोर सम्बन्ध रहने गरेको पाइएको छ । सन् 1992 मा राष्ट्रपतिले American Association for Teacher Education लाई गरिएको सम्बोधनमा शिक्षक प्रशिक्षकको संलग्नता सेवाकातीन शिक्षकका पेसागत दक्षता बढाउने कार्यक्रममा लगाउनु पर्ने भन्ने भनाइ रहेको छ । यसले गर्दा शिक्षक विकासमा समस्या र चुनौतिहरू रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

संयुक्त अधिराज्य बेलायतको सन्दर्भमा शिक्षक शिक्षाको मुख्य जिम्मेवारी विश्वविद्यालयबाट विद्यालयमा हस्तान्तरण भइसकेको छ । त्यस्तै गरी अस्ट्रेलियाको नीति शिक्षक शिक्षा औद्योगिक तालिमको क्षमतामा आधार सीप र दक्षता हासिल गराउने भन्ने भएकाले केही अस्पष्टता रहेको पाइएको छ ।

शिक्षक शिक्षाका सम्बन्धमा Asia Pacific Economic Cooperation Organization ले सन् १९९९ मा गरेको १२ राष्ट्रको अध्ययन प्रतिवेदनको निष्कर्षअनुसार जस्तै शिक्षक तयारीको समयावधि बढाउनुपर्ने, शिक्षक तयारी गर्ने संस्थाले इलेमेन्ट्री शिक्षकका लागि व्याचलर डिग्रीभन्दा १ तह तलको योग्यता भएको र माध्यमिक शिक्षकका लागि विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर योग्यता पार गरेको लिनुपर्ने, प्राथमिक शिक्षक एक विषयमा दक्षता भएको तयार गर्ने गरिएको, अभ्यास शिक्षणको अवधि बढाउनु पर्ने र शिक्षक तयार गर्ने संस्था र विद्यालयबीच सम्बन्ध बढाउनु पर्ने सुझाव पेश गरेको छ ।

नेपातको सन्दर्भमा शिक्षक शिक्षाको विकासका लागि पूर्वसेवाकातीन तथा सेवाकातीन शिक्षक तालिम दिने ५ दशकभन्दा बढीको अभ्यासमा प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण केन्द्र, कलेज अफ एजुकेसनको स्थापना भए पछि त्यसलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको शिक्षा सङ्कायमा समायोजन गरियो । स्रोतसाधन लगानीका दृष्टीले अरबौं र जनशक्ति विकासका हिसावले लाखौं उत्पादन भएतापनि नीतिगत

कमजोरीका कारणले प्राथमिक तहमा करिव ६० प्रतिशत, नि.मा.वि. मा ४६ प्रतिशत र मा.वि. तहमा ६७ प्रतिशत मात्र शिक्षक तालिम प्राप्त भएको अवस्थालाई सन्तोषजनक मान्न सकिन्न । हाल अन्य विश्वविद्यालय र महाविद्यालयहरूले शिक्षक विकासका प्रमाणपत्र, डिप्लोमा र डिग्री कोर्स सञ्चालन गर्ने गरिएको छ तर परम्परागत सैद्धान्तिक विषय र पाठ्यविषय एकीकृत कोर्स, समयावधि तथा आधुनिक प्रणालीको अवलम्बन हुन नसकेका कारणले दक्ष जनशक्ति उत्पादन हुन नसकेको गुनासो सुन्ने गरिएको छ ।

सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा (In-service Teacher Education)

वर्तमान सन्दर्भमा सेवाकालीन शिक्षक शिक्षाको अवधारणामा परिवर्तन आएको छ । विकासोन्मुख देशमा योगता वृद्धिका लागि शिक्षक शिक्षा प्रदान गरिदै आएको पाइन्छ भने विकसित देशमा पेसागत दक्षता र सीप विकास गराउने खालका मागमा आधारित मोडेलबाट शिक्षणसिकाइ प्रभावकारी बनाउन प्रशिक्षित गरिन्छ । Greenlan, 1983 का अनुसार सेवाकालीन तालिमलाई ४ ओटा प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् जस्तै तालिम अप्राप्त शिक्षकलाई प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने, स्तरवृद्धि गर्ने, शिक्षकलाई नयाँ भूमिकाका लागि तयार गर्ने (प्रशिक्षक तथा प्राचार्य) र पाठ्यक्रमसँग आधारित तालिम आदि ।

ल्याटिन अमेरिकी देशहरूमा शिक्षक शिक्षा पेसागत सुधारका लागि शिक्षणप्रति शिक्षकलाई प्रत्यक्षीकरण (actualization) आफूलाई दिनानुदिन भएका परिवर्तनसँग अद्यावधिक बनाउने र निरन्तर शिक्षाबाट सिकाइ गर्ने गर्ने विविध प्रकारको तालिमको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । इन्डोनेसियामा On - service तालिमको शब्दावली प्रयोग गरी तालिम अप्राप्तलाई सेवाकालीन तालिम दिइन्छ । विकासोन्मुख देश तथा विकसित देशमा शिक्षक शिक्षा प्रदान गरिने सेवामा धिन्नता पाइन्छ । शिक्षाका नीति निर्माताहरू सेवाकालीन शिक्षक शिक्षाका पक्षमा रहेका छन् । Eraut, 1995 का अनुसार ३ कुराको पुष्ट्याई शिक्षक शिक्षाले दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् जस्तै मानवसंसाधन विकासका रूपमा, परिवर्तनका लागि व्यवस्थापन र आत्मविकास (Self development) आदि ।

सेवाकालीन कार्यक्रमको वैकल्पिक व्यवस्था (Alternatives of In service Education)

अन्य पेसा तथा व्यवसायमा भै शिक्षा क्षेत्रमा पनि व्यावसायिक क्षमता र दक्षता बढाउने विभिन्न वैकल्पिक प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने उर्वर अवस्था रहेको छ । छोटो समयमा सम्पन्न हुने विषयवस्तु र सैद्धान्तिक ज्ञानको (Pedagogical knowledge) छोटो कोर्स (Crash course) सेवाकालीन कार्यक्रममा दिने व्यवस्था रहेको छ । यस्ता कार्यक्रमको संयुक्त राज्य अमेरिकामा बढी विवादित हुने गरेको छ तापनि आप्रवासी क्षेत्रमा शिक्षकको अभाव पूरा गर्न सजिलो बनाएको छ । यस्ता कार्यक्रममा अन्य विषय क्षेत्रका विशेष विषयमा विशेषज्ञता भएका व्यक्तिहरूलाई आकर्षित गरिन्छ जो शिक्षण प्रति सकारात्मक धारणा भएका सक्रिय र सिर्जनात्मक सोच र परिपक्व हुन्छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकाले सबै जातीय र राष्ट्रियता भएका व्यक्तिले प्रवेशको मौका प्राप्त गर्ने अवसर दिँदै आएको छ ।

सेवाप्रवेशका लागि सेवाकालीन कार्यक्रम (Induction Programs)

नवप्रवेशी शिक्षकका लागि सहयोग पुराने खालका सेवाप्रवेश कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध रूपले दिने प्रचलन धेरै देशमा रहेको पाइन्छ। जस्तै न्युजिलेन्ड, फिनलेन्ड र जापानमा ज्यादै राम्रो कार्यक्रमका रूपमा लिइन्छ। न्युजिलेन्डमा २ वर्षसम्म अनुभवी शिक्षकको सत्ताहमा कक्षा शिक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। प्रशिक्षक शिक्षक (mentor teachers) ले बढी समय यस कार्यमा लगाउने गरेको पाइन्छ। जापानमा नवप्रवेशी शिक्षकका लागि कार्यबोझ कम दिने र हप्तामा २ दिन विद्यालयभित्र र १ पटक विद्यालयबाहिर शिक्षकको निर्देशनमा तालिम दिने व्यवस्था रहेको छ। यो कार्य महाविद्यालय र विश्वविद्यालयको उच्च सिकाइ एकाइबाट हुने गरेको पाइन्छ। क्यानडामा गरिएको एक अध्ययनले ९६ प्रतिशत नवप्रवेशी शिक्षकले फाइदाजनक भएको राय व्यक्त गरेका र फिनलेन्ड तथा संयुक्त राज्य अमेरिकामा यसप्रकारका कार्यशाला, गृहकार्य, जर्नल लेखाइ, डिटेक्टिभ सेमिनार, प्रोजेक्ट वर्क र अनुभवी प्रशिक्षकको निर्देशनमा गरिने कार्यबाट सकारात्मक प्रतिफल प्राप्त भएको अध्ययनले देखाएको छ।

सेवाकालीन कार्यक्रमको विषयवस्तु (Content)

सेवाकालीन कार्यक्रमका लागि के कस्तो विषय कति समावेश गर्ने भन्ने विषयमा छलफलको विषय नै रहेकोले यसमा खोजअनुसन्धान हुन बाँकी नै छ। कति व्यावसायिक सीप र दक्षता हासिल गराउने सैद्धान्तिक ज्ञानका विषय राख्ने भन्नेमा निर्भर रहन्छ। धेरै देशहरूमा परम्परागत विषयवस्तु, विषयगत सैद्धान्तिक ज्ञान (Pedagogy) र शिक्षण विधि (Teaching methods) राख्ने गरिएको पाइन्छ। विकसित देशहरूमा धेरैप्रकारका व्यावसायिक दक्षताको विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्ने गरिएको छ। कतिपय देशमा पेसागत विकास र सेवाकालीन कार्यक्रम बीच स्पष्टता देखिंदैन जस्तै स्पेन र बेलायतमा सेवाकालीन कार्यक्रममा कार्यमूलक अनुसन्धान (Action research), समस्या समाधान र समूहमा अन्तरक्रिया गर्ने कार्यलाई जोड दिएको पाइन्छ। पेसागत सीप विकास सन्दर्भमा सेवाकालीन तालिमका बारेमा किन भन्ने प्रश्न उठ्ने गरेको छ।

सेवाकालीन कार्यक्रमका चुनौति तथा परिसीमाहरू (Challenges and Limitations)

ल्याटिन अमेरिकाको अध्ययन प्रतिवेदन (Castro, 1991, and Davini, 1995) का अनुसार सेवाकालीन कार्यक्रमको विषयवस्तुले शिक्षकका आवश्यकता पूरा नगर्ने, प्रशिक्षकहरू दक्ष रूपमा प्रशिक्षित नगरिएको, कोर्सले सैद्धान्तिक पक्षलाई जोड दिएको र व्यावहारिक कुरालाई समेट्न नसकेको र केही सामग्री मात्र शिक्षकहरूलाई अध्ययनका लागि उपलब्ध हुने गरेको जस्ता कुरा अध्ययनले औल्याएको छ। त्यस्तै पश्चिमी युरोपमा गरिएको एक अध्ययन (Vonk, 1995) ले पनि सहभागीहरू यसको उद्देश्य र लक्ष्यप्रति स्पष्ट नभएका, पेसागत विकासप्रति लक्षित हुन नसकेको, आफूले पाउने सीप र कक्षामा प्रयोग गर्ने सीप बीच मेल खान नसकेको र शिक्षक विकास र शिक्षकको पेसागत सिकाइप्रतिको बुझाइ (Insight) मा कमी देखिएकोछ। अन्य देशहरूको सन्दर्भमा गरिएको अध्ययनले भारतमा सकारात्मक प्रतिफल नदेखिएको र नेपालमा पनि स्रोत साधन र लामो समयसम्मको प्रयास

गर्दा शिक्षक तालिमको खासै सकारात्मक उपलब्धि देखाएको छैन । तालिमप्राप्त शिक्षकको भन्दा तालिम अप्राप्त शिक्षकको शिक्षण प्रभावकारी भएको तथ्य पनि अँत्याइएको छ ।

नेपालको सन्दर्भ शिक्षक विकासका लागि सेवाकालीन तालिम दिने प्रचलन प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण केन्द्र, कलेज अफ एजुकेशनको स्थापनादेखि सुरु भई त्रि.वि.अन्तर्गत शिक्षाशास्त्र सङ्कायबाट सेवाकालीन शिक्षक तालिम लामो अभ्यासपछि शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत तालिम दिने संस्था खडा गरी ३ ओटै तहका सेवाकालीन तालिम छोटो अवधिमा टुक्र्याइ दिन थालिएको छ । तालिमप्रति शिक्षकहरूको कम आकर्षण भएकाले अपेक्षित लक्ष्य पूरा हुन सकेको छैन । एसियाली विकास बैकको सहूलियत ऋण सहयोगमा तालिम दिने संस्थाहरूको भौतिक पूर्वाधार खडा गरिएको छ । शिक्षक तालिमका लागि विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यन्वयनमा आइसकेका छन् । हाल माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम र शिक्षक शिक्षा परियोजना कार्यन्वयन भइरहेको अवस्था छ । जे जति परियोजना तथा कार्यक्रम सञ्चालनमा आए तापनि शिक्षकको तालिम प्राप्त सङ्ख्या ७० प्रतिशत कै हाराहारीमा छ । तालिमबाट शिक्षण सुधारमा अपेक्षित प्रभाव पार्न सकेको पाइँदैन ।

सेवाकालीन शिक्षा प्रदान गर्ने स्थान र संस्था (Place and Institutions of In-service Education)

वर्तमान सन्दर्भमा शिक्षक शिक्षाको योजना निर्माण गर्दा विद्यालय र समुदायको चाहनाअनुसार गर्ने प्रचलन रहेको छ । जर्मनी, जापान र बेलायतमा शिक्षक शिक्षाका कार्यक्रम विद्यालयमा नै गर्ने गरिएको छ । स्पेनमा विभिन्न तह र स्तरअनुसारको कार्यक्रमको समन्वय गर्न विभिन्न विश्वविद्यालय, महाविद्यालय, शिक्षकका पेसागत समूह र निजी संस्थाहरूको नयाँ संरचना खडा गरिएको छ । त्यस्तै जापानमा पनि फरक प्रकारको औपचारिक तहमा शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय शिक्षा केन्द्र, प्रीफेक्चुरल बोर्डहरू, शिक्षक तालिम केन्द्रहरू, सेवाकालीन व्याख्यान (Lecture) कोर्सहरू, विषयगत बैठक, विश्वविद्यालयको डिग्री कोर्स र कार्यशालाहरू आदि । अनौपचारिक तहमा शिक्षक युनियनबाट गरिने बैठकहरू, स्वयंसेवी सङ्गठनहरूबाट गरिने Case study, meetings, journals publication, विद्यालयहरूले गर्ने विद्यालयको आन्तरिक House study workshops and Self study मा शिक्षकको आफ्नै शिक्षणको प्रतिवेदन आदि ।

चीनमा अन्य देशभन्दा फरक प्रावधान देखिन्छ । माध्यमिक तथा महाविद्यालयको शिक्षक तयारी गर्ने शैक्षिक संस्थाहरू, टेलिभिजन, विश्वविद्यालयहरू, शिक्षक महाविद्यालयहरू, Self education programs, विशेष संस्थागत समूहहरू (Special institutional teams) को संलग्नता रहने गरेको छ । बेलायतमा स्थानीय निकाय (Local authorities) लाई जिम्मेवारी दिइएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

शैक्षिक (२०६३) . शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तर्गतको जनशक्ति विकासका निमित्त तालिम नीति २०६३, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

शैक्षिक (२०६३), परिवर्तित सन्दर्भमा शैक्षिक व्यवस्थापन प्रणालीको पुनरावलोकन रा.प. प्रथम धेणीका अधिकृतहरूका लागि ५ दिने गोष्ठीको प्रतिवेदन, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

Eleonora Villagas-Reimers. Teacher professional development an international review of the literature, UNESCO, 2003: Int. Institute for Educational Planning.(IIEP)

Schulle John & Dembele Martial. Global prospectives on teacher learning: improving policy and practice, UNESCO, 2003. (IIEP)

Bob Moon: Research analysis: attracting, developmenting and retaining effective teachers: A global overview of current policies and practices, a working paper. UNESCO, 2003. (IIEP)

(Gaz-I Seminar on Systemic Readiness for Education Reform मा लेखकले प्रस्तुत गरेको शिक्षक विकास तथा व्यवस्थापन कार्यपत्रको अवधारणामा आधारित)

शैक्षिक विकासमा नयाँ आयाम: इन्टरनेट र World Wide Web को प्रयोग

- हरिप्रसाद तम्साल *

विषय प्रवेश

इन्टरनेट र World Wide Web को विकास र विस्तारले सूचना र सिकाइको क्षेत्रमा अभूतपूर्व परिवर्तन ल्याएको छ । यसका प्रयोगकर्ता दिनप्रतिदिन बढ्दै गएका छन् । एउटा अनुमान छ कि संसारमा इन्टरनेट र Web को प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या एक अरबभन्दा बढी भैसकेको छ । तर यो विकासको प्रतिफल सबै क्षेत्र र वर्गमा उही र उस्तै रूपमा पुग्न सकेको छैन । विकसित क्षेत्रमा यसको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा भएको भए तापनि विकासोन्मुख मुलुकका नागरिकहरू अझ खास गरेर अधिकांश बालबालिकाहरूका लागि यी सुविधाहरू पुग्न सकेका छैनन् । सबैका लागि शिक्षाको डकार कार्यढाँचाका १२ ओटा रणनीतिहरूमध्ये एउटा रणनीति सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास एवम् विस्तारमा जोड दिइ यसलाई प्रभावकारी सिकाइसँग आबद्ध गर्नु पनि हो तर यस क्षेत्रमा आशा गरेअनुरूप सफलता प्राप्त गर्न सकिएको छैन । विकासोन्मुख मुलुकमा स्रोतको अभावका कारणले यस क्षेत्रमा लगानी बढाउन सकिएको छैन भने आवश्यक पूर्वाधार पनि विकास हुन सकेको छैन । भएका उपलब्धिहरू पनि सहरी र सहरकेन्द्रित क्षेत्रहरूमा रहेका छन् । शिक्षा र यसको विकासमा सूचना तथा प्रविधिको प्रयोगको मात्रा अझ कम रहेको छ ।

आधुनिक समाजका सबै पक्षहरूमा सूचना प्रविधिको उच्चतम प्राप्ति इन्टरनेट तथा वेबपेजको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्न गएको छ । समाजको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको शिक्षा क्षेत्र पनि यस प्रभावबाट बाहिर रहन सक्दैन । तथार्थ शिक्षा क्षेत्रको विकास र विस्तारमा यसको प्रयोगले व्यापकता लिइसकेको छ । आधुनिक समाजमा सूचना र प्रविधिभन्दा बाहिर रहेर शिक्षाको विकास र विस्तारको कल्पना गर्न पनि गर्न सकिँदैन । औपचारिक शिक्षाका पूर्व प्राथमिक तहदेखि उच्च शिक्षाका साथै अनौपचारिक शिक्षाका विविध पक्षहरूमा सूचना र प्रविधिको विकासले नयाँनयाँ आयाम थप्दै लगेको छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षामा पहुँचका साथै गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्नसमेत सूचना र प्रविधिको विकासले सहयोग पुऱ्याएको छ । प्रस्तुत लेखमा शिक्षाका सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोगको अवस्थाको बारेमा चर्चा नगरी मात्र खुला शिक्षा अर्थात् दूर शिक्षाका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

दूर शिक्षा/खुला शिक्षामा प्रविधिको प्रयोगको इतिहास

विश्वमा Correspondence Course बाट सुरु भएको दूर शिक्षा/खुलाशिक्षा Radio, Television, The Internet हुँदै हालसम्म CD-ROMS सम्म आइपुगेको छ । यसका साथसाथै सञ्चारका अन्य माध्यमहरूको प्रयोग गर्न पनि यो शिक्षा सफल भएको छ । विगतदेखि प्रयोग हुँदै आएका यी साधनहरू आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र उपयोगी देखिएका छन् । प्रविधिको विकासको क्रमसँगसँगै खुला शिक्षाको दायरा पनि विकास भएको छ भने प्रयोगकर्तामा पनि वृद्धि भएको छ । औपचारिक र अनौपचारिक दुवै किसिमको शिक्षामा समेत यसको पहुँच बढेको अवस्था छ ।

* उपनिर्देशक, कार्यक्रम तथा बजेट शाखा, शिक्षा विभाग, भक्तपुर

दूर शिक्षाको विकासको क्रमबारे चर्चा गर्दा यसका पाँच Generations हरू Print, Audio/video broadcasting, Audio/video teleconferencing, Computer aided instruction, E-learning/ online learning, Computer broadcasting/ Web casting, आदिको बारेमा पनि सोच्नु आवश्यक देखिन्छ । यी Generation हरूको विकास क्रमबद्ध रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ । यी पक्षहरूका आआफ्नै किसिमको महत्त्व रहेको छ । यसमा कुनै एक पक्ष बढी प्रभावकारी र अर्को कम प्रभावकारी भन्ने छैन । तर दूर शिक्षाको विकासको क्रममा यी पक्षहरूको बारेमा पनि चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

विश्व परिवेशमा दूर शिक्षाको विकासमा सूचना प्रविधिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको भए तापनि नेपालको सन्दर्भमा आशा गरेअनुरूप प्रगति हासिल गर्न सकिएको छैन । नेपालमा एकातिर दूर शिक्षालाई आशा गरेअनुरूप विस्तार गर्न सकिएको छैन भने अर्कोतिर यसमा बढ्दो सूचना प्रविधिलाई जोड्न पनि सकिएको छैन । स्थापना कालदेखि रेडियोको प्रयोगलाई हालसम्म पनि निरन्तरता दिइएको छ ।

दूर शिक्षा/खुला शिक्षाको विकासमा सूचना प्रविधिको महत्त्व

सूचना प्रविधिको विकासले दूर शिक्षाका औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको पहुँचमा के-कति सहयोग पुऱ्याएको छ भनेर मापन गर्न सकिए तापनि हाल यसको योगदान के कति मात्रामा छ भनी किटान गर्न सकिने अवस्था रहेको छैन । तापनि के भन्न सकिन्छ भने यस किसिमको Course सञ्चालन गर्ने संस्थाहरू बढ्दै गएका छन्, सहभागीहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गएको छ । समयको क्रमसँगै विकास र विस्तार भएको दूर शिक्षा अर्थात् खुला शिक्षामा नयाँनयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग भित्रिने क्रम पनि बढी रहेको छ ।

दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षामा आधुनिक प्रविधिको प्रयोगले गुणस्तर विकासमा पनि सहयोग पुगेको मान्ने गरिएको छ । खर्चमा मितव्ययिता पनि आएको छ । यस किसिमको पद्धति अवलम्बन भएका ठाउँमा Drop out दरमा कमी आएको अध्ययनहरूले देखाएको छन् । त्यसैगरी विविध कारणबाट शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित रहेका Hard-to-reach and disadvantaged group को पहुँच बढाउन पनि यसबाट सहयोग पुगेको छ ।

माथि नै उल्लेख भैसक्यो कि सूचना प्रविधिको विकासले खुला शिक्षा/दूर शिक्षाको विकासमा प्रत्यक्ष रूपले सहयोग पुऱ्याएको छ । विविध कारणबाट औपचारिक एवम् प्रत्यक्ष किसिमको शिक्षामा समेटिन नसकेका पक्ष वा समूहहरूलाई दूर शिक्षा/खुला शिक्षा उपयोगी हुन पुगको भए तापनि यसको पहुँच सहज बन्न सकेको छैन । सबैका लागि शिक्षाका घोषित लक्ष्य पूरा गर्न यो अपरिहार्य जस्तै भएको भए तापनि यसलाई अपेक्षित रूपमा विस्तार र विकास गर्न सकिएको छैन । जे जति मात्रामा विकास भएको छ त्यसमा पनि आधुनिक प्रविधिको प्रयोग समुचित रूपमा हुन सकेको छैन ।

नेपालको सन्दर्भमा दूर शिक्षामा प्रविधिको प्रयोग

औपचारिक शिक्षाका सबै तहमा खुला शिक्षाको विकास र विस्तार उही दर तथा अनुपातमा हुन सकेको छैन । जुन तहमा खुला शिक्षाको विकास बढी छ, प्रविधिको प्रयोगको मात्रा पनि सोही तहमा उच्च रहेको छ । पहुँच र प्रविधिको हिसाबले उच्च शिक्षामा जे जति मात्रामा खुला शिक्षाको विकास र विस्तार भएको छ, त्यही अनुपातमा विद्यालय शिक्षामा हुन सकेको छैन । नेपालको परिवेशमा विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भमा मात्र खुला शिक्षा अर्थात दूर शिक्षाको प्रयोग शिक्षक तालिमको क्षेत्रमा हुन सकेको छ । शिक्षकहरूलाई पूर्वसेवाकालीन, सेवाकालीन र पुनर्ताजगी किसिमका तालिमहरू प्रदान गर्ने कार्यमा दूर शिक्षा उपयोगी देखिएको छ । यसका लागि पनि रेडियोबाट गरिने प्रसारणमा मात्र भर पर्ने गरिएको छ । शिक्षक तालिमका विविध सामग्रीहरूलाई रेडियोका अतिरिक्त अन्य प्रविधिबाट प्रसारण गर्न सकिएको छैन । शिक्षक तालिम सम्बन्धमा विकास गरिएका सामग्रीहरू वेबसाइटमा राखेर तथा टेलिभिजनबाट प्रसारण गरेर शिक्षकलाई सहयोग पुर्याउन सकिने भए तापनि सो हुन सकेको छैन ।

रेडियो र टेलिभिजनको विकास र विस्तारले साधारण शिक्षाको पहुँच वृद्धि गर्नमा उत्तेज्य सहयोग पुर्याएको भए तापनि यसको प्रयोगमा व्यापकता आएको छैन । हाल यस किसिमको सहयोग औपचारिक र अनौपचारिक दुवै किसिमभन्ने शिक्षाले पाउँदै आएका छन् । पूर्वाधार विकासमा खर्च लाग्ने भएकोले ग्रामीण बस्तीहरूमा यो प्रविधि त्यति सस्तो बन्न सकेको छैन । शिक्षक तालिमका साथसाथै हाल माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नमा यसको प्रयोग परीक्षणको रूपमा गरिएको छ । विद्यार्थी कम भएका अति दुर्गमस्थानमा माध्यमिक शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु आवश्यक छ तर खर्चको अभावमा सो हुन सकेको छैन । परीक्षणको रूपमा मात्र कार्यक्रम सञ्चालन भएको देखिन्छ । आवश्यक स्थानमा दूर शिक्षा पद्धतिको अवलम्बन गर्न सकिएमा औपचारिक प्रणालीको खर्चको तुलनामा मितव्ययिता ल्याउन सकिने थियो ।

खुला शिक्षा तथा दूर शिक्षाको विकास र विस्तारमा सूचना प्रविधिका अन्य साधनहरूको प्रयोग गर्न सकिएको छैन । समाजका अन्य पक्षहरूमा यसलाई सीमित मात्रामा प्रयोगमा ल्याउने गरिएको छ तर शिक्षा क्षेत्रमा यसो गर्न सकिएको छैन । मुलुकका अगाडि पुराना प्रविधिमा आधारित शैक्षिक सुविधाहरू समयमा नै राज्यका सबै पक्षहरूसम्म पुर्याउने कि सूचना प्रविधिमा लगानी बढाउने भन्ने बारेमा कठोर निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था छ । पछाडि परेका समूहको लागि आधारभूत पक्षहरूको सुनिश्चितता गर्न पनि लगानी बढाउनु पर्ने र विश्व परिवेश अनुकूल हुने नागरिक तयार गर्न सूचना प्रविधिमा पनि थप लगानी गर्नु पर्ने अवस्था छ । तसर्थ शिक्षा विभागले एकातिर “एक विद्यार्थी एक ल्याप टप कम्प्युटर” जस्ता आर्कषक कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने भएको छ भने अर्कोतिर दुर्गम स्थानका अधिकांश विद्यार्थीको हातमा समयमा पाठ्यपुस्तक कसरी पुर्याउने भन्ने चुनौतीको सामना निरन्तर रूपमा गर्नु परिरहेको छ । वास्तविकता कस्तो छ भने सरकारीस्तरबाट आधुनिक प्रविधिका कार्यक्रमहरूको विस्तार गर्ने कार्यक्रम राखेको भए तापनि त्यस्ता कार्यक्रमहरू विविध किसिमले पहुँच भएका सीमित विद्यालयहरूमा मात्र पुग्न सक्ने देखिन्छ । तसर्थ यसको विकास र विस्तारको लागि निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्ने पर्ने भएको छ ।

दूर शिक्षामा प्रविधिको प्रयोगमा भएको लगानी

दूर शिक्षाको विकासको लागि पहिलो पटक पूर्वाधार विकास, सामग्री विकास, शिक्षक विकास आदिको लागि ठूलो लगानी आवश्यक हुने भए तापनि पछिल्ला वर्षहरूमा सोही अनुपातमा खर्च नहुने देखिन्छ । खर्चको हिसाबले यो कार्यक्रम मितव्ययी पनि देखिन्छ । तापनि नेपालमा शिक्षक तालिमको क्षेत्रमा बाहेक अन्य क्षेत्रमा खासै प्रयोग भएको पाइएको छैन । तसर्थ लगानीको हिसाबबाट दूर शिक्षामा खासै ठूलो लगानी भएको छैन । दूर शिक्षामा नै कम लगानी भएको परिवेशमा यसको विकासको लागि प्रविधिमा प्रयोग भएको स्रोतको मात्रा पनि नगन्य किसिमको रहेको छ । शिक्षामा सीमित स्रोत विनियोजन भएको नेपाल जस्तो मुलुकको लागि यो प्रणाली अति आवश्यक हुँदाहुँदै पनि आवश्यक मात्रामा लगानी गर्न नसकिएकोले प्रविधिको प्रयोगमा व्यापकता आउन सकेको छैन ।

दूर शिक्षाको विकासमा प्रविधिको प्रयोग: चुनौती

दूर शिक्षा/खुला शिक्षाको प्रभावकारिता यसमा प्रयोग गरिने प्रविधि र सोको गुणस्तरमा भरपर्ने गर्छ । भौतिक रूपमा भिन्न-भिन्न दूरीमा रहेका पक्षहरूको बीचमा सिकाइ अनुभवहरू आदान-प्रदान गर्नका लागि प्रविधि प्रयोग गरिने हुनाले यो विषय संवेदनशील छ । विषयवस्तु र प्रविधिको बीचमा तातमेत मिलाई फाइदा लिन सावधानीपूर्व काम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

परम्परागत रूपमा कक्षाकोठामा प्रत्यक्ष वा आमनेसामने पद्धतिबाट सञ्चालन गरिँदै आएकोमा अन्य प्रविधिको माध्यमद्वारा दूर सिकाइ/दूर शिक्षाको कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा धेरै किसिमका समस्याहरू आउने गर्दछन् । प्रविधिमा आधारित भएर काम गर्दा सो प्रभावकारी र सफल बन्छ, नै भन्ने सुनिश्चितता नरहन सक्छ । व्यवस्थापन राम्रो गरेमा यसबाट अपेक्षित प्रतिफल पाउन सकिन्छ । अन्यथा प्रतिकूल अवस्था पनि सिर्जना हुन सक्छ ।

दूर शिक्षा सिकाइमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सिकारु र सहजकर्ता, सिकारु र सिकारुको बीचमा हुनुपर्ने अन्तरक्रिया हो, जुन प्रविधिको माध्यमबाट हुने गर्दछ । यस किसिमको अन्तरक्रियाले सिकाइमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कुरा प्राप्त अध्ययन अनुसन्धानहरूले समेत देखाएका छन् । अन्तरक्रिया जति प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ सिकाइको स्तर पनि त्यत्तिकै उच्च हुन्छ । अन्तरक्रिया प्रभावकारी बनाउन तथा यस प्रविधिमा आधारित पाठ्यवस्तु, विषयवस्तु अन्तरक्रियात्मक हुनु जरुरी छ । त्यसैले दूर शिक्षा सिकाइका विषयवस्तु तयार गर्न अति विज्ञता तथा पेसागत दक्षताको साथसाथै उपयुक्त प्रविधिको आवश्यकता पर्दछ ।

दूर शिक्षालाई अन्तरक्रियात्मक बनाउन इमेल इन्टरनेटको प्रयोगमा विस्तार गर्ने, टेलिफोनमा टोल फ्री नम्बर (Toll-free number) को व्यवस्था गर्ने, सम्पर्क कक्षाहरूको व्यवस्थापन गर्ने आदिजस्ता कामहरू गर्न सकिन्छ । यसको लागि थप स्रोत र प्रयोग गर्ने सीपको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । कार्यक्रमको प्रभावकारिता योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनमा भर पर्ने भए तापनि उपलब्धता र दक्षता पनि उत्तिकै आवश्यक पर्ने देखिन्छ । प्रभावकारिता कसरी बढाउने भन्ने योजना बनाई कार्य अगाडि बढाएमा सफलता हासिल हुन सक्दछ ।

यति हुँदाहुँदै पनि दूर शिक्षा/सिकाइ प्रभावकारी बन्छ नै भन्ने छैन । यो त सिकारुको सिक्ने तत्परतामा भरपर्ने हुन्छ । दूर शिक्षा/सिकाइ वास्तवमा सबै सिकारुका लागि होइन, विविध कारण वा परिस्थितिले औपचारिक एवम् कक्षाकोठा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा समावेश हुन नसक्ने अवस्थाका लागि मात्र हो । यसलाई सामान्यीकृत गरेर हेर्न मिल्दैन । यी सबै विषयलाई एकै किसिमबाट हेर्न सकिँदैन । त्यस्तो व्यवस्था अवसरबाट वञ्चित समूहहरूका लागि भएको हुनाले यसलाई अवसरको रूपमा पनि लिनुपर्ने हुन्छ । अन्य कार्यक्रमहरू नभएको अवस्थामा यो नै प्रभावकारी भएकोले यो नितान्त जरुरी छ । तर अहम् चुनौती भनेको यो कार्यक्रमको पहुँच त्यस्ता समूहमा कसरी लैजाने भन्ने हो । यस्ता समूहमा प्रविधिको सुविधा पनि छैन र राज्यले लैजाने कुनै योजना नभएको पनि हुन सक्छ ।

दूर शिक्षा/सिकाइ सिकारुको उत्प्रेरणा, जागरण, उत्सुकता आदिमा पनि भरपर्ने गर्दछ । भौतिक उपस्थिति हुँदैनमा सिकाइ राम्रो हुने र भौतिक उपस्थिति नहुने अवस्थामा सिकाइ नहुने भन्ने होइन । कतिपय अवस्थामा विषयवस्तुको प्रकृति र स्वभाव हेर्दा सिकारुको भौतिक उपस्थिति आवश्यक देखिन्छ । व्यक्ति यस प्रणालीबाट सिक्न उत्प्रेरित हुने हो भने सिकाइ नहुने भन्ने छैन । समयको कारणबाट व्यक्तिहरू यस किसिमको शिक्षा प्रणालीमा आउने गर्दछन् तर उसले समय कसरी व्यवस्थापन गर्न सक्छ भन्ने कुरा पनि उसको उत्प्रेरणामा भरपर्ने गर्दछ । प्रयोग गरिने सामग्री, यसको गुणस्तर तथा प्रविधिको छनौट आदिबाट उत्प्रेरणा बढाउन सकिँएता पनि विविधता भएका सिकारुको आवश्यकता एउटा प्रविधिबाट पुरा हुन्छ भन्न सकिँदैन ।

दूर शिक्षा/दूर सिकाइमा सबैभन्दा चिन्ता र चासोको विषय भनेको गुणस्तर हो । माथि नै उल्लेख गरिसकियो कि यसको गुणस्तर धेरै तत्त्वहरूमा भरपर्ने हुन्छ । प्रत्यक्ष पद्धतिमा अध्ययन गर्ने र दूर शिक्षामा अध्ययन गर्ने सिकारुको गुणस्तरको स्तरको बीचमा तुलना गर्न सकिँदैन । दूर शिक्षासँग जोडिएर आउने विविध चुनौतीहरू/मुद्दाहरूमध्ये शैक्षणिक, प्रविधिगत, कार्यान्वयन र सङ्गठनात्मक पक्षसँग जोडिएर आउने पक्षहरू प्रमुख रूपमा रहेका हुन्छन् ।

नेपालमा दूर शिक्षाको विकास र प्रविधिको प्रयोग: सम्भावना

विद्यमान अवस्थामा नेपालमा देहायका प्रविधिहरू दूर शिक्षा/खुला शिक्षामा प्रयोग भएका छन् । सबै प्रविधिहरू एकै किसिमबाट प्रयोग भएका छैनन् । स्थान र परिवेश अनुरूप प्रविधिको प्रयोगा भिन्नता पाउन सकिन्छ ।

- १) नियमित किसिमको पत्राचारबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रम ।
- २) रेडियो, टेलिभिजन र टेलिफोनको प्रयोग ।
- ३) इमेल, इन्टरनेट तथा वेबपेजको प्रयोग ।
- ४) CD-ROM, पेन ड्राइभ तथा त्यस्तै किसिमका अन्य माध्यमहरूको प्रयोग ।
- ५) बायरलेस सञ्चारका माध्यमहरूको प्रयोग ।

माथि नै उल्लेख भइसक्यो कि हालका दिनहरूमा आएर दूर शिक्षा/दूर सिकाइको क्षेत्रमा प्रविधिको विस्तार हुँदै गएको पाउन सकिन्छ । दूर शिक्षा र प्रविधि ज्ञान आर्जनका लागि अनौपचारिक तर प्रभावकारी उपाय बन्न गएको छ । दूर शिक्षा प्रणालीलाई परम्परागत रूपमा औपचारिक शिक्षामा दूर शिक्षा ----- १०३

हुने कक्षाकोठामा आधारित प्रणाली जत्तिकै प्रभावकारी बनाउन नसकिए तापनि प्रविधिको प्रयोगले यसमा आकर्षण बढाउन सकिन्छ । चाहे समयको कारणले होस् वा आर्थिक स्रोतको कारणले होस् यस क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गएको पाइएको पनि छ । उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा यसको प्रयोगको मात्रा जे जसरी बढेको छ त्यही अनुपातमा यसलाई विद्यालय शिक्षामा प्रवेश गराउन सकिएको छैन । यही परिस्थितिमा पनि अबका दिनमा दूर शिक्षामा संलग्न हुनेहरूको सङ्ख्या बढ्ने निश्चित प्रायः जस्तै देखिएको छ । यसलाई उच्च शिक्षामा जस्तै निरन्तर शिक्षामा पनि जोडेर हेर्ने प्रचलन बढ्न थालेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा विद्यालय शिक्षामा र निरन्तर शिक्षामा यसलाई प्रयोग गर्न सकिएमा हाल विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका समूहहरूलाई विद्यालय शिक्षामा प्रवेश गराउन र निरक्षर रहेका एवम् भर्खरै साक्षरता हासिल गरेका समूहहरूमा निरन्तर शिक्षाको माध्यमबाट थप ज्ञान, सीप हासिल गराउन सकिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा सूचना प्रविधि र शिक्षाको विकाससँगसँगै लैजान महत्त्वपूर्ण एवम् उपयोगी साधन बन्न सक्दछ ।

उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगबाट भिन्नभिन्न स्थानमा रहेका सिकारु र सहजकर्ताको बीचमा अनुभव आदान-प्रदान गर्ने माध्यमको रूपमा दूर शिक्षा/दूर सिकाइ रहेको हुन्छ । यो प्रणाली सबै स्थान र ठाउँमा आवश्यक नै हुन्छ भन्न सकिँदैन र गर्नुपर्छ भन्ने पनि होइन । विज्ञ वा शिक्षकको अभाव भएको स्थानमा एउटै शिक्षकबाट धेरै विद्यार्थीलाई लाभान्वित गराउन, थोरै विद्यार्थी भएको स्थानमा विद्यालय शिक्षाका सबै पूर्वाधार तयार गर्न लाग्ने खर्चको सट्टामा कम खर्च लाग्ने प्रणाली अवलम्बन गर्न, तोकिएको समयमा कक्षाकोठामा उपस्थित भई अध्ययन निरन्तर गर्न नसक्ने विद्यार्थीहरूको समस्या समाधान गर्न आदिजस्ता कारणहरूले गर्दा यो कार्यक्रम दिनप्रतिदिन लोकप्रिय बन्दै गइरहेको छ । दूर सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन देहायका पक्षहरूमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

- १) स्थानीय स्तरमा सिकाइ प्रक्रियालाई सहज एवम् प्रभावकारी बनाउन सहजकर्ताको व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । यो कुनै विषय अध्यापन गराउने विज्ञ वा शिक्षकभन्दा पनि दूर सिकाइको तालिम पाएका र सहजकर्तासम्बन्धी सीप भएको, प्रविधितर्फ परिचित र दक्षता भएको व्यक्ति हुनु आवश्यक छ । यस किसिमका सहजकर्ताले सिकारुहरूलाई योजना निर्माण गरी सोअनुरूप लक्ष्य निर्धारण गर्न, समय व्यवस्थापन गर्न, माथिल्लो निकाससँग सर्म्पर्क र समन्वय गर्ने तथा प्रविधिको बारेमा जानकारी गराउनेजस्ता कार्यहरू गर्न सहयोग पुऱ्याउने गर्दछन् । सफल दूर सिकाइका लागि प्रभावकारी सहजीकरण आवश्यक हुन्छ । यसबाट शिक्षाको विकास र प्रविधिको विकासलाई सँगसँगै लैजाने अवसर पनि प्राप्त हुन्छ । एउटा सहजकर्ताले दुवै कार्य गर्न सक्दछ ।
- २) वास्तवमा दूर सिकाइलाई कक्षाकोठा परिवेशमा हुने प्रत्यक्ष सिकाइको विकल्पको रूपमा लिनु हुँदैन । दूर सिकाइलाई सिकाइको सहयोगी, परिपूरक प्रणालीको रूपमा लिने गर्नुपर्छ । यसलाई विद्यालय वातावरण, विद्यालयमा हुने शिक्षक सिकाइ क्रियाकलापसँग समन्वित गरेर हेरिएमा प्रभावकारी हुनसक्छ । यसो गर्न सकिएमा कार्यक्रमको लक्ष्यित समूह पहिचान गर्न र प्राथमिकता निर्धारण गर्न सजिलो हुन्छ । राज्यको स्रोत र साधन उक्त समूहमा पुग्ने गर्दछ । विपन्न वर्गमा समेत प्रविधि लैजान सकिने हुन्छ ।

- ३) विकासोन्मुख मुलुकहरूमा रेडियो मात्र सबै क्षेत्र समेट्ने र सूचना सम्प्रेषण गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा रही आएको छ । हालका दिनमा आएर शिक्षाको विकास र विस्तारमा FM Channel हरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य बिसर्न सकिँदैन । नेपालमा हालसालै FM Channel हरूमा भएको प्रगतिताई शिक्षा अझ विशेष गरेर दूर शिक्षासँग जोड्न सकिँएमा धेरै व्यक्ति लाभान्वित हुन सक्ने अवस्था आउने थियो । FM Radio हरूले विविध प्रकारका शैक्षिक सामग्री प्रसारण गरेर नेपालको दूर शिक्षा प्रणालीको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने सम्भावना देखिएको छ । सञ्चारको क्षेत्रमा भएको विकासको फलस्वरूप आएका Mp3 players, PDAs र Smart phone हरूले पनि दूर शिक्षाको विषयवस्तु, पाठ्यवस्तुको प्रसारण महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । यसरी दूर शिक्षाको विकासका लागि सञ्चारको विकाससँग पनि जोड्न सकिन्छ ।
- ४) दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षा विविध दृष्टिकोणबाट समेत Flexible हुने भएकोले औपचारिक प्रणालीमा जस्तो कट्टरता यसमा देखिँदैन । यसबाट अभिभावकहरूले समेतले अप्रत्यक्ष किसिमको सहयोग पाउने देखिन्छ । काम गरी अध्ययन गर्न पाउने अवसर समेत हुनाले त्यसबाट समेत शिक्षार्थी तथा अभिभावकले लाभ लिनसक्ने अवस्था रहेको छ । यसबाट ग्रामीण भेगमा प्रविधिो प्रयोगको मात्रा बढाउन सजिलो पर्न जान्छ । काममा लाग्नुपर्नेहरूको लागि पनि शिक्षा र प्रविधि अवसरको रूपमा रहने गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

सबैका लागि शिक्षा डकार कार्यढाँचा (२०००) ।

शिबि (२०६४). वार्षिक रणनीतिक कार्यान्वयन योजना (२०६४), भक्तपुर: शिक्षा विभाग ।

दूशिके (२०६०). दूर शिक्षा, भक्तपुर: दूर शिक्षा केन्द्र ।

शैजविके (२०६३). दूर शिक्षा, भक्तपुर: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

Holmberg, B. (1986). Journal of Distance Education. In

<http://cade.athabasca.ca/vol1.1/holmberg.html>. Retrieved in 10 March, 2008.

Moor, M. (1986). Journal of Distance Education. In

<http://cade.athabasca.ca/vol1.1/moore.html>. Retrieved in 10 March, 2008.

Open School Framework: Establishing ODL System on School Education

A.B.Bhandari*

Introduction

Open School, around the globe, has been offering as an alternative route to formal schooling. The trends of government contribution, utilizing this mode, has significantly directed towards primary and secondary education and teacher education to address deficiencies, developmental and continuing education needs. However, the prominent advances in Open Distance Learning (ODL) over 30 years have been in university (Brey.R, 1991), as compared to school education. In broader category, ODL programs are to deliver through single mode and dual mode providers. Moreover, Khakar, D (1999) further categorizes these providers into four types, by their existence and practice. They are single mode, dual mode, mixed and consortia, which are further, elaborated in second paragraph.

The single mode providers reserve sole management responsibility for designing and delivering courses for learner whose planning, funding, staffing and other resources are fully devoted to this purpose. In contradiction, dual mode providers see dual management responsibility, as added responsibility, to conventional system of learning with provision of separate management unit for designing, delivering and administering for ODL programs. The mixed mode providers, typically, manage both learning systems with same institutional capacity in terms of infrastructure facilities, management and human resources. Pooled management or a single management through representation of resource institutions, usually resource providers, for designing and delivering ODL programs, best understands the Consortia.

The efforts in establishing ODL system in Nepal, started with teacher training in 1980, made progression with inclusion of other learning support components like SLC student support program, teacher support program, school management support program etc. More recently, the government has initiated piloting of open school, as an integral part of reform process, to make responsive system to the diverse needs of the children belonging to poor, disadvantaged community and remoteness. In this context, this discussion paper reflects on policy framework, discusses Asian-African practices, argues for establishment of open schools and ends up with conclusion.

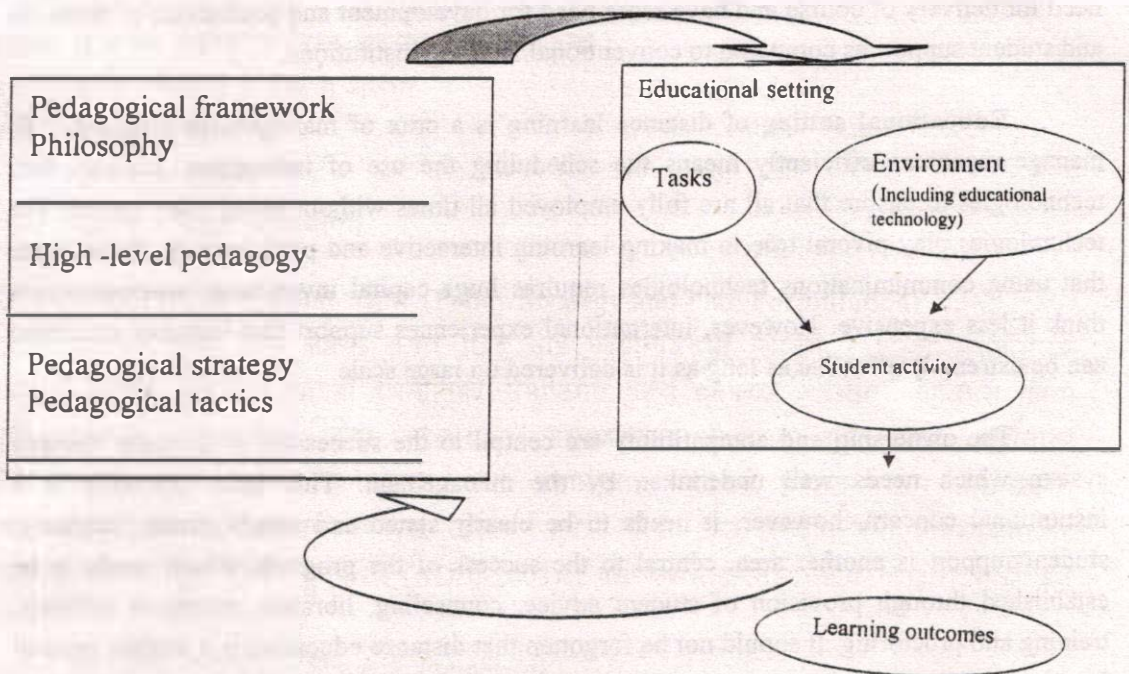
---

* Joint Secretary, Ministry of Education and Sports

Reflection on Policy framework

The policy framework on ODL, generated from EU Socrates program, presented below, has three dimensions -organization context, pedagogical framework and educational setting. The *pedagogical framework* needs to understand in relation to education activity in a real-world setting. The *educational setting* is a way of describing real- world, concrete activities, process, people and artifacts in a learning activity. Both pedagogical framework and educational setting fall within *organizational context* say learning system. The organizational context exerts its influence mainly by conditioning (i) **design and management** of educational setting and (ii) **processes** through which a pedagogical framework feeds into the design and management of an educational setting (Khakhar,D)

Organizational context

(Source: Dipak Khakhar)

Organizational context is a dependent crucial factor for creation and development of pedagogical framework and educational setting. There are numbers of internal (attitude and environment) and external (culture and regulation) factors that have significant implications on pedagogical framework (strategies and tactics) and educational setting (policy, resources and delivery mechanism). Similarly, they also differ depending the type of institutions, single or double mode. National government considered major influencing factor in terms of regulating policy and information infrastructure. However, growing

universal trends on institutional autonomy in past 10-15 years has eased the process with emphasis on accountability in relation to relevance and quality of education.

The pedagogical framework is based on its philosophy and strategy. The institutional policy provides the basis for all most all activities associated with providing education and training. A strategic plan becomes one of the primary instruments of institutional policy and provides the framework for allocating and managing resources and for accommodating institutional change and development. The institutional policies need to address- mandates and mission statements, strategic planning, faculty member issue, management of policy change, resource allocation, student issues and copyright and ownership issue. A planning system must be set up and maintained to respond above said procedure which may differ depending the type of distance education provider, single or dual mode. One key question to note is that distance-teaching institutions normally have less need for delivery of course and have more need for development and production of materials and student support as compared to conventional learning institutions.

Educational setting of distance learning is a crux of management efficiency. To manage resources efficiently means the scheduling the use of instructors, students, and technologies to ensure that all are fully employed all times without being over loaded. The technologies play pivotal role in making learning interactive and participatory. Some argue that using communications technologies requires huge capital investment, whereas others think it less expensive. However, international experiences support that distance education can be extremely effective as long as it is delivered on large scale.

The ownership and compatibility are central to the successful of distance learning system which needs well undertaken by the management. This issue primarily is a institutional concern, however, it needs to be clearly stated and administered. Similarly, student-support is another area, central to the success of the program, which needs to be established through provision of student advice, counseling, libraries, materials delivery, training and proctoring. It should not be forgotten that distance education is a student centred learning system.

Discussion on Open School Models

The research study conducted in nine high populations, popularly E-9, countries has revealed that schooling programs through distance learning has been imparting by either Open University or national institutes in the form of single mode provider (UNESCO, 2001). The purpose of providing this sort of education has geared towards achieving EFA goals with focus on basic education. They are operated for achieving four different purposes to work with their EFA goals, as follows:

Firstly, distance education has been occasionally utilized for alternative and supportive to formal primary schooling like in Brazil and Mexico. The Brazilian model through *Telecurso 2000* program managed condensed curriculum, which consists of three alternatives by which students could choose one of the best they perceive. The three programs were called- *organized reception* (group meet two hour every day with tutor in well equipped classroom in terms of TV and references books), *controlled reception* (individually watching TV lessons and attaining weekly tutored group) and *free reception* (self study). This program was extended to secondary and vocational schools as well.

The Mexican model also utilized satellite network for educational television to be transmitted to sixteen video channels and twenty-four audio channels. The centrally produced television programs were transmitted to *Telesecundra* schools in two shifts daily 8 am to 2 pm and 2 pm to 8 pm with provision of hourly focused on different subjects following ordinary school curriculum. The delivery mode included three components- 15 minutes of telecast followed by book led activities and teacher led activities, and student had opportunity to choose one home tutor at the school for every discipline from among television exposed teachers.

Secondly, in contrast to aforementioned, there are some long standing and successful examples on the use of distance education for offering secondary schooling, for example, education system in India and Indonesia.

India has established National Open School (NOS) system as an alternative route to formal schooling targeting to school dropouts, marginalized groups (ruler youth, urban poor, girls and women, scheduled castes and tribes, the handicapped and ex-serviceman). This system operates three level of educational programs namely Basic Education Certification (8th grade) with provision of bridge course, Secondary certification (10th grade) and higher secondary certification (12th grade). Recently, it has introduced elementary (grade 3) and primary (grade 5) program for out- of- school children. The NOS has adopted mixed mode for program delivery through provision of self-study and study centre support, complementing with electronic media. The students are given learning package, which consists of curriculum outline, printed self learning materials, instructional materials, personal contact program for face to face interaction, audio-video cassettes and use of electronic media (television transmission and teleconferences).

Indonesia has established Indonesian Distance learning Network (IDLN) through which Pocket A, Pocket B and open junior secondary programs are in place, which are equivalent to primary, junior secondary and secondary level certification respectively. The pocket A is provided to 6-12 aged out of schoolchildren. The learning package consists of

print-based self-instructional materials with face-to-face teaching of two hours, three times a week, in a group of thirties. The materials are based on existing primary curriculum with additional inclusion of vocational and community development.

The pocket B was designed for 12-15 aged children having without adequate school provision as well as junior school dropout or adults without junior secondary certificate. The students had an opportunity to study print-centered modules independently and discuss in a learning groups of people of 30-40 followed by tutorial groups. These participants were eligible to sit in centrally produced tests. The Indonesian open junior secondary school (SLTP Terbuka) program targeted to urgent demand of people. This school adopted flexible modality with provision of different combination of low-tech cassettes and differing types of student support. This program was closely attached to regular secondary school.

Similarly, The open and distance learning is becoming central to the education policy of many countries in Africa. However, there is no or little intervention on schooling education. Nevertheless, the open schooling program of Botswana has been exemplary in Africa. Botswana College of Distance and Open Learning (BOCDOL) has been offering junior certification course (basic education) and certification course in secondary level through provision of self-study materials, face-to-face interactions, and radio broadcasted lessons.

Thirdly, open universities are given prominent role for providing school education through open and distance learning system like in Bangladesh and Pakistan. The Bangladesh Open University (BOU) started offering secondary and higher secondary certification course after the merging of Bangladesh Institute of Distance Education to it in 1992. The Allama Iqbal Open University (AIU) of Pakistan also offers certification courses at secondary and higher secondary level, however they are project based. Both Universities utilize mixed mode of delivery in terms of printed self-study, study centre based student support, complementing with electronic media.

Fourthly, ODL system has been dominated by teacher education programs, else where, either in preparing teachers to meet an emergency teacher shortage or in developing them in terms of qualification up-gradation and teacher professional development.

The open school system is seen as an alternative route to formal schooling with provision of school curriculum, external examination system and varying in learning materials in the form of print, audio/video cassettes, broadcast/ telecast, audio/video conferencing, student support system through resource materials, face to face interactions and distance tutor. This system has adopted either integrated (dual mode) or parallel (single)

approach, meaning that sharing with some sub system like curriculum, student learning materials and examination with conventional system or creating ODL management unit in conventional system, as integrated approach and having own all subsystem, as parallel approach.

The research on open leaning has revealed that single mode system is effective in management efficiency and quality achievement. The basic assumption in ODL system is that the course delivery has to be shortening by half as compared to conventional system leading to held external examinations twice a year. Further, the allocation of budget on development, material production and student support is strikingly different from conventional system i.e. less need on capital costs and greater need on development and delivery costs.

Establishing ODL System

The interim constitution of Nepal has provisioned education as fundamental right stating that secondary education will be accessible for all through provision of legal arrangements. Following this, School Sector Reforms (SSR) policy documents has stated the policy of multiple mode of education delivery in the form of formal schooling and alternative schooling (non-formal, open school, traditional school, vocational school). The policy has further reinforced that there will be option to have crosscut the stream for those who need to go either stream. These policies have created the pressure to have the system in place to response the policy provisions. Further, Nepal has already committed in providing education for all by 2015, which implies to open another mode of instruction i.e. open school for wider access to education of the children belonging to poor parents, disadvantaged communities and remote areas .

With start of eighth periodic plan, open education has been visible in policy level, which lacks substantially in pragmatic level. However, there are very few open schools operating at piloting stages with approval of ODL policy from Ministry of Education and Sports, waiting for assessment report. The policy framework described above can be thought for reviewing organization and management in establishing ODL system, as follows:

Design and management: The design and management of educational setting is the key area to be considered in establishing ODL system in the country because organizational context, the heart of system, can exert its influence by conditioning it. ODL division of National Center for Educational Development (NCED) is implementing the piloting of open school; whereas the focus of this institution has to be with teacher capacity development rather than management, which is the responsibility of Department of Education (DOE).

There is urgent need of restructuring ODL division of NCED with inclusion of Non Formal Education Centre (NFEC) to have unified ODL system. The numbers of issues, given below, need to review in order to have effective design and management of educational setting in ODL system with focus on school education leading to establishment of Open University.

- Open school programs-expected time and circumstances to prepare or revise course on academic and vocational areas/enrichment courses/bridge courses, relationship between development course and requirement for publications, teaching load to be calculated, relationship between teaching and academic advice, effect of full time and part time instructors
- Efficient management of resources-doable operational plan with planning objectives, timeframe, cost , actions, responsible unit
- Staff management-selection, training and monitoring of design and instructional staff
- Schedule of production activities-audio, video and print materials
- Budgeting- salary, development, production, incremental services
- Ownership and compatibility- possible approaches of copyright (developers, institutions, royalty, collaborative works)
- Effective use of communication technologies
- Quality assurance policies
- Student activities-openness or rigidity in admission, student needs, transfer credits, provision of student support, time limit for completing credentials
- outcomes- amortization of costs of design and technology, evaluation of learning effectiveness, course evaluation, institutional evaluation and quality assurance, cost forecasting and cost analysis, cost effectiveness, economic success

Pedagogical Framework: The pedagogical base of ODL system should be built on three pillars- flexible and rapid access, targeted to diverse needs and bridging education and training gaps. To begin with, knowledge can be best generated from three model building districts of SSR- Rasuwa, Dadeldhura and Kapilbastu through reviewing of pedagogical philosophy in terms of types of providers-single mode, dual mode, mixed mode and consortia, strategic planning, teacher development policy, curriculum policy, instructional policy, assessment policy and research and innovation policy. For this purpose, we can exploit existing pedagogical resources of ODL division of NCED and Universities who have started their ODL programs like TU and PU.

Conclusion

This paper tries to provide thoughts into the challenges faced by policy makers, educational institutions, course developers, and learners with issues of access to quality education in developing countries in general and in Nepal in particular. The analysis of ODL developments in developing countries concludes that there are visible gaps between rich and poor, rural and urban, and between genders because of inadequate institutional and professional base, restricted social and cultural value and inappropriate ODL policy and funding mechanism. For Nepal, there are both challenges and opportunities to establish ODL system with focus on school education having provision of academic courses, bridge courses, enrichment courses and vocational courses, leading to the establishment of Open University.

The policy framework for organizing and managing ODL programs argues organizational context as backbone of the system, where pedagogical framework and educational setting are created and developed depending on the type of organization context. There are both (culture and regulations) factor and internal factors (attitude and environment) influencing the design of framework, which implies differing in policy, resources and delivery mechanism. Moreover, effective leadership in an organizational context requires skills for managing change, managing resources, managing risk, managing people and costs, and interpreting changes in social, political economical and educational development.

Nepal has long experiences with ODL system on teacher education but little or no such interventions are realized on schooling programs. This is the right time to have wider discussions and debate with experts and stakeholders to have appropriate mode of ODL system on school education to response the needs and aspirations of people in order to provide quality education for all in post-conflict Nepal. Further, Nepal's high commitments on school education are reflected in interim constitution, which is further supported by three-year interim plan and school sector reform initiatives. So, we need to utilize these opportunities to come up with comprehensive doable plan with consultation and rigorous exercises so as to be appraisable by all stakeholders.

References

- Brey, R. (1991). **Post secondary Distance Learning Programs in 1990s: Decade of Growth**, Washington DC: Association of Community Junior College USA.
- Evans, T. and Nation, D. (1996). **Open Education. Policies and Practices from Open and Distance Education**, New York: Routledge.
- NPC (2007). **Three years Interim Plan**, Kathmandu: National Planning Commission.
- Khakhar, D. (2001). **A Framework for Open and Distance Learning - Organization and Management**, Lund: Department of Information, Lund University.
- Khakhar, D. and Quirichmayr, G. (1999). **An ODL Framework for Design for Transitional Business Information System**, Brussels: European Union Socrates Project.
- MOES (2007). **School Sector Reforms: Policies and Strategies**, Kathmandu: Ministry of Education and Sports.
- Sujatha, K. (2002). **Distance Education at Secondary Level in India**, Paris: International Institute for education Planning.
- Shaini, G. (2008). **Technology-Enhanced Learning in Developing Countries: A Review**, The International Review of Research, Vol No 1, [http:// www.index.org/ article](http://www.index.org/article)
- UNESCO (2002): **Open and Distance Learning-Trends, policy and Strategy Considerations**, Paris: Author.

Use of Multi - Media in Health, Population and Environment Education

Bal Krishna Ranjit, Ph.D *

Introduction

Instructional media are obviously necessary for the success of Adolescent, Sexual and Reproductive Health Education in School Curricula (ASRH in School Curricula) under Population and Development Strategy Programme. Audio and visual media are quite often used through distance mode by teachers in adapting instruction to the individual needs of students. They need manuals, packages, curriculum, teacher's guides, and audio-visual aids viz; charts, graphs, pictures, posters, pamphlets, transparencies, LCD(Power Point Presentation), slides, films, and video tapes, TV, Radio etc. In the same manner, students need instructional materials viz; books, supplementary reading materials, reference materials, self-learning modules, and other related materials in open school system of education to effectively learn the lessons.

Students in the early grades who have not learned to read use pictures to learn concepts and rules. Pictures, films, and television programmes have been used for young and adult learners who have difficulty in reading. The music and language in these materials help stimulate learning. One important use of media is to provide alternative methods of communication and delivery of instruction. Below are some examples of media, which have been designed and used in instruction under distance mode/open school system. Decisions about the use of media must be based on the capability of the learner and the events of instruction.

Pictures, Photographs and Illustrations

Pictures, photographs, and illustrations are the devices commonly used in open school/distance mode of teaching- learning process of Health, Population and Environment Education to supplement text (Textual Materials). They may be used in arousing and maintaining motivation. They have also been used in calling attention to destructive features, in stimulating questions and interests, in clarifying ideas in stories and in reviewing ideas and concepts. Photographs can provide authenticity and reality to the discussion. Illustrations viz; sketch and drawing can be used in clarifying points during the lessons and in giving directions.

The most important consideration in the selection of these media is the accuracy of portrayal. They should convey accurate meaning. They must be sufficient in size for the purpose they serve, of good artistic quality, easy to interpret, and not cluttered.

---

* Deputy Director, National Centre for Educational Development, Bhaktapur

Posters

Posters can be obtained from various sources. They can also be made by the students with appropriate assistance from the teachers. Posters used in health, population and environment education need to be carefully selected. Choose posters based on simplified ideas. Avoid posters with too many symbols and words. They make posters ineffective in teaching-learning process in open school modality.

Students may prepare posters as part of their campaign to make people aware of health, population and environment education or the need for reproductive health, population management and environmental conservation. A poster can start a conversation on the effects of family planning, or on the welfare of the family. Posters can grasp attention of people to the population situation and its effects on reproductive health and environment. Posters can also be used to motivate people to take a certain course of action.

Charts

Charts are valuable visual aids for instruction in open school modality of teaching-learning process. They are needed to record and classify information that is used several times. In Health, Population and Environment Education, charts are used to provide directions and trends, terms and concepts, and to create expression.

Tabulation charts are used to summarize information on the causes and effects of large family size or rapid population growth. The content of the charts should be based on the experiences of the class and related to the lesson. Vocabulary and sentences about the charts should be appropriate to the maturity level of the students. The language in the charts should be simple. Lettering should be legible and easy to read.

Tables

Table is a brief way of presenting related quantitative information. Facts and figures are presented in columns or rows for fast reading and making comparisons. In Health, Population and Environment Education, tables have been used to present comparative information on the status of reproductive health, population size, birth rates, growth rates, migration, school enrollment, and status of environment. Tables can be used as a base for making graphs.

The following questions may be used as guides in preparing a table for both teachers & students of open school modality:

1. What is the title?
2. What information is given in the table?
3. What comparisons can be made from it?
4. What trends or changes have been displayed?
5. Does the table show a continuum, greatest, average and least?
6. Can any conclusions be made on the basis of the table?

LCD (Power Point), Slides and Transparencies

Power Point is a tool which we can use to communicate our ideas through visual aids that appear professionally designed, yet, these are easy to produce. With power point, we can create a variety of media, including black and white overheads, colour overheads, 35- mm slides and on - screen electronics slide shows. All these components integrated into one file make up as a power-point presentation.

A slide is a single image or picture or film through which light can pass. It is mounted for use in a slide projector. The most common slides used in teaching are 2"x2" in size. Many slides are made from 35 mm. cameras with black and white or color film.

Transparencies are visuals made of acetate paper projected through the overhead projector. Some of the overhead transparencies are made up of clear plastic coated with photographic emulsion and developed. Hand made transparencies are easy to make with the use of plastic sheets and grease or pentel pens. Transparent overlays could also be made to add to or subtract information from what is to be presented.

Audio Tape Cassettes

The tape cassette that delivers audio messages is a highly convenient and relatively inexpensive medium. There are a variety of prerecorded tapes available. When auditory instructions are interspersed with printed text, they are useful in directing attention and in promoting selective perception by emphasizing features of the messages. Audiotapes are useful in various phases of instructions, particularly in language teaching under open school system.

Radio

Radio broadcast programs related to health, population and environment education are useful in distance mode of teaching because of the following features:

- I. presents an event while it is still going on. This is important for the study of current events or world situation. It alerts students to emergencies such as water shortage, typhoons, flood, and epidemics.
- II. has the ability to transmit information that is significant to the individual, community, country, or the world at large.
- III. gives people a sense of belongingness and participation. While listening to a broadcast about reproductive health, population and environmental problems, people feel a sense of being present as history is made.
- IV. can be an emotional force in creating desirable attitudes. Programmes with good music and drama can create an emotional impact.

In terms of newscasts, there are special events about reproductive health, population and environment. The teacher should guide students in making these relevant to the lessons.

Television and Video Tapes

TV and videotapes are very comprehensive media. They are very useful in distance mode of teaching Health, Population and Environment Education. TV broadcasts are useful usually before or after class hours so that the teacher can alert the students to view these programmes and discuss them in class. To benefit most from these media, the teacher can guide the students in the use of these as instructional aids. Before showing, the teacher should motivate the students to focus on the purpose of viewing it. They should be instructed to find out in what ways the HPE Education programme can apply to the daily life of the students.

During the display, students should be asked to listen and watch the roles of the cast and note the lessons and messages.

After showing, the following pointers can facilitate learning about the HPE Education programme:

- What they learned about the people and place.
- Discussion on the highlights of the programme.
- Thought on differences of opinions and their analysis.
- Drawing some conclusions and recommendations.

Conclusion

There are many resources in the community, which the teacher can use to aid instruction. The ones mentioned in this paper are just a few of them. The resourceful teacher will be able to enrich his/ her teaching by using varied and appropriate media for open learning system of education.

References

- Gagne, Robert M. et.al. (1988). **Essentials of Learning for Instruction**. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Rowntree, D. (1990). **Teaching Through Self-Instruction: How to Develop Open Learning Materials**. New York
- Tuladhar, S. (2005). **Simplified Instruction Manuals for Off- the-Job and On -the- Job Training to operate the IT Equipments**, Bhaktapur: TEP: NCED.
- UNESCO, PROAP. (1992). **Integration of Population Education in APPEAL**. Bangkok: UNESCO.

Prospect of Open University in Nepal: Implementation Strategies

Dr. Basu Dev Kafle *

Dr. Prem Narayan Aryal **

1. The Context of an Open University

The need for initiating an Open University in Nepal has to be understood against the background of evolving social needs of the country, increasing popular expectations of people for education, changing global contexts and the need and necessity of the workforce to update itself to meet the demands of the time. Open learning system in its simplest term is a departure from the traditional system of education, because it does not subscribe to the limited concept of educating a person for a limited period of time. It is conceived as a continuing process built on the principle of learning while doing. The Open University system ensures an egalitarian social order by providing the learner with an opportunity to learn under a variety of circumstances and conditions on part-time basis using a variety of media and approaches.

The entire philosophy of Open University should emanate from the context of our socio-cultural needs and aspirations of the people, if it is to be implemented successfully. Students within the open learning system are highly motivated, responsible and accountable as mature learners whose sole objective is to utilize their scarce valuable time for the pursuit of advanced knowledge and improvement of professional qualifications and competence. Educational provisions and opportunities in 21st century have crossed the traditional frontiers of learning resources by bringing alternative sources of knowledge and lifelong learning skills at the doorstep of the learners through the use of ICT which is already beginning to change the world order. As education shapes the destiny of a country, and for that reason, a developing country like Nepal is always stirred by the new avenues of educational opportunities, an equitable and open access to education is always sought for to trigger the speed of development by ensuring its gains particularly to the disadvantaged sections of the society. In this sense, open learning opportunity works as an equalizer for all by making available quality educational services to people at affordable cost.

The knowledge economies of today's world demand a competent, knowledgeable and qualified workforce. The workforce has to compete, survive, sustain and prosper in the global market marked by cutthroat competitions and demanding knowledge, skills and behaviour. Lifelong learning and just-in-time knowledge are such strategies to equip the workforce with the needed skills to face the challenges created by the renewed lifestyle and corporate culture. As the world has gone global crossing the frontiers of states, societies and

---

* Professor, Faculty of Education, T.U.

** Reader, Faculty of Education, T.U.

nations, and creating both prospects of new opportunities and challenges, the ability and power to use the available opportunities and address the challenges is the developmental need of every nation and individual. Availability of educational opportunity alone will not do the much sought justice but reaching and releasing the potential of the educationally excluded is equally important. The conventional education system with its rigid delivery mechanism and structural inadequacy has already shown ailing symptoms pertaining quality, accessibility, equity and relevance. Open University, in the context of Nepal, like the contexts of many other countries, both developing and developed, is believed to provide alternative sources of knowledge by making it people friendly in terms of its cost and quality. The initiative taken to establish an open university in Nepal, is, therefore, considered to be a justified attempt in this direction.

2. Approaches to open learning

The students as independent learners working largely in their homes and offices do not have time to attend the colleges regularly. They receive learning materials with a package of assignment for a period of certain time. This promotes them to continue their study at their own pace of learning and ability of understanding the content of the prescribed courses.

Use of broadcasting media is another approach of Open University. Broadcasting approach with the help of radio, TV and FM should occupy 5 to 6 percent of students' study time.

Use of electronic media such as e-mail, Internet, and web site will promote the learners to fill the gap of face to face contact with the teacher.

Since all the students are part-time students, the requirement of entrance test is contingent on their basic qualification to enroll in a certain level of Open University class. Quality concern should not be overshadowed by a lax attitude toward open education.

Since the Open University is a nation-wide, nationally spread organization, students are spread all over the country. To ensure students easy access to this university, service stations/contact centers will work at different parts of the country. The Open University has a flexible timetable. It operates on a semester system with semester examination, credit system and internal assessment mechanism in practice.

Open University system operates as an alternative approach to higher education to supplement the present expensive school/college dominated, teacher oriented fixed duration system of education by a flexible, diversified, demand-driven and need based education system fulfilling many social demands of education.

3. Program coverage

Scope

The Open University in Nepal should gradually cover the whole country with a focus on disadvantaged rural remote areas. However, the programmes, to begin with, should be initially initiated in urban areas as a preparatory step to expand to the whole country. The study/resource centers will be difficult to be opened in rural remote areas in the beginning for reasons of accessibility and affordability problems.

Discipline and levels

The proposed open university of Nepal should offer under graduate, graduate and post graduate programmes and courses in its initial phase with a gradual extension to Masteral, M.Phil. and Ph. D. levels as the capacity of the open university to deliver the services increases and strengthens. The majority of the students are expected to be in graduate and post graduate programmes. Education, Social Sciences, Management, Science and Technology and ICT programs should be initially included in Open University programme. Each of these programmes will consist of a number of required core and elective courses.

Since the Government of Nepal has already initiated open schooling system up to SLC level and Higher Secondary Education Board is working to start open education system at the higher secondary level, open learning system for higher education has become a necessity of the country. The spadework in this direction has already been initiated by the government that has laid the foundation for the establishment of an open university at the national level.

Geographical coverage and target groups

The main focus of the Open University should be disadvantaged community where access to higher education is very low due to geographical inaccessibility and other socio-cultural and economic barriers. Mid-western and Far-western development regions should be the priority areas to address the unmet needs of the people for higher education or university level education. However, this university should provide services to the whole country in the long run.

Specifically, the Open University should reach the hitherto unreached section of the society which usually is not the priority of conventional university. This means, a larger number of students from rural areas and weaker sections of the society should be targeted by this university. Extending the educational opportunities to the pre defined target groups serves the very purpose of Open University. In the case of proposed Open University for Nepal, the specific target groups could be Dalits, Janajatis, girls/women, Madhesis, people with special needs and other vulnerable groups of people from different sections of the society. The other target groups could possibly be job holders who lost the previous

opportunity of formal education but want to upgrade their profession. Similarly, people in similar disadvantageous conditions should form the other target groups of Open University. However, people from all strata of society should be provided with the opportunity to gain the open schooling system.

4. Curriculum development

Curriculum development for an Open University system, like any other education system, is a continuous process with greater range of flexibility and continuity in the case of open education system as it intends to provide the learners with lifelong gains from education which regards learning as a lifelong process.

The following factors may be kept in view while framing the curriculum for Open University:

- Greater attention to rural-oriented vocational courses
- Provision for high degree of compensatory education and remedial teaching to culturally deprived and socially excluded learners
- Opportunities for self-study and individual guidance and instructions
- Emphasis on applied researches at higher levels of learning like M. Phil. and Ph. D. program
- Greater flexibility and diversity in curriculum to promote inter-disciplinary learning through two-track system
- Use of ICT to facilitate the implementation of the curriculum
- Utilization of existing resources developed by NCED for the training of school teachers through distance mode.

Process and steps

As curriculum development is a continuing process which always makes an attempt to meet or address the unmet needs of the learners and society, the following processes should be taken into consideration to prepare curriculum for the Open University:

- Create a pool of existing experts in distance learning and ICT
- Assess the needs of the target groups of people for identifying the areas of priority to develop the intended curriculum
- Establish linkage with SAARC and overseas open universities for sharing of experiences with respect to curriculum development and its implementation
- Design the framework of curriculum and curricular materials with specified objectives, course contents, organization of the content (setting scope and sequence of the content), methods of instructional delivery and evaluation scheme
- Develop the curricular framework with assistance and cooperation from professionals and institutions, both from home and abroad, who have a thorough

orientation and expertise in designing and developing the curriculum and curricular materials for open learning system of higher education.

- Existing curricula of the universities will be reviewed to draw curricular framework and implications for the Open University.

The curriculum of Open University will be developed stepwise, on phased manner, as following:

Phase I: Initial step

Need assessment and review of the existing university curricula and adjustment of curricula to suggest a curricular framework for Open University

Phase II: Developmental step:

Preparation of Open University curricula in the demanded areas of disciplines and faculties and its approval by the concerned authority

Phase III: Implementation step:

Developed curricula will be implemented in phase wise manner initially establishing contact centers with ICT facilities at the urban areas with a gradual switch to cover the rural, remote and disadvantaged areas of the country. Prior to arriving at the third phase of implementation, strategic linkage with the curricula of the universities is to be initiated. Similarly, to create and maintain parity between open and face-to-face university, an accreditation system is to be in place.

5. Resource materials development

Support materials:

Development of resource materials for both the teachers and learners occupies a pivotal place in Open University system. Teacher support materials and self-learning materials for the learners should be developed by a team of experts drawn from different sources at the central level. The resource persons and experts in this matter should be provided with an opportunity to have the benefit of latest materials developed in this field as an input for the development of resource materials. Also enough provision should be there to use ICT to draw from different sources useful materials based on which the support materials can be developed.

Resource persons like tutors, counselors and facilitators working at the contact centers and study centers should be provided thorough orientation on preparing self-learning materials. Based on the inputs received from these resource persons, the expert team should develop and finalize the self-learning materials as resource materials for the learners.

Quality assurance:

Gaining people's faith in the quality of open education system is a crucial responsibility of the people involved in managing it. Quality assurance, therefore, should be a continuous process which reflects how the entry requirements are exercised, the curriculum

prepared, final examination conducted, monitoring and supervision done, learning materials developed in tune to the needs of the learners (Khaniya, 2007). Moreover, the efficiency of contact centers to deliver the service, selection of resource persons and the faculties, quality of learning materials and above all, the capability of the system to address the market need are such parameters with which quality of the system can be assured to its stake holders. Also, a mechanism should be there to make periodic enquiries with the students to get their opinion on educational materials and support services provided.

6. Instructional delivery

Open learning system depends largely on technology for the administration, development, production and delivery of teaching materials and student teacher interaction. Information and communication technologies (ICTs) are a major factor in shaping the new global economy and producing rapid changes in society. Within the past decade, the new ICT tools have fundamentally changed the way people communicate and do business. They also have the potential to transform the nature of education-where and how learning takes place and the roles of students and teachers in the learning process.

As noted in the UNESCO World Education Report (UNESCO, 1998), the young generation is entering a world that is changing in all spheres: scientific and technological, political, economic, social, and cultural. The emergence of the 'knowledge-based' society is changing the global economy and the status of education. Therefore, the modes and methods of instructional delivery should bear this advancement in mind.

The challenge confronting our educational system is how to transform the curriculum and teaching-learning process to provide students with skills to function effectively in this dynamic, information-rich, and continuously changing environment. The UNESCO Report (1998) further notes that the new technologies challenge traditional conceptions of both teaching and learning and, by reconfiguring how teachers and learners gain access to knowledge, have the potential to transform teaching and learning processes. ICTs provide an array of powerful tools that may help in transforming the present isolated, teacher-centered and text-bound classrooms into rich, student-focused, interactive knowledge environments. To meet these challenges, the Open University contact centers must utilize the new technologies and appropriate ICT tools for learning.

As technology has created change in all aspects of society, it is also changing our expectations of what students must learn in order to function in the new world economy. Students will have to learn to navigate through large amounts of information, to analyze and make decisions to master new knowledge domains in an increasingly technological society. They will need to be lifelong learners, collaborating with others in accomplishing complex tasks, and effectively using different systems for representing and communicating

knowledge to others. A shift from teacher-centered instruction to learner-centered instruction is needed to enable students to acquire the new 21st century knowledge and skills.

Communication technology supports distance education in a variety of ways. It facilitates to reach a large number of people who can learn in their own place, pace and time. Technologies can help those who are in urgent need of education, crossing all geographical constraints. It enables the institutions to extend benefit of new knowledge which is being generated and accumulated at a rapid pace. It is possible through the use of communication technology, to provide specially tailored courses to meet the needs of a particular target group of people. Exposure to communication technology can act as a catalyst to convert a latent desire to learn into a felt need and motivate people to enroll as students. Communication technologies can lead to reduced costs of course production and delivery especially for courses with small number of students.

Modes and methods

Students at this university receive instruction through distance learning. The courses will consist of combinations of the following deliverables in order to pursue their studies in an affordable manner. Distance learning delivery method with the advancement in internet and web technologies will assist the modes of delivery of the courses depending on the nature and demand of the subjects.

- Study materials in print, electronic, video, audio cassette and /or CD-ROM format
- TV programmes
- Contact sessions
- Part-time tutorial sessions
- Telephone tutoring: tutorials, enquiry reception, support and counselling
- Assignment marking: special attention is given to the evaluation of assignment responses. During assignment marking, comments are made, questions are asked and answers required with their justifications.
- Organization of practical: planning of integrated and sequential activities, monitored at different levels by tutors
- Special seminars on a certain subject in a course with special focus on more difficult subjects
- Study centers with the facility of libraries and laboratories
- Internet account for access to electronic library and internet use

Medium of instruction

Medium of instruction should be bi-lingual or Nepali or English. Gradually, established local languages such as Newari, Maithili can be used as a medium of instruction as per the need and demand of the learners.

Contact sessions:

Study centers should manage contact sessions for the learners to have face-to-face meeting with the tutors for orientation to the program and allocating assignment to regularize and systematize learning at the pace of the learners. The students meet the tutors for three to four times in a year for regular review of the progress made during the assignment period and get feedback. It should also be used as a reviewing centre where reply devices are used and library facility is used as a resource. In some cases, it can also work as a locus for student interaction and self help groups as a substitute for conventional campus. It can offer a site for practical experiments or the use of equipment, such as computing facilities. During the contact sessions, the tutors assess students' progress as a part of formative evaluation. The tutors provide feedback to the learners with guidance for their remaining works to be completed within the stipulated time of the academic session. Number of contact centers should be based as per the demand of Open University courses offered in different subjects.

The resource center teacher

The resource center teacher (tutor) is a facilitator of face-to-face interaction with the students. This requires two things: the ability on the part of the contact session tutor to convey through his contents advice for further study and the ability to perceive his student's present state of knowledge and conceptual framework, so that the advice may be as relevant as possible to the individual needs of the student. The resource center teachers are also responsible for providing regular advice to the learners through the use of electronic media, e-mail or web page services.

Individual support system

The Open University combines its teaching materials with an individual support system offered through contact sessions and a general and continuous academic support through the use of communication media is provided to the learners.

Provision of tutor-counsellor

Tutor-counsellors are seen as the locally available resources for providing continuing support to the students. They are physically present at the study centre to do the predefined task. The tutor-counsellor is an academic person who is assisted by the chief administrative staff of the center. This type of academic counsellor is managed at every contact centre for necessary tutorial and counselling services.

Institutional linkage

There is a need of establishing institutional linkage with other institutions to share physical facilities such as RCs of MOES and educational training centers (ETC) of NCED.

Similarly, constituent and affiliated campus facilities can also be utilized to facilitate the delivery of instruction and expand the program to different parts of the country.

7. Student support mechanism

Academic sessions

As the Open University adopts a credit system, its academic sessions should be based on semester system. Two semesters a year should be provisioned to this effect. Every course carries 3, 5 and 10 credits as per the requirements of the course. Students should accumulate 150 credits for a Bachelor's degree programme (three years Bachelor Programme). For post graduate diploma, it will be 90 credits. For a Master's degree program students should accumulate 110 credits. Master degree programs for inter-faculty/discipline students can also be offered with a provision of bridge course. A one year Master's degree programme can be run as its feasibility and importance has already been attempted by Faculty of Education, T.U. One year Master's programme carries 60 credits. In such a situation students can also apply for credit exemption if they have previous qualifications.

Semester, openings, and requirements

By nature Open University is open in its admission policy. However, in its initial stage, it will adopt the policy of a pre-requisite of previous degree for the enrolment of students in certain level of academic programmes. All the programmes have to have entry requirements, with certain qualifications or equivalence plus working experience as the required norm. Entry to the semester will be opened twice a year with two semesters openings in a year.

8. Learner assessment and evaluation mechanism

There are two main forms of learner assessment: continuous assessment as a part of formative evaluation and final examination as a part of summative evaluation of the students. Continuous assessment is based on assignments that should be submitted by the students in contact sessions marked by the tutors. Projects/case studies in the form of essay and short answer questions and constructive works can occupy the form of internal assessment. Each course should have a written examination held at the end of the course. Duration of examination for Bachelor's level should be three hours and four hours for Post Graduate students.

The evaluation scheme of all academic programs should be based on the distribution of weightage with 30% scores allocated for internal evaluation and 70% for external evaluation. The students should secure minimum of pass marks in both the internal and external examinations.

9. **Bridging formal and non-formal education**

The Open University should have the provision of a two track system to facilitate the movement of students into upper level of education. Formal and non-formal education should provide the students with the opportunity to move into upper level of education through either track. Some courses will be there under non-formal system that needs to be accredited by the formal system. Bridge courses and short term courses have the nature of non-formal education. Systemic accreditation and equivalence mechanism will facilitate the open access to formal stream of the discipline and courses. These types of courses may fulfill the purpose of supplementary objectives or provide second chance entry to formal stream of education. Achievement of non-formal system should be certified by Open University for necessary integration and facilitation of the movement of the students into upper level of education.

10. **Collaboration and coordination:**

Collaboration and coordination is inevitable for the successful operation of any educational institution. Open University has the provision of setting up programmes for delivery in different sites of the country in cooperative venture with different institutions.

Alliance with other institutions/organizations

Other conventional universities, government organizations and volunteer organizations/NGOs/INGOs are the potential institutions for collaboration and cooperation for the proper implementation of open learning programs. The Open University should also set up institutional linkage with many programmes of overseas institutions. The credit transfer agreement will be a motivating factor for the students for diversification in their study. Many established universities of the world have made this type of alliance with other institutions abroad and within the country. Such universities have adopted a number of courses from other open universities, especially from other countries. The Open University should create the provisions of academic exchange agreements with regional and global institutions for the expansion of Open University programme and maintaining quality education. It should cooperate with other institutions of higher learning and various international organizations of higher excellence. This leads to the promotion of academic activities and contributes to understanding within the academic community.

Technical assistance

The main purpose of institutional linkage is to exchange technical expertise with each other. Academic staffs of the university should have the provision of regular exposure visits to other well established Open Universities. The areas of collaboration should be in the field of technical assistance for curriculum development, development of teacher support and

student support, self-learning materials and use of information and communication technologies.

Program development

Program development is one of the important aspects of collaboration with other national universities, government organizations, international donor agencies, UN organizations, and regional and inter-country universities. This type of collaboration will strengthen the Open University by upgrading the capacity of the faculties as well as training and empowering the human resources for proper implementation of the programmes. Sharing of the experiences, conducting joint researches and exchanging necessary materials and technologies are the major areas for collaboration with other concerned institutions working or supporting open learning system either in the region or in the world in general.

Quality control

Assurance of the quality has been a key concern of any open university in the sense that open learning system has some weaknesses that the conventional universities do not have. Though distance learning has many benefits over the traditional system of education, it is to be considered that it does not go without problems. The problems and issues related to it are critical and they must be understood by teachers, students, and especially by curriculum designers. Sherry L. (1996) makes right comments, in this connection, in these words: "Too, often, instructional designers and curriculum developers have become enamored of the latest technologies without dealing with the underlying issues." Critics of open/ distance learning often dwell on the assumption that the efficacy of this delivery mode cannot be equated with the efficacy of the face to face delivery mode. They rather tend to think that open learning opportunity should be provided only when the interactive face to face mode of delivery is unavailable.

The Open University should adopt different quality measures for its acceptability by the wider mass. In-built monitoring and feedback mechanism as well as follow up system should be developed for maintaining quality control of the programs run by Open University. Provisions of accreditation, equivalence and certifications are also the accepted measures for quality control. Qualification of the technical and professional people or professors working for Open University is also another quality parameter. Government bodies, universities and stakeholders should give considerable value to the quality of Open University graduates. It is, therefore, necessary to establish a system of quality control.

11. Resource management:

Human resources

Experts, resource persons, tutors, counselors and managers form the crux of successful operation of Open University. These resources are to be developed at different

levels right from the university level (central level) to the level of its operation at the contact centers and study centers. The developmental activity can be immediately started by creating a central roster of technical experts who can immediately deliver the intended services to the learners. Gradually, once the Open University gets going at the central level, its products can subsequently be used to man the university. Initially, experts can be borrowed from existing universities, both from home and abroad, to start the activities properly. For instance, to start teacher education programme through Open University, existing faculties from the Ministry of Education and Faculties of Education from universities like TU, KU, PU and NSU can be borrowed and used.

Development and utilization of physical facilities:

To minimize the cost in the initial stage of the Open University, existing structural facilities of the Ministries of Education, Local Development and Health can be utilized for running the contact centers and study centers with a gradual move to have its own facilities and resources. ICT centers need to be permanently developed in collaboration with National Telecommunication Centre, NTV and other television channels and broad casting medias of national strength. There should, however, be a national ICT centre to coordinate all the ICT activities of the Open University on one hand and prepare ICT human resources to cater the ICT need of the country, on the other.

12. Time frame for implementation

Phases

Implementation of Open University should be a phase wise activity. In the initial phase which is usually of two years duration, activities like planning and managing financial resources, pooling human resources, development of curriculum and other resource materials, planning the utilization of existing structures and resources with their networking should be completed. In this very phase, appropriate exposure about Open University system should be provided to both the management team and the experts.

In the middle phase of implementation which is allocated a period of two years, selection of geographical areas and initiation of Open University program in selected disciplines should be completed. A quick review of the programmes should form a part of this phase. Based on the results of the review necessary feedback should be generated to feed into the program so that necessary changes and adjustments can be worked out for the extension and expansion of the Open University programmes.

In the third phase, Open University will be running in a full-fledged manner with specific programmes, defined target groups and geographical coverage based on the demands from the community under the service. Community participation and ownership of the study centers and contact centers will be invited along with the net working of CBOs, local NGOs, local government bodies and other grassroots level organizations.

13. Conclusion

The initiative currently taken by the government through University Grants Commission to open an open university in Nepal is both a bold and beautiful step to translate the vision of New Nepal into reality. The Open University has abundant potential of reaching the unreached by making the educational opportunity available at an affordable cost. As it is expected to meet the demand of providing mass education of good quality, the government should not hesitate to make the required investment in setting up such facility in its initial phase. To promote social inclusion through the open learning system and balance the development of different geographical regions irrespective of their ecological variations, Open University can work as an equalizer and a manager of diversities for a culturally and socially diverse country like Nepal.

Open University can be instrumental to give momentum to the global campaign of Education For All by addressing the needs and necessities of those who are excluded from the main stream education system. In the spirit of millennium development goals and increasing pace of globalization, liberalization and democratization of governance in 21st century, open education system has already proved to be a viable measure to address many of the ills of the conventional education system. Nepal alone can not remain to be an exception to this gainful exercise. Thus Open University system has become a part of knowledge society and an important component of knowledge economy. Ignorance must be governed by knowledge and Open University should be a rescuer to this effect. James Madison is, therefore, right when he says:

"Knowledge will forever govern ignorance and people who mean to be their own governors must arm themselves with the power of such knowledge."

References

- Hemlata, Talesra et.al. (Editors) (2004). **Agenda for Education: Design and Direction**. New Delhi: Kanishka Publishers, Distributors.
- IGNOU (1985). **The Indira Gandhi National Open University Act and the Statutes of the University**. New Delhi, India: Indira Gandhi National Open University
- Kafle, B. D. and Aryal P. N. (2007). **Open Access to Quality Teacher Education: Some Prospects & Issues for Nepal** (A Thematic Paper Presented at the National Seminar organized by Institute of Open Learning- a College of Distance Teacher Education, Kathmandu).
- Khaniya, Tirth Raj (2007). **New Horizons in Education in Nepal**. Kathmandu: Kishor Khaniya.
- Patru, Mariana et al.-Ed (2002). **Information and Communication Technologies in Teacher Education: A Planning Guide**. Paris:UNESCO.

- Reddy, Mamidy M. and S. Ravishankar (1989). **Curriculum Development and Educational Technology**. Delhi: Sterling Publishers Private Limited.
- Reddy, V. Venugopal and S. Manjulika (2000). **The World of Open and Distance Learning**. New Delhi: Viva Books Pvt. Ltd.
- Rao, V.K. (1999). **Trends in Education**. Delhi: Rajat Publications.
- UNESCO (1998). **Teachers and Teaching in a Changing World**. UNESCO World Education Report. The author.

Design Approach for ODL Material Development

Ganesh B. Singh *

Open and distance learning (ODL) combines two forms of education – open and distance. The focus is on expanding access to learning that meets the required quality as well (COL, 2005). ODL differs from face to face learning system in various respects – interactivity, facial expression, instant modification of the instruction, and so on. Willis (1994) points out the benefit for the classroom teachers that they can rely on a number of visual and unobtrusive cues from their students to enhance their delivery of instructional content. These visual cues convey the message to the attentive teacher about the students – who is attentively taking notes? Who is pondering over a difficult concept? Or who is preparing to make a comment? The teacher can also find out evidently who is frustrated, confused, tired, or bored among the students. The attentive teacher consciously and subconsciously receives and analyzes these visual cues and adjusts the course delivery to meet the needs of the class during a particular lesson.

In contrast, the distant teacher has few, if any, visual cues in the real time and place. Even these few cues that do exist are also filtered through technological devices such as video monitors. Therefore it is difficult to carry on a stimulating and interactive classroom discussion due to alteration and sometimes disturbance in the spontaneity. Without the use of a real-time visual medium such as television, the teacher receives no visual information from the distant sites. The teacher might never really know, for example, if students are asleep, talking among themselves or even in the room. Separation by distance also affects the general rapport of the class. Living in different communities, geographic regions, or even countries deprives the teacher and students of a common community link (Willis, 1994).

Developing Quality ODL Instructional Materials

Good learning is good learning, no matter what its shape or form. Good distance teaching practices are fundamentally identical to good traditional teaching practices. The factors which influence good instruction are generally universal across different environments and populations (Willis, 1994). COL (2003) identifies four common factors of good learning experiences, whether in formal or informal education, in a classroom or at a distance: how it is organized, how the information is presented, how the teacher responds to learners, and the quality of resources (books, tapes, articles, etc.). Challenges are more to the ODL system. ODL systems typically use technology to mediate learning. These could be: printed workbooks, audio cassettes, radio, the web (COL, 2005). There is no single method for providing ODL. Some students work entirely by themselves such as in correspondence courses; some study in groups such as interactive radio program; some might meet together

---

* Lecturer, Mahendra Ratna Campus, Tahachal.

at intervals such as in contact sessions. These learning occasions should be maximally utilized with the materials that reflect needs of the students, cater their learning styles, and provide best possible quality of learning. Planning and development of the ODL instructional materials is crucial to meet these aspects. Knight (2007) points out several aspects that need proper consideration for developing quality ODL instructional materials. These points are as following:

Program planning and development time

Producing a new ODL course takes a lot of time. In well-established ODL institutions, the time from identifying a need to having materials ready is typically two years, but can be as long as three (COL, 2005). Deeson (2007) provides an account of Open University, UK to supply an example: there is a gap of two or more years between starting planning an agreed course and taking the first learners - the first year is planning the course and an outline of the core course resource; the second year involves making, testing and polishing the whole package. Even so, despite decades of practice and the use of professional course developers and resource producers, it does sometimes happen that a course starts before all the initial resources are in final form. After the course starts, only emergency changes are allowed in the print, online materials and other materials. Rigorous monitoring and evaluation continues. The cycle re-starts after four to five years; most courses end after two or three cycles.

Willis (1993) argues that in developing or adapting distance instruction, the core content remains basically unchanged, although its presentation requires new strategies and additional preparation time. He suggests that for planning and organizing a distance course following aspects should be considered:

- Begin the course planning process by studying distance education research findings. There are several research summaries available.
- Before developing something new, check and review existing materials for content and presentation of ideas.
- Analyze and understand the strengths and weaknesses of the possible delivery systems available to you (e.g. audio, video, data, and print) not only in terms of how they are delivered (e.g. satellite, microwave, fiber optic cable, etc..), but in terms of learner needs and course requirements before selecting a mix of instructional technology.
- Hands-on training with the technology of delivery is critical for both teacher and students. Consider a pre-class session in which the class meets informally using the delivery technology and learns about the roles and responsibilities of technical support staff.

- At the start of class initiate a frank discussion to set rules, guidelines, and standards. Once procedures have been established, consistently uphold them.
- Make sure each site is properly equipped with functional and accessible equipment. Provide a toll-free "hotline" for reporting and rectifying problems.
- If course materials are sent by mail, make sure they are received well before class begins. To help students keep materials organized, consider binding the syllabus, handouts, and other readings prior to distribution.
- Start off slowly with a manageable number of sites and students. The logistical difficulties of distant teaching increase with each additional site.

Media choice and mix

ODL systems operate best when best possible media is chosen and various media are mixed. The human being gathers information from the outer world through senses. Information pertaining to scientific knowledge is mainly collected through visual and auditive means. There can be various types and medias for the visual and auditive materials. Paying attention to the learning styles of the individuals, materials need to be presented in various media as well as mix them up to maximize learning outcomes. Whilst print is the dominant media and is likely to remain so for a considerable time, course planning involves considering the best media to use for any given learning outcome.

In distance education and training, crucial decision making, debate and sometimes conflict centre round media selection and deployment. Bates provided a useful ACTIONS (Panda, 2005) framework for decision making for media selection:

Access: includes access to individual learners, and flexibility of media for specific target groups.

Costs: includes the unit cost per learner, as also the institution's ability to afford that cost.

Teaching and learning: includes the pedagogical strength of each medium to meet specific learning objectives.

Interactivity and user-friendliness: includes the ease of handling and the kind of interaction provided by the media.

Organizational issues: includes organizational preparedness and restructuring for deploying any of the media.

Novelty: includes the newness of the medium so as to attract the learners.

Speed: includes the quickness with which courses can be created as well as revised with the help of such media.

Specification, scripting process and scripting schedule

Another important aspect related to the planning is the specification and scripting process. In a well planned radio program, considerable amount of time is spent in preparing

the specification and scripting process. Radio broadcast program needs to be ready well ahead of the broadcast date to ensure quality of the materials and uninterrupted broadcast of the program. A well sequenced scripting process and well functioning timeline is a must to ensure quality in the ODL materials.

Design Approach for ODL Material Development

The points raised here relate to practice of 'Design Document' development and follow this document in developing materials for various medias. Design document often works as a curriculum and content specification for the radio programs as well as for other medias (de Fossard, 1998; de Fossard, 2005; de Fossard, 2008). It contains the message to be included in the program/material, the sequence in which the material/message is to be presented and specific terminologies to be used for clarity and consistency. The design document is put together by a team of people who have interest in and knowledge of the program. Individually, team members are 'specialist' in such matters as the audience, what the message/content should be, the medium to be used, and qualities of good program. With 'Design' approach various shortcoming encountered in the ODL material development (such as hurried development of the materials or radio programs, variation of the format with-in and between various materials, duplication or inadequate/over coverage of the content, different terms used for the same thing, etc.) can be adequately overcome.

Design Document

Often more than a hundred pages in length, the design document is put together by a team of people who have interest in and knowledge of the project. Individually, team members are "specialists" in such matters as the audience, what the message should say, the medium to be used, and the qualities of the drama/materials. The design team members pool their knowledge to determine exactly what educational messages should be, the sequence, and even the terminology. The preparation of ODL materials is a team activity, involving specialists in curriculum, media, writing, design, and so on. Most draft materials are reviewed by a panel of experts and some materials are tested before use. These processes tend to produce learning materials of a very high standard. These are then used within ODL systems where tutors are trained in ODL techniques and monitored and supported by experienced staff (COL, 2004).

Content of the Design Document

The exact content of the design document will vary and depend in part on the type of material, the type of audience, number and length of episodes/materials, etc. The design document contains mainly three parts: part 1) the background and overall outline, part 2) details related to the material to be developed and part 3) details related to the production, presentation, evaluation, and other needs of the material (de Fossard, 2005).

Part 1, i.e. the background and overall outline, provides justification for the changes that the material/program intends to bring in the behavior of the target audience. Secondly, it includes the profile of the audience the material/program is to benefit. Audience profile usually tries to see the position of the audience where they stand on the 'steps of behavior change' – knowledge, approval, intention, practice, and advocacy. Thirdly, this part should provide rationale for the chosen media and format. The media and format chosen should be the best possible one as given time, budget and audience reach. Fourthly, and fifthly, this part includes objectives and purposes of the material/program so that the intentions are uniformly understood by the concerned stakeholders. Objectives and purposes are also important to guide material/program development, implementation and evaluation. Other points in the list of the first part of design document are – content/message focus, number/length of the lesson/programs/episodes, duration/ topic length, and topic scope and sequence.

Part 2 of the design document, i.e. details related to the material to be developed, deals with individual lessons/episodes/programs. Contents for individual episode/lesson include objectives, purpose, content brief and if necessary, glossary for standardization of the content/message. Design for individual lesson/episode for a radio program looks as in the given sample.

Part 3 of the design document, i.e. details related to the productions, presentation, evaluation, and other needs of the material, is mainly the implementation plan. The materials developed need to be carefully reviewed by a team for assuring quality and standardization of the materials to check if these meet the purpose and focus of the program. The team should also be readily available when the writer needs clarification on any matters. In order to cater diverse learning styles of the target audience support materials need to be developed and provided to them as far as possible. It is better to use multiple mediums to maximize learning or the campaign. The support materials to be provided should be discussed and determined by the design team in the design workshop and mentioned in the design document. This part includes description and guidelines for the support materials, promotion plan, monitoring and evaluation plan, timeline, and samples as required. The finished design document might also include a responsibility list for each person involved/concerned.

Sample
“Material/program Title”

Program no.: .....

Course: .....

Writer: .....

Unit: .....

Date: .....

Lesson Design	Explanation (🔔)
<p>Competency: Teacher develops and strengthens his/her ability to know the concepts and uses of the formative and summative evaluation. Specific objectives: After completing this unit the trainee teachers will be able to</p> <ul style="list-style-type: none"> • define summative and formative evaluation. • distinguish between summative and formative evaluation. • explain uses of formative evaluation in improving teaching learning. 	<p>🔔 Competency as in the curriculum.</p> <p>🔔 If only certain part of the competency is covered or competency is divided into sections.</p>
<p>Content: <u>Summative evaluation</u> refers to assessments of merits focused on completed instruction programs. It is conducted at the end of a course or unit of instruction to determine if learning is sufficiently complete to warrant moving the learner to the next grade or unit of instruction. Formal classroom tests, such as unit tests or final examinations, are mostly used in summative evaluation. The major function of summative evaluation in the classroom is to determine the status of achievement at the end of a course or unit to determine how well things went.</p> <p><u>Formative evaluation</u> refers to assessments of worth focused on instructional programs that are still capable of being modified. It is conducted to monitor the instructional process to determine whether learning is taking place as planned. Tools used for formative evaluation are teacher’s observation, classroom questioning, homework, class work, quizzes etc. The major function of formative evaluation in the classroom is to provide feedback to the teacher and to the student about how things are going on. The purpose, timing, technique and use of information in summative and formative evaluation differ.</p> <p>Formative evaluation provides continuous feedback to both pupil and teacher concerning learning successes and failures. Feedback to pupils provides reinforcement of successful learning and identifies the specific learning errors that are in need of correction. Feedback to the teacher provides information for modifying instructional methods or materials and for prescribing group and individual remedial work. To make classroom teaching learning effective, instructional activities and formative evaluation should go together.</p>	<p>🔔 Note down the contents in brief that you as a writer have to incorporate in your script.</p>

<p>Context: A new teacher is appointed to the school. Despite his competency in content matter and hard work, most of the students could not do first terminal examination well. The teacher is perplexed as well as sad. With the intention to find out what went wrong and how he needs to go ahead in the future, he consults a senior teacher who happens to be in trainers' pool in the resource center. The trainer helps him to reflect where and what went wrong such as learning of the students not being assessed along with the teaching learning. As a trainer she is also enthusiastic to explain the teacher useful tips on evaluation that could be of practical use in the classroom.</p>	<p> Spell out your presentation plan as context you want to develop in your script. Presentation style can be – drama, dialogue, story, discussion, guest speaker, classroom demonstration etc.</p>
<p> Explanation for having lesson design before writing a script:</p> <p>Preparing the lesson design first will</p> <ul style="list-style-type: none"> • clarify the objectives of the unit/lesson, • specify breadth and depth of the content to be covered, and • help in reflecting on the presentation style and content linkage with the context. • add pedagogical aspect to be demonstrated. 	

Advantages of the Design Document

The design document provides the precise and detailed information on the message/content to be included in the material which helps prevent inaccuracies and possibly mistakes. Organized scope and sequence for the message/content presentation, standardized and consistent use of language and terminology helps to strengthen the possibility of appropriate audience/readers response. Design document provides clear reference to the reviewers to review the materials. This helps to enhance accurate and timely review of the materials. Team approach working strategy that design approach emphasizes encourages a sense of confidence and professionalism. Design document contains all elements of the project which enhances project sustainability. Design document is also an important source for the program evaluator that helps in the accuracy and usefulness of evaluation.

Design Approach in the Context of DE/OL

DE/OL, NCED is not practicing design approach in its complete form and sequence, but a number of practices of DE/OL are similar to the components and approaches in the design approach. For the material development, there is curriculum, medias identified, theme team developed, review team formed, pre-testing undertaken, etc. Mostly these components appear in different documents and function in an idiosyncratic manner. Often the person or the team which develops different documents such as curriculum, material or monitoring tools, does not meet and work together. If these separately accomplished works are undertaken as a design team and put into a coherent and sequential manner, DE/OL would also be able to develop design documents for developing effective ODL materials with some

extra effort, time and money. The quality of the ODL materials would significantly improve with extra effort, time and money.

References

- COL. (2003). **Tutoring in Open and Distance Learning: A Handbook for Tutors.** COL: Canada.
- COL. (2004). **Planning and Implementing Open and Distance Learning Systems: A Handbook for Decision Makers.** COL: Canada.
- COL. (2005). **A Handbook for Authors and Instructional Designers.** COL: Canada.
- Deeson, E. (2007). **Mission Report of the Consultant: Distance Education Technology.** Bhaktapur: TEP, NCED.
- Esta de Fossard (1998). **Design and Produce Radio Serial Drama for Social Development: A Program Manager's Guide.** JHU/PCS, US.
- Esta de Fossard (2005). **Writing and Producing Radio Dramas:** Sage Publications.
- Esta de Fossard (2008). **Using Edu-tainment for Distance Education in Community Works:** Sage Publications.
- Knight, J. (2007). **Final Report of the Consultant: Distance Education Materials Writing.** TEP, Bhaktapur, NCED.
- Panda, S (ed.). (2005). **Planning and Management in Distance Education:** Kogan Page.
- Willis, B. 1993. **Distance Education – Strategies and Tools: A Practical Guide.** COL.
- Willis, B. (Ed.). (1994). **Distance Education: Strategies and Tools.** Englewood Cliffs, N. J.: Educational Technology Publications, Inc.

E-governance: Services, Issues and Practices in Nepal

Hari Khadka *

I usually send mails; prepare specifications of equipment, read journals and news papers, write articles and buy goods. But people get surprised when I say I have left going to Post office to mail letters, send goods to relatives. I have also left going all the way to libraries in search of news papers and journals. Similarly, there is no need to roam here and there in the market searching goods and asking their prices. Many people left going to schools and colleges though they are continuing their study.

People may ask questions to me 'Are you mad? Are you joking? Completely non-sense! It seems ridiculous when I talk like this. But this is not a non-sense. As a technologist, I have sound reply to this; people stopped going to post office, because they can send mail sitting inside their room through internet (e- mail). There is no need to spend time walking all the way to libraries, - because there are many online & digital libraries-both paid and free. Many Encyclopedias are paid one and there are many reliable free on line encyclopedias and blogs like wikipedia, webopedia, websites of universities and professional organizations from which we can download desired materials, whenever and wherever we like.

Similarly, big businesses, commercial houses and organizations have posted information about their products on the web-site, from where we can get enough information about products, their prices, availability and order the product and pay using on line banking facilities including master card, visa card, credit cards, etc. without leaving a single step outside the room. There are many on line colleges, universities and training centers where we can admit/register on line, pay fees and charges on line, study on line and off line materials, attend classes and discussion forums, appear in exam and get certificates.

It looks like a miracle for the person who knows a very little or nothing about ICT or who has never used it.

These are very few examples of 21st century set by ICT. There are many changes in our life: the way we talk, we interact, we behave, we read, we perform our work and discharge our duties. ICT has transformed our traditional life style. This transformation brought about by ICT is an example of e-governance.

What is e-governance?

In the early days of ICT, it was considered as a means of comfort, specially used by the elites. But, ICT has been emerging as a basic need of every person with a great pace, and there is no aspect of daily life which is left untouched by ICT. This is because of the deep, positive and far-reaching effects caused by ICT; with its economic, social and cultural impacts. It is very difficult to find a single area in which ICT has not been used. Now a days,

---

* Electronics Engineer, National Centre for Educational Development, Bhaktapur

we can frequently listen and find the widespread use, discussion, facilities and services like – e-commerce, e-business, e-banking in commerce and business sector, e-education, e-learning, on line learning in education sector, telecommunication, e-mail, chat, videoconferencing, etc. in communication sector. Here the letter 'e' means "electronics". It means the facilities and services are provided through the use of "electronic media". The service provided via information and communication technology (ICT) can be termed as e-service. Therefore, if government uses electronic means and technology to deliver and distribute its goods, facilities and services, then this type of system can be viewed as e-governance. The government which uses electronic system to make the distribution and delivery of goods and services fast, reliable and effective e- government.

E-governance can be defined in different ways, like;

E-governance ranges from "the use of ICT to free movement of information to overcome the physical bounds of traditional paper and physical based systems" to "the use of technology to enhance the access to and delivery of government services to benefit citizens, business partners and employees. The automation or computerization of existing paper based procedures that will prompt new styles of leadership, new ways of debating and deciding strategies, new ways of transacting business, new ways of listening to citizens and communities, and new ways of organizing and delivering information"(World Bank, 2002) .

According to the Council of Europe (<http://www.coe.int>), the electronic government covers the use of electronic technologies in the following three areas of public action:

- relations between the public authorities and civil society
- functioning of the public authorities at all stages of the democratic process(electronic democracy)
- the provision of public services (electronic public services)

The definitions indicate that there are some ingredients in E-governance like; e-media, the state, the civil society/citizen/customer and the participation or the interaction among them. E-governance is generally associated with the ICT based networking, in fact with Internet. Internet is a prerequisite for the implementation of e-governance to its full extent. Hence, E-governance is often known as "online government" or "internet based government". However, there are many non-internet based technologies which can be used as the means of E-governance. Some of these technologies are telephone (eg. enquiry service of Nepal Telecom through 197, the toll free numbers used by many organizations for information gathering such as Toll Free Number of MAITI Nepal), Fax, PDA, SMS Text Messaging (Traffic related information service of Nepal Police through MMS), Wireless Network and Services, CCTV tracking system (eg. road traffic management through CCTV and regulatory enforcement), SMART Cards and other NFC applications, polling station technologies (non-online e-voting such as Public Poll system through SMS voting used by

KTV, IMAGE Channel, FM radios etc.), TV and Radio based delivery of government/non-government services, GIS/GPS, phone-in programmes, live chat on radios and TVs etc.

Objectives of E-governance

E-governance is not confined to the relation of the state and the citizen alone. Instead it encompasses the internal working procedures of the state and the external delivery of government goods and services to the public. In this context, the objectives of E-governance can be divided into two broad categories:

1. Internal Objective

E-governance means the processing and free flow of information in electronic format. Hence, E-governance encompasses the automation and computerization of existing paper-based, red tape administrative procedures, and make work pattern fast/speedy, reliable, efficient, transparent and accountable. It also fulfils public needs and expectations on the front office side by simplifying their interaction with various online services. It also deals with the communication and interaction between the central government, local government, the state and other different agencies within it.

2. External Objective

The external objective of E-governance envisages enhancing the access and delivery of goods and services to benefit citizens, business partners, NGOs, civil society and other governments and promoting free flow of information and smooth swift transaction. Moreover, it helps in making government's work and services speedy, transparent, accountable, efficient and effective; and strengthens democracy and facilitates public participation and many more.

Goals of E-governance

E-governance is not just a political slogan, instead it has many advantages over traditional government. E-governance means fast/speedy, timely and automated/computerized work pattern of the state and the good governance (accountable, transparent, efficient and effective government). Hence it is gaining momentum and popularity. This popularity is due to some clear, specified and beneficial goals that can be achieved through E-governance these goals can be summarized as following:

- **Creating a better business environment:** The use of ICT and e-governance infrastructure in the day to day dealing and activities of the state improves internal processing, interface and interaction between the state and the business sector, faster decision making and free movement of information promoting business activities. On-line tax pay, filing of different types of applications, registration, complains, on-line ordering and payment, e-banking, advertisement, auction, VISA Card/Master card/Credit card, SMART card etc provide better and enabling environment for

business sector. E-business is booming up world wide and the business houses with the access to online facilities have benefited most world wide.

- **Customer On-Line:** E-governance means on-line government. Transactions are also on-line. Hence customer can save their time by conducting their activities on-line without wasting time and standing in a long queue. It discourages the direct public officials intervention and corruption. People experience speedy and responsive government, effective delivery of public goods and services.
- **Promote and strengthen transparency, accountability, public participation and good governance:** The free flow of digital information, use and proliferation of ICT in delivery of goods and services of the state, management procedures, day to day operations and front office dealing promotes accountability, transparency and ensures public right to information strengthening human rights, democratic norms and values, and good governance. The realization of democratic norms and values and access to the services opens the door for increased public involvement in the development related activities, policy formulation and decision making process from all walks of life. Such increased public and civil society's participation means reduction in corruption, bribery and mis-use of resources and authority.
- **Improve the productivity and efficiency of the government:** The traditional government is being charged with red tapism, slow and paper-oriented lengthy administrative and bureaucratic process, transfer of responsibility, lack of seriousness, lack of tracking system etc. But, E-governance re-engineers the bureaucratic procedures, automates/computerizes the internal processing, work flow and service delivery, discourages responsibility transfer, and encourages accountability, saves time and cost. Thus E-governance enhances productivity, accountability and efficiency of the bureaucracy and the state as a whole.
- **Improve the quality of life of disadvantaged and backward communities:** ICT never differentiates between the race, community, caste, sex etc. Equal participation can only be realized through ICT. Moreover, ICT is the only tool to reach the communities which are otherwise inaccessible due to lack of awareness among them, difficult geographical barriers and terrains. Different forms of ICT can be used to create awareness among disadvantaged, marginalized and backward groups and communities. The state can use ICT to reach and empower such groups, encourage their participation in political, decision making process and main stream nation building activity and deliver much needed goods and service efficiently by helping to improve their quality of life.

Main Areas and Services covered by E-governance

ICT has emerged as a prerequisite of every activity; and none of the national activities have remained untouched by ICT. Therefore, there are many areas covered by E-governance and can be broadly categorized as follows:

E- Administration

It deals with internal work flow within the state. Computerization and automation of internal processing and work flow, external delivery of goods and services online, improvement in the efficiency and effectiveness of government processes are such example.

E-Citizen and E-Society

It deals with connecting peoples and societies, helps transact and communicate among people and societies through ICT, breaks barriers caused by cost, time and geographical barriers and promotes interaction and participation, external exposure and brotherhood.

E-Application (E-governance services)

It includes different types of services that can be provided by the state. The services provided by E-governance can be summarized into three major categories:

1. Government to Government (G2G)

It is an interaction or transaction among the governments and their agencies. It can be studied in two levels;

Local/Domestic Level

The transaction between the central and local governments, between departments and their branches etc can be studied. Different types of transactions could be database of driving licenses/vehicle licenses, citizenship, land, schools, students, teachers, cash crops, prices of goods and services, share markets, different types of registrations etc.

International Level

It can be used to promote international relation and diplomacy between one government and the other, or between the governments, organizations of international/bilateral importance such as ADB, WB, INTERPOL, SAARC, ASEAN etc. The services that can be exchanged are terrorist database, NGO/INGO/humanitarian organizations database, education, human resource, employment, share markets, environment and climate related information etc.

2. Government to Citizen/Customer (G2C)

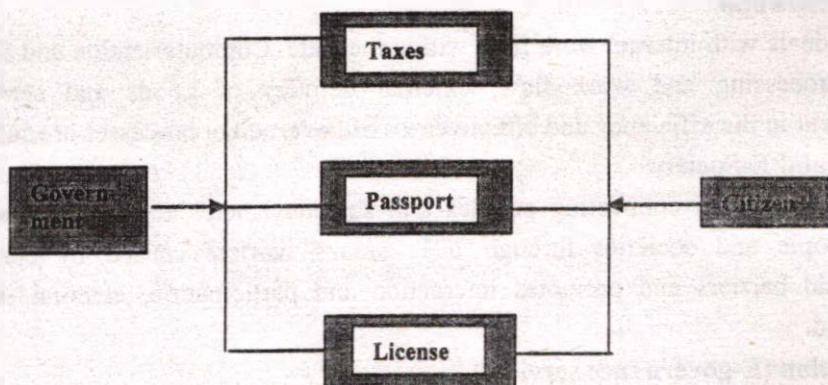
This is a kind of service provided by a government to its citizens, such as;

- Filing of birth/marriage/death registration certificates
- Filing of income taxes, vehicle/driving license renew
- Education, health care, hospital, traffic, transportation, market price, share market, crops, environment related information services

- Downloading forms and filing online passport, citizenship, and relationship certificate etc.

This is sketched in the following diagram:

G2C diagram

In Nepal, Lalitpur Sub-metropolitan Municipality has started E-governance project with the help of MOST/ICTD UNDP. Bharatpur and Bhaktapur Municipalities have started providing forms for birth/death/marriage/passport online. Similarly Nepal Government's multilingual portal www.nepal.gov.gov.np has more than 32 downloadable forms and searchable database information of around 10,000 government offices. Tribhuvan University, Secondary level exam result (SLC), HSEB exam results and in the case of HSEB the individual subject-wise score of grade 11 & 12 of each student can be found on-line. These are some of the examples of G2C and many such practices have already been initiated by Public Service Commission such as availability of different types of curriculum, application form, exam results/date etc. on the website, Nepal Telecom, Tax Revenue Department, National Planning Commission, banking facilities, online payment, ticket reservation, online database collection of the experts by Ministry of Science and Technology, telecenters/community information centers, UNDP/Nepal etc have such websites. Live and on-line broadcast of FM transmission, Radio Nepal, Nepal Television, news papers, online news portals etc are some other examples.

3. Government to Business (G2B)

This type of transaction is conducted between government and the business communities. Some of the services that can be covered by G2B are:

- Dissemination of Government acts, rules and regulations, guidelines, policies, memos
- Downloading forms and filing applications
- Registering business and renewing licenses

- Paying taxes and obtaining permits
- Use of ATM, Master Cards, Visa Cards, Credit Cards, e-banking facilities
- Market information, share prices, advertisement, auction etc.

Similarly, many people use Government to Employee (G2E) as another service of E-governance to describe the relationship and transaction between the government and its employees. The information that can be exchanged could be personnel records such as the online PIS facilities of Civil Servant Personal Record office of Nepal, Payroll and Provident fund related information, E-governance initiative of Ministry of General Administration.

In every type of above mentioned E-governance services, four types of activities take place;

- Pushing information over the internet e.g. regulatory services, general holidays, public hearing, schedules, issue briefs, notifications, market prices, climate, security related information etc.
- Two way communication between the agency and the citizen, business and another government. Users can also engage in two way dialogue with the agencies, post problems/comments/feedback or requests.
- Conducting transactions e.g. lodging tax returns, applying for services and grants; e.g. birth/death/marriage registrations etc.
- Governance e.g. online polling, campaigning, voting such as posting questions by www.nepalnews.com for polling.

Advantages of E-governance

There are many benefits of E-governance including the easy, comfortable life style and increased living standard of people and the economic development and prosperity of the nation. Some other advantages are;

- Public sector modernization, organizational change and new skills
- e-participation (ICT supported participation in processes like administration, service delivery, policy formulation, decision making) in government and governance; and strengthening democracy.
- Computerization/automation of working procedures and simplification of bureaucratic processes and hierarchies
- Better cross agency cooperation, collaboration and coordination
- Swift, timely, speedy and efficient delivery of goods and services
- Accountability, transparency and effectiveness in service delivery and promotion of good governance
- Ensure right to information
- Help reduce corruption
- Equity, participation and access to all etc.

Development and Implementation Issues

The Government of Nepal, Ministry of Science and Technology, High Level Commission for Information Technology (HLCIT) in cooperation with KOICA/Korea, have already (July 2007) prepared E-governance Master Plan (eGMP) of Nepal. Similarly, during May 5-6, 2007, National Information Technology Center (NITC)/Nepal, ADBI and UN-APCICT organized a "High Level Seminar on E-governance" for secretaries of the Government of Nepal. Similarly, a 3 days workshop on "National Stakeholders Workshop on Modernization of Nepal through development of ICT and e-governance" was organized by HLCIT during April 18-20, 2007 to advocate and orient the Ministries on E-governance issues. But, the eGMP/Nepal has not yet been materialized at the implementation level. There could be many issues behind this delay, which should be thoroughly studied, discussed, analyzed in line with the national and international scenario and readiness for the development and implementation of E-governance. Some of the issues that need serious consideration are:

- E-governance effects on the organization of the public sector and the nature of services provided by the state including the environmental, social, cultural educational and consumer issues
- Impact by gender, age, language, skills and cultural diversity
- Effect of and on literacy, numeracy, educational standards and IT literacy
- Issues like digital divide- the effect of non-use, non-availability or inaccessibility of E-governance or of other digital resources upon the structure of society and potential impact on income and economics
- Economic and revenue related concerns including effects on taxation, debt, GDP, commerce and trade, Internet Service Providers (ISPs), Internet infrastructure, cost of service
- Human resources and technological concerns– hardware and software availability and choices
- Legal concerns including freedom of information/right to information, privacy and security
- Political concerns – democratic norms and values, people's awareness and participation, government readiness
- Power (electricity) supply and data transfer speed etc.

E-governance practices in Nepal

Though the ICT related awareness, knowledge and skill is increasing, Nepal is still lagging behind in the ICT and capturing/fostering the benefits brought about by it. However, Nepal has been exercising different types of E-governance related activities in order to automate and simplify bureaucratic procedures and service delivery mechanism, starting

with the use of 2nd generation computer for the processing of national census data in 1971. After that, a lot of budget is being allocated for ICT related activities, including the hardware, software and human resource development. Despite the increasing expenditure and commitments by the concerned officials and authorities, the progress in this sector has not been satisfactory, the development is very slow and the resources available and procured have not been used as intended, many are mis-used, mis-understood and neglected or kept just as a symbol of decoration, fashion and as a symbol of authority, status, power and prestige. However, we can find some improvements due to the increased awareness, production of skilled human resource and external influence and experiences. It has become customary to use computers and peripherals for typing and printing, use of internet for e-mail, chat and information sharing to some extent, at least by the staffs and agencies in the cities and centers. Almost all of the ministries and the departments, banks, INGOs/NGOs, private business houses have started automating their day to day activities. The private sector and INGOs, foreign agencies in Nepal are much ahead of the government organizations. There are some successful examples at government level as well. For example; Financial Controller General Office, Inland Revenue Department, Election Commission, Supreme Court, AICCA, Custom Offices, Department of Health and hospitals, Department of Land Information and Archives, Immigration Office at the Tribhuvan International Airport, Goswara Post Office, Office of Company Registrar, Nepal Police, Public Service Commission, many municipalities, e-approval system of Ministry of General Administration, IT Policy 2000, Electronic transaction and Digital Signature Act 2063, steps towards the IT Tribunal Procedures, Electronic Transactions Regulation, formation of Controller of Certification Authority, Certification Authorities for Digital Certificates etc are some of the examples of extended use of ICT and E-governance initiative in Nepal. Similarly, liberalization in investment and licensing policy of IT related sector, increase in number of ISPs and progress in infrastructure and human resource etc are some other encouraging factors for E-governance.

Ministry of Education and Sports can be said as one of the pioneers compared to other ministries in the use of ICT. Almost all of the central level departments/organizations under MOES are equipped with ICT, having their own web-site for information dissemination, broadband internet access with 128 kbps, trained and skilled human resource. MOES, Department of Education, National Center for Educational Development, Curriculum Development Center, Controller of Examinations, Higher Secondary Education Board, Tribhuvan University etc have their well maintained web-sites. EMIS/TMIS databases, teacher, students and schools related information, different types of exam results such as SLC, undergraduate, master degree, publications like news letters, journals, other study materials like SLC/teacher support materials etc can be accessed easily and feed backs/comments can be sent on-line. Speedy and timely communication between the center

and the district using email, PC Anywhere, fax, telephone, use of radio and television for students/teachers/parents support are some other examples of ICT in practice. *HSEB is ahead of many other organizations. It has started posting result and individual subject wise mark records of every student of grade 11 and 12 on line.* MOES has started implementing its ICT Master PLAN 2004 in cooperation with ESAT/DANIDA. Under this master plan, most of the central level agencies have been connected via a leased broadband fiber optic link, creating an intranet of MOES, installation of domain controllers, firewall & antivirus software for security and privacy, setting up local area networks (LANs) and creating single domain email ids of staffs have already been completed, etc.

Conclusion

The world has been leaping ahead in technological front. The transaction through ICT is in rise. It has been creating a conducive and friendly environment to materialize E-governance which aims to enhance the access to and delivery of goods and services to benefit all. It can help strengthen government drives towards effective government with increased transparency to better manage a country's resources for development along with people's participation, respect for democratic norms and values, and good governance. If we really want to create a justified, equity based democratic society, we should not reduce E-governance to a rallying cry and political slogan alone.

Despite the inspiring facts and figures towards the automation/computerization and E-governance, many things are yet to be done in order to translate the E-governance in practice and to reach the citizen. There has been a very little or negligible progress towards making the services available to the general public like applying online for school college admission, evaluation and reply, online payment, registering and requesting different services, complaining, decentralizing services, authorizing digital documents and approving digital signature, creating awareness, knowledge and skill among the citizens, human resource and infrastructure development and localization of e-content etc. More conducive environment for private sector, high level commitment and willingness, strong democratic norms and values, political stability and continuous power supply should be maintained. Moreover, E-governance application areas should be carefully discussed and decided, and ICT literacy must be prioritized and spread through out the country.

Lastly, If we really want to catch up with economic development of the rest of the world, we can conclude by quoting European Commission on E-governance's role, which considers E-governance as a prerequisite for improving competitiveness at the dawn of the 21st century, "The use of ICT in public administrations combined with organizational change and new skills is to improve public services and democratic processes and strengthen support to public policies".

References

<http://www.coe.int/T/E/com/files/themes/e-voting/definition.asp>

wikipedia, the online free encyclopedia

<http://www.dit.gov.bt/bits.php>

Backus, M. (2001). **E-governance and developing countries**, Research Report

Shah, Bimal (2006). **Nepalese E-governance Master Plan**, Striding Decisively, EGOV

Baral, R. & Tripathi, S. (2005). **National Strategic Framework for E-governance Projects in Nepal**

Shakya, S (2007). **Development of E-governance in Nepal: SWOT Analysis**; Seminar Paper, Kathmandu.

Kathayat, M.S. (2007). **E-governance**; Seminar paper, Kathmandu.

Open University in Nepal: The need, efforts, prospects, and challenges

Dr. Mana Prasad Wagley *

Dr. Bidya Nath Koirala **

Open University in retrospect

Ingredients of Open University appeared in the East with the introduction of Kul systems of education (Guru Kul, Dev Kul, Arsha Kul, Pitri Kul) in the Hindu world. But in the West it emerged as a separate and equivalent education system in the 1840s. And yet the Asians remained late to introduce Western form of Open University. It was only in 1970s Pakistan became the first state to introduce Open University in Asia. In the 1980s India, Sri Lanka, the Philippines, Japan, and Thailand started Open University and in the 1990s they could make a full-fledged open universities. Regarding the SAARC countries, Nepal, Bhutan, and Afghanistan, and Maldives do not have Open University yet.

Three decades ago, Nepal introduced distance mode in education. The idea of using distance mode in education was started from teacher training and the same has been continued to date. It was in the late 1990s some Nepali elites advocated for the need of Open University in the country at their private capacity. Following their efforts, lobby, and advocacy, the government made plans to introduce Open University as early as 1997 through its Ninth Plan. But the plan was not implemented. So the Tenth Plan reiterated for the establishment of Open University in the country. Even this plan failed to establish Open University in Nepal. Again the current Three Year Interim Plan (2007-09) has reiterated the earlier version of the 9th and the 10th development plans. Despite the government's lip service, the pedagogues are advocating the need of Open University in the country through their writings, proposals, and collaborative efforts with private agencies/individuals, government and international funding-partners.

The reflection over the history of Open Education and Open University in Nepal, technological advancement in the country, and the growing concerns of the educated people to be updated regularly, and the search for alternative root to formal education right from primary through tertiary education shows (a) knowingly or unknowingly Nepal has realized the importance of open education program right from primary through tertiary education and Open University must embrace all these programs under its umbrella (b) government showed interest and launched programs in teacher education and school education through open modes (c) international agencies are expanding their educational programs through Nepali counterparts implying that there is room for the establishment of open university in the

---

* Dean, School of Education, K.U.

** Professor, Faculty of Education, T.U.

country (d) University Grant Commission has showed its interest to promote open university in the country (e) government is consciously heading towards the establishment of Open University in the country (f) the presence of irregular students usually called “tourist students” in the Tribhuvan University has compelled educationists to think of Open University in the country (g) the expanded technology has also pressurized elites to establish Open University in the country, and (h) the growing concern of the elites to make higher education easily accessible to the masses has been surfaced.

The need

Studies done so far in the country in one or in other ways suggest that Nepal needs Open University for twelve reasons. One, poor people living in the remote rural villages basically Dalits, Janajatis, Madhesi/Terains, and women are looking for alternative learning opportunities at their doorsteps that suit with their lived reality but the government and the higher learning institutions are not that much assertive towards this direction. Two, Tribhuvan University that caters 91% of the students opting for higher education has overcrowded classrooms, irregular students, and chaotic internal assessment system that need alternatives right away. Three, modern means of communication and transportation have paved the roads for non-conventional learning systems that aptly fits with them but the educational institutions have not been geared towards it. Four, teachers, officials, soldiers, police, activists, trainers, professionals, religious persons, and educated house-persons are looking for the opportunities to update their knowledge and skills through both credit and non-credit courses. Five, there are internally displaced people, migrants and immigrants, child labors, and conventionally never reached groups of people who need educational institutions at their proximity. Six, there are Maoist soldiers in the Camps and Cantonments who badly need learning opportunities at their settlements. Seven, the government soldiers as well as polices in the barracks have limited access to higher learning. These groups of the people also require adequate institutions that cater their learning needs at the convenient schedules and venues. Eight, there are people who can afford the cost of their education but they lack such institution which reaches them at their doorstep with equivalent education programs for higher learning. Nine, there is a group of the people who always suffer from the knowledge gap, generation gap, digital gap, and many other gaps. These groups of the people need bridge courses to be at par with their counterparts but they lack such institution that helps them in an institutional manner. Ten, formally schooled peoples have theoretical knowledge but they lack practical education. On the other hand, the peoples on the ground desperately need their experience to be recognized and they be made epigogues (experts that have ability to blend theory in practice and practice in theory), and at the same time they need to theorize the experiences as well as the knowledge that they generate/accumulate from the context. Eleven, there are students of the formal education institutions who require

“in between support” to become the best students of their colleges and universities. Twelve, there are pedagogues who have no time to harvest the field and generate the knowledge. These groups of people need the learners of Open University as built-in research co-workers.

The rationale

Different people rationalized the need of Open University in Nepal for reasons. For example, non-traditional elites of Nepal hoped that Open University is needed to ensure the access of the poor people in education. Advocators of vocational education preferred Open University for the creation of second chance in education. Those who viewed Open University from social responsibility of the government thought that it is an option to maintain balance between the family life, social obligation, and education. Similarly for self-motivated, self-disciplined, independent, and investigative learners, Open University is an alternative to the face-to-face system of education. Besides these rationales, the following have been the arguments in favor of Open University in Nepal.

- Open University ensures easy access to the people living in the rural remote areas, learners who can spare limited time for their study as part-timers.
- It provides learning opportunities to the continuous learners for their updated knowledge
- It helps teachers supplement and complement the teaching in the large class size.
- It reduces the need of additional tutors for the support of the learners
- It reduces staff and other types of major costs in course delivery yielding one of the solutions to cope with declining unit of resources
- It shares the student load of the Tribhuvan University which has 91% of the total students at the university level
- It reaches to the Camps and Cantonments of the Maoist soldiers in a flash and helps them learn other perspectives and skills in their life
- It promotes student centered learning and thereby contributes to quality education.

The vision and the mission

The analysis of the chronology of radio education, radio teacher training program, distance education, open education, and Open University shows that the proposed Open University visions for mass access to quality higher education at their doorsteps by utilizing all means of communications and transportations. It also visions to supplement and complement the ongoing higher education programs through effective and efficient complementarities that bridges the formal with the non-formal education streams. The mission of the Open University in this regard is to institutionalize the non-formal stream of education right from literacy to post doctorate in different disciplines under a single umbrella.

The potential beneficiaries

Subalterns of varied identities i.e. Dalits, Janajatis, Madhesis/Tarians, girls/women, differently able people, and back color as well as blue color job holders are the first groups of the potential beneficiaries of the Open University. These groups are the people who are nominally served by the current higher education system. The second groups of the beneficiaries include the Maoist soldiers in the Camps and Cantonments and the military as well as police forces who live in the specific settlements. The third groups of the beneficiaries are the teachers, university faculties, and officials who need updated knowledge and skill at their workplace. The fourth groups of beneficiaries are the farmers and peasants who have abundant experiences but their experiences are not linked with the knowledge of the "white experts" and thereby there is a gap. The fifth groups of the beneficiaries are the people who are spread everywhere in the country on the name of migrants, immigrants, internally displaced peoples, flood and landslide victims, and in many ways voluntarily and none-voluntarily moving people. The sixth groups of beneficiaries are the house-persons who want education for pleasure and for their work world. The seventh groups of the beneficiaries are the learners of the formal education establishments. These groups of the people require "on top support" to their institutional learning. The seventh groups of beneficiaries are the researchers, activists, developmentalists, businesspersons, and industrialists who need Open University for their field updates. The eight groups of the potential beneficiaries are the students who are writing exam under the rubric of "private students" at Tribhuvan University. Besides, there are many more invisible beneficiaries of the Open University program who are yet to be identified through research, consultation, advertisement, and general orientations through conventional and non-conventional mass media.

Each group of the aforesaid beneficiaries deserves to be the first learner of the Open University. In other words, the grouping of the beneficiaries does not necessarily mean that they Open University must start its educational program for the first group of the people in the beginning and so on.

Funding scheme

Literatures available in the websites show that universities are cheaper in Scandinavian countries. They are expensive in the United States of America and United Kingdom. But the same universities are expensive for the high-income groups and almost free to the poor and marginalized people in China. Regardless of all these provisions, universities have students' loan scheme, part-time course for the busy learners, teaching/research assistance to the job seeking students, and state subsidy to the specific groups of people. On this ground Nepal should develop multi pronged funding system for Open University. One, in order to ensure access of the low-income groups of the people

government must fund from its treasury. Two, for the part-timer students and the students of the high income groups, Open University must charge more money than the regular state university i.e. Tribhuvan University for its home delivery services to the learners. Three, It must generate its resources by producing and selling verities of learning materials to the learners of both formal and non-formal education streams. Four, it must collaborate with different funding partners of the country and the abroad for resource generation. Five, it must introduce student loan scheme with effective repayment system. Six, it must develop differential fee structure to the students belonging to the least literate groups of people. State should provide "on top fee" to the Open University for the ensured access of the learners of the low literacy status groups to education. Seven, international funding partners must collaborate with Open University for community research and development activities. The winners of this fund must be the students of the low literacy and low-income brackets along with their course supervisors who reside on the ground as contract persons. In doing so, these groups of the learners could be able to generate financial resources, learn life skills, and be able to pay the differential fee as well. Seven, Open University must utilize its human resources to generate fund through creative community support. This fund must be utilized for the education of the low-income groups of people at the original places. Eight, concerned ministries must provide their budget to update the human resources. For example, Defense and Home Ministry must pay the Open University for the education of the Maoist solders of the Camps and Cantonments and soldiers as well as polices in the barracks. Similarly, Ministry of Agriculture must bear the resources to educate the farmers and the peasants. The same policy must be applied by the Ministry of Education and Sports for the education of its teachers. Even the I/NGOs working in the development sectors must surrender their financial resources for the education of the people whom they are working for. In a subtle form, there must be pro-poor quota from all the development ministries and agencies to make Open University for all and by all.

The efforts

Over the years Nepal has been heading towards Open school and Open University. For example, Non-formal Education Center has prepared two year condensed course to make out of school children's access to grade six. The same Center is producing learning materials and piloting two-year program to provide grade VIII equivalent education for the lower secondary school dropouts. At the same vein, National Center for Education and Development (NCED) has been conducting its two years' open school program for the high school dropouts. Very recently, Higher Secondary Education Board is developing materials to provide grade XII equivalent education to the out of school SLC completers.

At the college level, Faculty of Education of Tribhuvan University has produced and experimented Open Learning materials for the students of Bachelor degree in education.

Similarly, Purbanchal University has been running one year B. Ed. program through its Open Learning Centers.

Very recently, Faculty of Education at Tribhuvan University and School of Education at Kathmandu University are planning to conduct M. Phil. program through their Open Modes. Purbanchal University and Kathmandu University are developing their curricula for M. Ed. students of Open Modes.

Besides this, there are Open Schools' and Open University Programs of the foreign universities in Nepal. To name the few they are: Indira Gandhi Open University, Alagappa Open University, and Tamilnadu University of India; National Open School of Delhi/India; Open University of Sri Lanka; and Colorado University of the United States of America.

The analysis of the above efforts shows that Nepal is moving silently towards Open University. But on the way, there have been many twists and turns. The SACODEL is one of the pressurizing associations outside the country to establish Open University in Nepal.

Open University in prospects

Open University is demand of the day. From subalterns' point of view it is second chance education. From individual pace of learning point of view, it is a self-paced learning school. From digital point of view it is an audio, visual, audiovisual, and virtual interactive school to update the "modernized people". From mass education point of view it is an economical school. From conventional university's point of view, it is a triad school that consists of research, theory, and experience together. From justice point of view, it is a school that ensures "distributive social justice" in education. From ability point of view, it is a school that nurtures the "zone of proximal development". On this backstop we have proposed organizational structures, pedagogical process, curricula, and exam system.

OU's organizational structure

Apart from the formal and non-formal education structures Nepal has ethnic, caste, and religious organizational structures. Ethnic and caste structures are not explored for the benefit of education. Religious organizations are not linked with formal education structure. The formal education structure that we have is human power intensive. At this backstop, we propose technology intensive organizational structure for Open University. In this sense, Open University must have 8 – 10 human resources at the center including Vice Chancellor/President, Rector, and Registrar. But there must be machines to reach at the learners with varied forms of digitally as well as non-digitally accessed groups of people. For example, if the learners do not have radio access they need effective postal service. For this, Open University must have special agreement with the postal service to ensure that the learning materials including the updated periodicals reach to the learners on time. And if the learners have access to the online service Open University must have facilities to serve them from all its contact centers/learning centers/reading centers/resource centers. It means Open

university structure must be equipped with the machines right from the center to the service center/resource center/learning center/contact center.

At the intermediary level, Open University must have decisive offices. They might be the offices at the regional/provincial and or district level depending on the funds and the number of students to be catered. And at the ground level, there must be well-equipped service center/resource center/learning center/contact center. In both the levels, there must be 3 to 4 persons, the Head as coordinator and the others as technically sound support staff.

At the ground level, Open University must have technical hands. These hands should have the roster of the technical persons whom the learners can consult at their conveniences. To us, we do not need administrative staff on the ground and the intermediary levels. For this Athabaska Open University of Canada can be one of the models for Nepal.

The above organizational structure can ensure the access of poor and marginalized people at their doorstep. In this process, it explores and uses local, national, as well as international media to reach at people. This means it utilizes varied forms of technologies right from the grassroots to the international level. In other words, this university does not expand along with geography and development region but extends with the availability and the pace of technological advancement. Through this process, Open University becomes alternative root to education for the poor, 21st century school for the digital haves, academic institution for the second chance learners, and practitioners' school for the experienced people who opt for accreditation of their knowledge and skills.

OU's curricular arrangement

Three ways are suggested to develop curricular materials. The first way is to rewrite curricula of the established university and adapt/rewrite materials that are available in the market. This process will automatically solve the problem of accreditation and equivalency of the Open University degree. The second way is to prepare OU's own curricula and curricular materials. This is a bit lengthy process that requires time and resources. At the same time, it needs equivalency status from different universities of the country and the abroad. The third way is to rewrite the curricula of the regional universities of the country and get equivalency from them. Currently the fourth way has also been implemented in the country. This way does not prepare curricula and curricular materials but borrows them from the foreign universities. But we do not encourage this way in the country because we need our Open University to be established.

OU's learning materials

Since we have many options unexplored, our learning materials will be of varied types such as print, audio, video, audio-visual, visual, virtual, software, DVD, and online. For this OU should cooperate with different partners. Telephone office, computer centers, post office, book distributors, stationary shops, libraries, Read Nepal, Room to Read,

NCED's ETCs, resource centers, and local government are some of the potential cooperating partners. These materials should be made available during the time of learners' enrollment. Additional materials should be made available to the learners as per their needs. For this inter library loan system should be introduced right away.

Pedagogical process

Pedagogically Open University blends oral to the interactive high tech communication system. This means learners and teachers of the Open University will use a wide range of pedagogical processes. Some of the processes include reflective approach, lecture sessions, discussion sessions, dialogue, mini-research, presentation, note taking, book review, radio listening program, literature review, television program, email and enter net program, and indigenous approaches of learning. In this sense, there will be terrains of pedagogical processes that links East with the West and culture with the classrooms. Out of them, the learners will find appropriate one to satisfy their learning needs.

Exam system

Open University will have both the schedule and the on request exam systems as summative exams. For the formative exam, it must enable learners to give presentation, organize exhibitions of their performance, publish research-articles, and write mini exams. Summative exam will be controlled from the central administration while the formative exam will be held at the learning/resource/tuition center/contact center. The In charge of the center in collaboration with the teachers/facilitators in roster will conduct the formative exam.

Challenges ahead

Issue of opening and not opening Open University has been settled. It means the government and the University Grants Commission have been putting their efforts to establish Open University in Nepal. The Open University authorities once appointed will solve the encountered problems. And yet there are some challenges to be faced by all of us that include:

1. Open University must be made accessible to all the potential beneficiaries that are stated above. But these groups of the people live in different settlements with their differential access to the means of transportation and communications. At this juncture, the challenge is how to mobilize all the means of transportation and communications to ensure easy access for all the learners of the Open University programs.
2. The potential beneficiaries of the Open University are both the haves and the have-nots. From the first groups of people, it has to generate resources for Open University and for the second groups of the peoples; it must give free and /or nominally paid meal. Here the challenge is how to ensure "distributive justice" for

varied groups of people where “cultural dishonesty of taking the free meal” is rampant.

3. Open University learners need terrains of learning materials for the same topic. The available materials are inadequate to address these needs. At this point, the challenge is how to mobilize the national and the international resources to develop terrains of the learning materials within a short span of time.
4. Culturally Nepali administrators and the politicians are proved to be smart enough to appoint “aphno manchhe” i.e. petty persons even if the system does not need them. On the other hand, the once recruited persons form their organization and go for undue pressure against the Open University system. The balkanized professionals thus ignore their rational wisdom. At this juncture, the challenge is how to mobilize the human resources rationally and in an unbiased manner.
5. Coordination has been the buzzwords for many. But there have been very few efforts towards this direction. Here the challenge is how to ensure coordination among the direct and the indirect beneficiaries of the Open University program.
6. Government is giving priority to the primary and basic education. Because of this shift, higher education is reducing its investment every year. Apart from it, the government has been encouraging cost sharing and partnership programs in higher education. In this situation, the challenge is how to run Open University under cost sharing basis and at the same time ensure access to quality education for the economically marginalized groups of people.
7. Tribhuvan University has also asked students for assignments, research works, presentations, and exhibitions. Even if the faculty and the administrators wish to impose this provision students have not been supportive to this scheme. In this context, the challenge is how to institutionalize assignments, research works, presentations, and exhibitions for the benefit of the learners of the Open University program.
8. Open University may loose its credibility in a no minute if it produces non-sellable graduates in the job market. Here the challenge is how to produce quality Open University graduates in the culture where the learners want “easy entry, easy pass, easy certificate, and easy access to job market”.
9. Moreover, the pedagogues are advocating for Open University for long but the government is turning its ears deaf. In this situation, the challenge is how to ensure government support to the dreamers of Open University in Nepal.
10. By nature Open University must manage varieties of the programs. But many of the authorities of the conventional universities are not subscribing this idea. Here the challenge is how to persuade these groups of the people and run Open University’s programs to reach at the paupers to the pelf simultaneously.

11. Universities of Nepal have been considered as ivory towers in the world of the poor people. In this situation, the challenge is how to address individual learner's community's, nation's, and international world's expectations at the same time with the limited resources that the Open University receives/generates.

Let us meet the challenge with our head, hand, heart, health, and wealth and establish Open University in Nepal by this Nepali calendar, 2064 Bikram Sambat if not by the end of 2008.

(A Part of the Paper presented at Open University seminar organized by UGC on 29 January 2008)

371-3505
KAF-d
2065